

G E S T A

A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének folyóirata
2015. XIV. szám

T A R T A L O M J E G Y Z É K [letöltés pdf](#)

Fülöp Zoltán Ottó: NEMZETI ÖRÖKSÉGÜNK: A SZÓDA, 3-17. [letöltés pdf](#)

Karlowits-Juhász Orchidea: A JEZSUITÁK SZERETETSZOLGÁLATA MISKOLCON I. A SZERETETSZOLGÁLAT GYÖKEREI A REND TÖRTÉNETÉBEN ÉS PEDAGÓGIAI NÉZETEIBEN, 18-34. [letöltés pdf](#)

Molnár László: AZ INNOVÁCIÓS TELJESÍTMÉNY, A GAZDASÁGI FEJLETTSÉG ÉS A TÁRSADALMI JÓLÉT KÖZÖTTI KAPCSOLATOK VIZSGÁLATA AZ EU TAGÁLLAMOK PÉLDÁJÁN, 35-46. [letöltés pdf](#)

Smuk Péter: ARÉNÁK ÉS FELÜLETEK – A POLITIKAI DISKURZUSOK ALKOTMÁNYOS KERETEI, 47-63. [letöltés pdf](#)

Péterdi Bálint, Szakmány György, Bendo Zsolt, Kasztovszky Zsolt, T. Biró Katalin, Grzegorz Gil, Harsányi Ildikó, Mile Viktória, Szilágyi Szandra: NEFRIT KOESZKÖZŐK KOZETTANI VIZSGÁLATA RONCSOLÁSMENTES MÓDSZEREKKEL: TÍPUSOK, LEHETSÉGES NYERSANYAG-FORRÁSOK AZONOSÍTÁSA (ELOZETES EREDMÉNYEK), 64-78. [letöltés pdf](#)

A JEZSUITÁK SZERETETSZOLGÁLATA MISKOLCON I.
A SZERETETSZOLGÁLAT GYÖKEREI A REND TÖRTÉNETÉBEN ÉS PEDAGÓGIAI NÉZETEIBEN

Karlowits-Juhász Orchidea

Miskolci Egyetem, Tanárképző Intézet

Kivonat *A miskolci Fényi Gyula Jezsuita Gimnáziumban a 2002/2003-as tanévtől minden 9. osztályos tanuló egy több hónapon átívelő, szociális fókuszú szolgálatot teljesít. A szeretetszolgálat célja, hogy a diákok olyan „másokért élő emberekké” váljanak, akik felnőttként kellő nyitottsággal, kritikus hozzáállással, toleranciával és aktivitással részt vállalnak a társadalmi igazságosság előmozdításában. Jelen dolgozat a szeretetszolgálatot a rendtörténet és a jezsuita nevelés kontextusába helyezi, külön hangsúlyt fektetve Pedro Arrupe jezsuita rendfőnök (1907-1991) munkásságára, aki a XX. században a jezsuita nevelés középpontjába állította a szociális gondoskodást.*

Abstract *In Fényi Gyula Jesuit High School in Miskolc every ninth-class student has been doing a service of social focus lasting for several months since the school years of 2002/2003. The aim of charity service is to make students become "men-and-women-for-others" who, as adults, take part in promoting social justice with proper openness, critical attitude, tolerance and civic activity. This paper puts charity in the context of the history of Jesuits and Jesuit education, emphasizing the work of Pedro Arrupe, Jesuit general (1907-1991) who placed social care in the centre of Jesuit education in the 20th century.*

Kulcsszavak *Szeretetszolgálat, iskolai közösségi szolgálat, karitativitás, társadalmi igazságosság, társadalmi felelősségvállalás, jezsuita rend, jezsuita nevelés*

Key words *Charity, charity service, service learning, social justice, social responsibility, Jesuits, Jesuit education*

A miskolci Fényi Gyula Jezsuita Gimnázium 9. osztályos tanulói számára a 2002/2003-as tanévben indult útjára az úgynevezett Arrupe szeretetszolgálati program, amelynek célkitűzése, hogy a diákok olyan „másokért élő emberekké” váljanak, akik felnőttként kreatív, vezetést is vállaló módon tudnak majd cselekedni a társadalomban. Ehhez a program kidolgozói fontosnak tartották, hogy a tanulók megtapasztalják az adás örömét és az elfogadás képességét, minél jobban megismerjék önmagukat, képesek legyenek az együttműködésre, táguljon a világképük, erősödjön a társadalmi felelősségvállalásuk, szociális érzékenységük és elköteleződésük (Velkey 2003: 287). A program névadója Pedro Arrupe jezsuita rendfőnök (1907-1991), aki a „másokért élő ember” eszményének megfogalmazásával a XX. században a jezsuita nevelés központjába állította a szociális gondoskodást. Az ő gondolataiból, lelki-szellemi iránymutatásából kiindulva dolgozták ki az iskola vezetői azt a szociális tapasztalatszerző programot, amely szervesen illeszkedik az intézmény tanulmányi, közösségi és lelki fejlődést segítő programjai sorába. Jelen ta-

nulmány a szeretetszolgálat jezsuita rend- és neveléstörténeti vonatkozásait helyezi górcső alá. A szeretetszolgálati program és annak működési mechanizmusa a későbbiekben, egy kvalitatív empirikus kutatásra támaszkodva (A jezsuiták szeretetszolgálati Miskolcon II. címmel) kerül bemutatásra.

A szeretetszolgálat gyökerei a jezsuita rend történetében

A jezsuiták küldetése és irgalmas cselekedetei

Mielőtt megkísérlem a miskolci Fényi Gyula Jezsuita Gimnáziumban 2002 óta folyamatosan működő, jellemzően szociális fókuszú szeretetszolgálatot a jezsuita rend történetének kontextusába helyezni, fontosnak tartom hangsúlyozni azt a tény, miszerint maga a rend nem karitatív szerzetesrend, sokkal inkább intellektuális képzésre orientált vallási közösség. A Rendalkotmányhoz írt Kiegészítő Szabályok című alapidokumentum szociális apostolkodásról beszél, amelynek célja, hogy az emberi

együttélés teljesebb igazságosságban és teljesebb szeretetben valósulhasson meg. Ez elsősorban lelki szolgálatokkal végzett szociális munkát (apostolkodást, tanítást, érzékenyítést), másodsorban szociális kutatást és ismeretterjesztést, harmadsorban pedig közvetlen szociális munkát jelent (REND-ALKOTMÁNY 1997: 339-340).

A katolikus egyház jelenleg legnagyobb szerzetesrendjét, a Jézus Társaságát (Societas Jesu), azaz a jezsuita férfi rendet a baszk származású nemesember és katonatiszt, Loyolai Ignác (Ignatius de Loyola, 1491-1556) alapította. A kiindulópontot a párizsi egyetem jelentette, ahol Ignác követőkre talált, akik ígéretet tettek arra, „hogy életüket a lelkek javának szolgálatában” töltik. 1539-ben Rómában a csoport tagjai elhatározták, hogy a pápa rendelkezésére bocsátják magukat, és az apostolok küldetését követve megalapítják a Jézus Társaságát. A rend hivatalosan 1540. szeptember 27-én alakult, amikor III. Pál pápa jóváhagyta működését „Isten szolgálatára és a lelkek segítésére” (Jezsuiták tegnap és ma 1993: 8-10).

Anélkül, hogy kísérletet tennék a rend, illetve történetének átfogóbb bemutatására, itt csupán a William V. Bangert által kiemelt három alapvető jeggyel jellemzem a Jézus Társaságának identitását (Bangert 2002: 458-460). A jezsuita hivatás első fő attribútuma az intenzív apostoli tevékenység, amelyet a „Mindent Isten nagyobb dicsőségére” (Ad maiorem Dei gloriam, AMDG) alapelv vezérel. A második jegy a keresztény humanizmus, azaz a keresztény kinyilatkoztatás és az emberi értékek harmonikus összhangja, amely többek között olyan magatartás- és attitűdbeli jellemzők kialakulását is segítette, mint a mindenki számára emberi életkörülmények megteremtésének szándéka, a különböző kultúrák iránti nyitottság vagy a folyamatosan változó helyzetekhez való alkalmazkodás. A harmadik jegy a közös lelki ideál követése („Jézussal együtt lenni, hogy szolgálhassunk”), amely a különböző lelkigyakorlatok (köztük a klasszikus, 30 napos ignáci lelkigyakorlat) elvégzésével jut el minden jezsuitához. E három jellegzetességet szükségesnek tartom kiegészíteni egy negyedikkel, a későbbiekben ugyanis tanító rendként is fókuszállok majd a Jézus Társaságára.

Bár, mint azt fentebb már hangsúlyoztam, a jezsuita rend nem karitatív szerzetesrend, ennek ellenére a rendtörténetnek vannak olyan kiemelkedő karitatív vonatkozásai, amelyekről itt mindenképpen szót kell ejteni.

„A szeretet inkább cselekedetekben nyilvánuljon meg, mint szavakban” – írja Lelkigyakorlatok

című alapművében Loyolai Szent Ignác (Lelkigyakorlatok 2002: 130), aki szülővárosában, Azpetiában, majd később Velencében alamiznaszolgálatokat szervezett, kórházakban, börtönökben segítő szolgálatokat kezdeményezett, illetve – egyebek mellett – részt vett a Compagnia degli Orfani árvaház (Róma, 1541) és a prostituáltakat megsegítő Szent Márta Ház (Róma, 1543) megalapításában (O'Malley 2006: 189-225). A jezsuiták több helyszínen is alapítottak ilyen és hasonló szociális intézményeket, továbbá gyakorta nyújtottak (és nyújtanak ma is) közvetlen fizikális vagy anyagi segítséget különböző katasztrófahelyzetekben. Egy példa a múltból: amikor 1538-39-ben Róma lakosságát különösen kemény tél sújtotta, a jezsuita társak élelmet és ruhát koldultak a bajbajutottaknak, és több száz embernek biztosítottak szállást (O'Malley 2006: 191). És egy példa a jelenből: az 1980-ban Pedro Arrupe által létrehozott Jezsuita Menekültszolgálat (Jesuit Refugee Service, JRS) elsősorban a Távol-Kelet országaiiban tart fenn menekülttáborokat, ahol orvosi ellátással és étellel segíti a kényszer-emigránsok életét (<http://www.jrsusa.org>).

Hazánkban az I. világháború idején a jezsuiták által Budapesten működtetett Kongregációs Otthon hadikórházában a rendtársak sebesülteket ápolták, a napköziben gyerekekkel foglalkoztak, a konyhán segédkeztek, és a rászorulóknak „szegény levest” osztottak. A nagy világgazdasági válság idején „szegénykonyhát” működtettek, ahol napi 250-300 adag ételt főztek és osztottak ki, emellett segélycsomagokkal, tűzifával és ruhaadományokkal is segítették a bajba jutottakat. A II. világháború idején a budapesti jezsuiták jelentős részt vállaltak az üldözött zsidó családok mentésében és elrejtésében. Rendházukban több mint száz zsidó származású ember, több menekült pap és katonaszökevény talált védelmet (Bikfalvi Géza, é.n.: 15-29).

Mindemellett a jezsuiták küldetés-történetében az apostoli tevékenység mellett a szociális igazságosság kérdése csupán az 1974-75-ös rendgyűlés nyomán vált hangsúlyossá. A fordulat az akkori általános rendfőnök (generális), Pedro Arrupe nevéhez fűződik.

Pedro Arrupe és a „másokért élő ember” eszménye

1965. május 22-én a jezsuita rendgyűlés az ötvennyolc éves, bilbaói születésű Pedro Arrupe-t választotta általános rendfőnöknek. Arrupe 1927-ben Loyolában lépett be a Jézus Társaságába, majd a

rend által előírt tanulmányok elvégzése után, 1939-ben a tartományi előjárója Japánba küldte, ahol a hirosimai atomtámadás sebesültjeiért végzett áldozatos munkájával széleskörű tiszteletet vívott ki magának. 1954-ben a Japán Tartomány előjárójává, majd 1958-ban – amikor Japán önálló rendtartomány lett – tartományfőnökké nevezték ki. Arrupe atya 27 évnyi misszionáriusi és több mint tíz éves apostoli vezetői múlttal rendelkezett, amikor 1965-ben a 31. Általános Rendgyűlés a Jézus Társaságának 28. általános rendfőnökévé választotta (Bangert 2002: 444).

Pedro Arrupe a II. Vatikáni Zsinat idején (1962-1965) kapta meg a jezsuita rendfőnöki tisztelet, egy olyan éraban, amikor az egyház szellemiségét és légkörét a belső megújulás és a modern világ igényeihez való alkalmazkodás jellemezte. Az Arrupe-t megválasztó általános rendgyűlés által alkotott dokumentumok az ignáci örökség megújuló tiszteletéről, illetve a kor intellektuális, szociális és lelki problémáival kapcsolatos tudatosságról tanúskodtak. A rendi törvénykezést a társaság apostoli jellegének folyamatos hangsúlyozása foglalta egyébe (Bangert 2002: 444-445).

Az Arrupe által vezetett jezsuita rend az apostolkodás mellett egyre nagyobb feladatokat vállalt magára a szegénység és a társadalmi igazságtalanság leküzdésében. Ennek a folyamatnak a hatására sorra alakultak az olyan oktatási intézmények (többek között a Fülöp-szigeteken és Spanyolországban), amelyeket a jezsuiták abból a célból nyitottak, hogy közelebb kerüljenek a szegényekhez és elesettekhez. Az új intézmények mellett a már meglévőkre is hatást gyakorolt a jezsuiták küldetésének szociális irányú átalakulása. Az amerikai jezsuita középiskolákban hatalmas volumenű segélyosztás kezdődött, az 1978/79-es tanévben csak a New York-i rendtartományban másfél millió dollárt osztottak ki a szegényebb diákok között. A változás néhol ellenérzéseket szült. Így történt például Mexikóban, amikor az ottani tartományfőnök bezáratta az elit Instituto Patria jezsuita középiskolát, majd hátrányos helyzetű diákok számára nyitotta újra. Ez utóbbi eset annak az 1966-os levélnek a hatására történt, melyben Arrupe a következőket írta a mexikói rendtartomány vezetőjének: „A nevelést, mint minden más szolgálatunkat, a szociális problémák fényében kell tanulmányoznunk és megterveznünk. Bizonyos főiskolák – mivel majdnem kizárólag elittanulókat képeznek, vagy túl magas tandíjat szednek – komoly kétségeket támasztanak fenntartásuk jogosságával kapcsolatban” (Bangert 2002: 448-449).

Pedro Arrupe 1973. július 31-én, Szent Ignác ünnepén, Valenciában, a X. Európai Nemzetközi Jezsuita Öregdiák Találkozó keretében mondta el legnagyobb hatású beszédét, melynek címe, a „Másokért élő férfiak és nők”, a jezsuita nevelés mottójává vált. Arrupe iránymutatásai nyomán a társadalmi igazságosság kérdése a jezsuita oktatási intézmények programjának, küldetésnyilatkozatának fókuszába került (Burke 2004: 171-186, Arrupe 1974).

A jezsuita rendfőnök hangsúlyozza, hogy az elesettek, elnyomottak „felszabadítása” a keresztény misszió alapvető eleme kell, hogy legyen, és ennek a tudatosságnak a nevelésben/oktatásban is meg kell jelennie. Arrupe több helyen nevelés helyett „átnevelésről” beszél. Véleménye szerint az egyháznak hatalmas erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy átnevelje tagjait, illetve „minden férfit és nőt” az evangélium alapelveivel összhangban álló társadalmi igazságosságra.

Ennek megfelelően a jezsuita oktatás fő céljának a „másokért élő emberek” nevelését tűzte ki. Olyan emberek nevelését, „akik, nem önmagukért, hanem Istenért és Krisztusért élnek; akik képesek élni és meghalni másokért; akik elképzelni sem tudják Isten szeretetét felebarátaik szeretete nélkül; akiknek meggyőződésük, hogy az istenszeretet csak színjáték, ha nem vezet igazságossághoz” (Arrupe 1974: 1). Arrupe az 1973-as öregdiák találkozón hangsúlyozza, hogy ez a cél abszolút összhangban áll Isten akaratával és az ignáci Lelki-gyakorlatokkal, és mivel a jezsuita iskolák eddig jellemzően nem tanították erre diákjaikat, ezért egyrészt most pótolniuk kell hiányosságukat, másrészt a rend további oktatási tevékenységében az igazságosságra nevelésnek világszerte központi helyet kell kapnia. „Nehéz feladat lesz, de képesek leszünk rá.” – mondja Arrupe atya a jezsuiták flexibilitására, az új helyzetekhez, kihívásokhoz való hatékony alkalmazkodási képességére hivatkozva (Arrupe 1974: 2). Az általános rendfőnök beszédében nem egy elvont elméletet vázol, hanem – a II. Vatikáni Zsinat iránymutatásait elemezve – attitűdváltásra és konkrét cselekedetekre szólítja fel hallgatóságát az elnyomottak és szenvedők érdekében. Mindehhez „nem elég a belsők átalakítása. Isten nem csupán azt kéri tőlünk, hogy az egész lényünket, hanem, hogy az egész világot nyerjük vissza számára. Nem választhatjuk el egymástól az egyén átalakulását és a társadalom strukturális reformját” (Arrupe 1974: 6).

De hogyan juttathatjuk el a „másokért élő ember” elvét a valóság szintjére, mindennapi életünkbe? – teszi fel a kérdést Arrupe. Az egyéneknek, a családoknak és a kisebb-nagyobb társadalmi csoportoknak mindenekelőtt el kellene jutniuk odáig, hogy képesek legyenek sokkal egyszerűbben élni, nemet mondani a mindent begyűrűző fogyasztói társadalomnak, visszafogni a pazarló fényűzést, és az esetleges többletprofitból a rászorulóknak juttatni, hogy ezzel is csökkenjen a jómódúak és a szükségét szenvedők közötti szakadék. Továbbá fontos lenne, hogy a jobb módban élők ne arra fordítsák minden energiájukat, hogy még jobban erősítsék gazdasági/társadalmi pozíciójukat, hanem arra, hogy a lehető legnagyobb mértékben csökkentsék kiváltságaikat a hátrányos helyzetű emberek javára. „És kérem, nehamarkodottan arra a következtetésre jussanak, hogy ez önökre nem vonatkozik, hogy önök nem tartoznak saját társadalmuk kiváltságosai közé. Ugyanis egy bizonyos társadalmi helyzetben ez mindnyájunkat érint – még akkor is, ha mi magunk is diszkrimináció áldozatai vagyunk valamilyen szempontból – mert mindig vannak olyanok, akik rosszabb helyzetben vannak nálunk. Alapvető viszonyítási pontként gondoljunk a saját hazánkban és a Harmadik Világban élő legszegényebb, leginkább a társadalom peremére sodródott embertársainkra” (Arrupe 1974: 9). Arrupe végül felszólítja hallgatóságát, hogy ne maradjanak meg az elhatározás szintjén és az elvek hangoztatásánál, hanem aktívan lépjenek fel az igazságtalan társadalmi struktúrákkal szemben.

Mindeközben a latin-amerikai jezsuiták az ottani – egyszerű reformokkal már nem enyhíthető – mélyszegénység és elnyomás felszámolásának reményét a perui származású Gustavo Gutiérrez római katolikus pap által útjára indított „felszabadítás teológiájában” (liberation theology) találták meg. E teológiai irányzat és egyben társadalmi-politikai mozgalom fő célja a társadalmi igazságosság előmozdítása és az elnyomás megdöntése. A felszabadítás teológiája a cselekvő Istent állítja elénk, aki magára veszi a szegények és a szenvedők terheit, és a felszabadításukon munkálkodik. Ezt csak akkor érthetjük meg, ha mi is beleéljük magunkat a helyzetbe, és mindent megteszünk az elnyomás megdöntéséért. A mozgalom elsősorban azért hívta ki a Vatikán bírálatát, hogy a marxizmust használta fel a „társadalmi elemzés”, a szegények helyzetének orvoslása és az igazságosabb társadalom felépítése eszközeként (Egy harcos teológiai irányzat, 2011: 18-20).

Az elnyomottak felszabadításán munkálkodó dél-amerikai misszionáriusok küldetése találkozott Pedro Arrupe iránymutatásaival, aki az 1974/75-ben összehívott 32. általános rendgyűlésen kijárta, hogy a jezsuita törvénykezésben is deklarálódjanak ezek az alapelvek. „A hit szolgálata és az igazságosság előmozdítása” című Negyedik Határozat hangsúlyozza, hogy mivel a világon milliók szenvednek az éhezés, a szegénység, a javak és források igazságtalan elosztása, valamint faji, társadalmi, politikai megkülönböztetés miatt, ezért a jezsuiták minden apostoli törekvésének egyik fontos dimenzióját az igazságosság előmozdítása kell, hogy képezze „még akkor is, ha megbolygatja bevett szokásainkat, vagy szélesre tárja esetenként szűk látóhatárunkat” (Bangert 2002: 450-451).

A jezsuita küldetés ilyen irányú átforgalmazása megosztotta a rend képviselőit, és az akkori pápát is aggodalommal töltötte el. VI. Pál attól tartott, hogy a jezsuiták sajátos papi, szerzetesi feladataikat elhanyagolják, és helyette politikai, társadalmi és gazdasági problémák megoldásába fektetik erejüket (Nemeshegyi 1995: 514).

Kiválóan tükrözi a mai napig is tartó küldetésértelmezésbeli különbségeket annak a két beszélgetésnek az összevetése, amely a Magyar Katolikus Rádióban hangzott el Pedro Arrupe születésének 100. évfordulója alkalmából. Az egyik interjúban Nemeshegyi Péter, a másikban Mustó Péter emlékezik meg az egykori rendfőnök munkásságáról (MAGYAR KATOLIKUS RÁDIÓ, 2007.06.29., 2007.07.06.).

A japán misszionáriusi párhuzam apropójából megkérdezett Nemeshegyi 37 éven keresztül oktató teológiát, teológiatörténetet a tokiói Sophia Egyetemen, majd 1993-ban rendje Magyarországra irányította, ahol folytatta felsőoktatási pályáját. Mindeközben számos vallási témájú könyvet és cikket írt, illetve lelkigyakorlatokat tartott egyháziak és világiak számára egyaránt. A jezsuita atya a – természetesen összességében méltató – rádiós interjúban több ízben is elég kritikusan beszél a Pedro Arrupe által képviselt irányvonalról. Véleménye szerint a 32. rendgyűlés okmányaihoz az igazságosság előmozdításával kapcsolatos passzusok „kissé túllóttak a célon”, mivel a rend alapvető feladata a keresztény hit terjesztése és védelme kell, hogy legyen. Bár elismeri, hogy a különböző karitatív cselekedetek is hozzátartoznak a jezsuita hivatáshoz, azonban szerintük „a társadalmi igazságosságért való küzdelem nem egészen passzol bele a jezsuita karizmába”. Álláspontját megerősíti VI.

Pál pápa ellenérzéseivel is, miszerint nem lenne áldásos, ha az igazságosság eszményét zászlajára tűzve hagyományos feladatait elhanyagolná a rend. Külön kihangsúlyozza, hogy az egyháznak a teológia és a tudományos képzés terén is nagy szüksége van a jezsuitákra. „VI. Pál pápa ugye nem mondhatta, hogy ne legyetek a szegények pártján, meg hát nem is gondolta ezt, ezért nehéz volt az ő helyzete is, és nehéz volt Arrupe helyzete is” – mondja Nemeshegyi, aki a következő pápa, a rövid ideig regnáló I. János Pál nemtetszéséről, illetve az őt követő II. János Pál intelmeiről is beszámol. Utóbbi hozzáállását a következőképpen illusztrálja: „Nem vagyok egészen megelégedve ezzel a nagy szabadságokkal, amit mostanában látok nálatok. Legyetek hagyománytisztelőbbek, és ne kritizáljátok annyira Rómát és a pápát!”

Az interjú során több helyen kritikus hangvételű Nemeshegyitől eltérően őszinte és szenvedélyes odaadással mesél az Arrupe általa kijelölt útról Mustó Péter atya, aki jezsuita munkásságának nagy részét rászorulók között töltötte. Latin-Amerikába költözött, hogy megismerje a leghátrányosabb helyzetben élők mellett tevékenykedő szerzetesi közösségek munkáját, majd Kolumbiában szociális munkásként utcagyerekek között dolgozott. „Arrupe atyával személyesen sohasem találkoztam, de az volt az érzésem, hogy amíg ő a jezsuita rendfőnök, addig nekem is van helyem ebben a társaságban” – hangzik el a centenáriumi rádióadásban. Mustó szerint nem Arrupe osztotta meg a jezsuita rendet, hanem azok, akik a lelkesedését naivitásnak gondolták. A Jézus Társaságának 28. általános rendfőnöke egy olyan igazságosabb társadalom létrehozásán fáradozott, amely képes újra megadni a méltóságát az embernek; olyan újítókat vizionált, akik képesek félretenni meglévő elképzeléseiket, előítéleteiket, és képesek a világot a társadalom és a gazdaság veszteségeinek szemszögéből nézni. Mustó mindeközben keserű kritikával illeti korunk egyházát (beleértve a jezsuita rendet is), amiért az nem lép fel kellőképpen a társadalmi igazságosság érdekében. „Ma fontosabb számunkra, hogy a borászatot támogassuk, hogy tisztességeket szerezzünk, hogy a múlt korszak bűneit, hibáit valamiképp az asztal alá söpörjük (...), különösen fontos a meghunyászkodó, konfliktuskerülő kapcsolat az éppen hatalmon lévőkkel, csak azért, hogy az egyház finanszírozása biztosítva legyen.” Az egyház feladata azonban nem az – folytatja Mustó – hogy a működési feltételeket biztosítsa, és közben ne kerüljön összetűzésbe a hatalmon lévők-

kel, hanem az, hogy kihívás legyen. „Még az életünk kockáztatásával is szenvedélyesen kiállni azért, amiért megkeresztelték minket” – mondja, majd óvatosabban fogalmaz: „Jó lenne, ha bátrabban ki tudnánk állni azoknak az érdekében, akiknek nincs annyi lehetőségük, mint nekünk.” Mustó hisz benne, hogy a lelkesedés szikrája újra lángra lobbantható. Ennek kulcsa lehet, ha érintettséget szerzünk, azaz ha közel engedjük magunkhoz a szenvedést. „Ha egy hoszpiszban a haldokló emberek felé fordulsz, az megérint téged (...), vagy ha egy igazán bűnös emberrel találkozol, aki tényleg komoly vétket követett el, és teljes szeretettel hallgatsz, az megváltoztat téged (...). Arrupe atya azt kérte, hogy minden jezsuita legyen legalább egy olyan emberrel személyes, baráti kapcsolatban, aki az élet árnyékos oldalát ismeri, éli. Ezt a kihívását Arrupe atyának mindig nagyon komolyan vettem, veszem.”

Pedro Arrupe társadalmi igazságosságért vívott harca tehát (főleg, mivel összefonódott a latin-amerikai rendtársak által hirdetett kizsákmányolás-ellenes felszabadítás teológiájával, illetve azon keresztül a marxista eszmékkel) belső ellentétkehez vezetett, és megrontotta a rend és a Vatikán viszonyát. A küldetésértelmezésbeli konfliktusokról Nemeshegyi például így ír: „Egyes jezsuiták részéről túlkapasok is történtek: szinte már csak a társadalmi igazságosság kérdéseivel való foglalkozást tartották fontosnak, és a Társaság egyéb hagyományos munkáit kevésre becsülték. Ez a beállítottság a rendi fiatalság kiképzésénél is hátrányokkal járt” (Nemeshegyi 1995: 514). Mint arra már fentebb utaltam, VI. Pál és II. János Pál pápa is arra intette a jezsuitákat, hogy figyeljenek tudatosabban a rendi fegyelemre, és maradjanak meg a Rendalkotmány által megkövetelt apostoli feladatoknál. Ennek hatására Arrupe elhatározta, hogy benyújtja lemondását a rendgyűlésnek, és erről II. János Pált is tájékoztatta. A pápa azonban – vélhetően, mivel attól tartott, hogy Arrupe köréből egy még forradalmibb egyéniség kerül a jezsuiták élére – elhalasztotta a rendgyűlést.

1981. január 17-én, távol-keleti útjáról visszatérve, Arrupét súlyos agyvérzés érte, melynek következtében maradandó károsulást szenvedett. A pápa saját delegátusaként Paolo Dezzát bízta meg, az idős delegátus helyetteseként pedig Guiseppe Pittau-t nevezte ki, hogy átvezzessék a rendet az „alaposabb felkészülés” időszakán (Bangert 2002: 455-456). A centenáriumi rádióadásban Nemeshegyi Péter így fogalmaz: „[a pápa] tejhata-

lommel kinevezett két embert a jezsuita rend ideiglenes vezetésére. (...) Dezza és Pittau próbálták simítgatni a dolgokat, és hát olyan ügyesen csinálták, hogy nem is telt bele két év, amikor Dezza atya jelenteni tudta II. János Pálnak, hogy most már egészen nyugodtam össze lehet hívni az általános rendgyűlést, nem fognak megválasztani valami fura forradalmárt. (...) És akkor megválasztották a jelenlegi általános rendfőnökünket, aki szintén nagyon kiáll az igazságosság mellett, de ugyanakkor nagyon vigyáz arra, hogy a Vatikánnal ne feszítse túl a húrt (...), és amikor a világon a jezsuiták nagyokat mondanak, akkor simítgassa az ügyeket.”

Az új generálist, Peter-Hans Kolvenbachot az 1983 szeptemberében megtartott 33. általános rendgyűlés választotta Pedro Arrupe utódául. Betegápolói segítségével Arrupe atya is megjelent az alkalmon, ahol formálisan lemondott tisztségéről.

A jezsuita rend 28. generálisa 10 évig tartó hosszú betegség után, 1991. február 5-én, 83 éves korában hunyt el. Hatása a mai napig jelentős a Jézus Társaságban. A rend magyarországi újraindításában jelentős szerepet vállaló, évtizedekig Japánban misszionáriusként tevékenykedő Nemes Ödön jezsuita atya így méltatja Arrupét: „olyan volt, mint egy második Szent Ignác, aki a II. Vatikáni Zsinat szellemében újraalapította Jézus Társaságát” (VATIKÁNI RÁDIÓ, 2007.06.11.). (Pedro Arrupe munkásságát részletesen bemutatja a következő tanulmány: Karlowits-Juhász Orchidea 2014: 5-11).

Az igazságosság és a szociális apostolkodás témája a rend alapidokumentumaiban

A jezsuiták önazonosságának és küldetésének lényegi elemeit a 34. Általános Rendgyűlés (1995) jegyzeteivel ellátott ignáci Rendalkotmány (Constitutiones Societatis Iesu, 1558) és az ehhez kapcsolódó Kiegészítő Szabályok tartalmazzák (1997). Az Arrupe által képviselt eszmék a rend dokumentumaiban a mai napig erőteljesen jelen vannak.

A Kiegészítő Szabályok Előszava a 32. Általános Rendgyűlés (1974/75) határozatai alapján a következőket mondja a hit és az igazságosság kapcsolatára vonatkozóan (RENDALKOTMÁNY 1997: 236):

„4-1. § ...a Társaság mai küldetését így fogalmazzuk meg: e küldetés a hit szolgálata, amelyhez feltétlen követelményként hozzátartozik az igazságosság előmozdítása”.

„4-2. § A hit szolgálata és az igazságosság előmozdítása képezi a Társaság egy és ugyanazon küldetését. Ezért e kettőt nem választhatjuk el egymástól sem célkitűzésünkben, sem cselekedeteinkben, sem életünkben, és nem is tekinthetjük azokat egyszerűen szolgálataink egyikének. Inkább legyen e kettő az, ami összes többi szolgálatunkat integrális egységbe foglalja.

A fenti iránymutatások a 34. Általános Rendgyűlés határozatai alapján a következőkkel egészülnek ki:

„4-3. § Ez a küldetés integráló dimenzióként magába foglalja az evangelizálást, az evangélium inkulturált hirdetését és a más vallások követőivel folytatott dialógust. Ezért küldetésünkben az a hit, amely az igazságosságot előmozdítja, elválaszthatatlanul az a hit is, amely más hagyományokkal dialógust folytat és a kultúrákat evangelizálja.”

A rendgyűlés tehát az evangelizálás szélesebb keretébe illesztve igyekszik követni az Arrupe által megkezdett utat. Ezt támasztja alá a rendgyűlés által himnusszerűen megfogalmazott hitvallás is:

„Nincs hitszolgálat az igazságosság előmozdítása, a kultúrákba való beágyazódás, a más vallások vallási tapasztalatai iránti nyitottság nélkül.

Nincs igazságosság előmozdítása hitünk közlése, kultúrák átalakítása, más hagyományok követőivel való együttműködés nélkül.

Nincs inkulturáció másokkal való hitközlés, más hagyományokkal folytatott dialógus, az igazságosság iránti elkötelezettség nélkül.

Nincs dialógus hitünk másokkal való megosztása, kultúrák kiértékelése, az igazságosság iránti gond nélkül” (Küldetésünk 1996: 43).

Arrupe definíciója szerint „az inkulturáció a keresztény élet és a keresztény üzenet olyan inkarnációja egy bizonyos kultúra kontextusában, hogy ez a tapasztalat nem csak a szóban forgó kultúra elemeiben fejeződik ki (ez még csak felszínes adaptáció lenne), hanem éltető, irányító és egyesítő elvévé válik ennek a kultúrának, azt átalakítva és újjá

formálva, egy »új teremtést« megvalósítva» (Arrupe 1978: 181-182).

A kultúra, illetve annak (re)evangelizálása azért játszik fontos szerepet a hit és az igazságosság kapcsolatában, mivel a jezsuiták szerint az eredendően igazságtalanságokat szülő kulturális, társadalmi és gazdasági struktúrák meggátolják, hogy eljussunk Istenhez, „megnehezíti fejlődésünket az Isten iránti szeretetben” (Horváth 2004: 482). Mivel tehát az igazságtalanság kulturális magatartásokban és gazdasági struktúrákban gyökerezik, ezért igazságosság csakis a kultúra átférfalásából jöhet létre (Küldetésünk 1996: 42). Mindehhez azonban komoly attitűdváltásra is szükség van. A 34. Általános Rendgyűlés felhívja minden jezsuita figyelmét arra, hogy küldetése sikeressége érdekében túl kell lépnie „minden előítéleten és elfogultságon, legyen az akár történelmi, akár kulturális, akár társadalmi, akár teológiai előítélet, és teljes szívvel működék együtt minden jóakarató emberrel a béke, igazságosság, összhang, emberi jogok és az Isten egész teremtett világa iránti tisztelet előmozdításában” (Küldetésünk 1996: 129. pont).

A rendi alapdokumentumokból témám szempontjából fontosnak tartom még kiemelni a Kiegészítő Szabályok Hetedik részének 7. pontját, amely a szociális apostolkodás fogalmát járja körül és állítja a jezsuiták elsörendű feladatai közé. „Ez a munka minden erejével arra törekszik, hogy az emberi együttélés struktúrái az igazságosság és a szeretet teljesebb megvalósítói legyenek.” (RENDALKOTMÁNY 1997: 339).

A szociális apostoli munkát a Perdo Arrupét megelőző általános rendfőnök, a belga származású Jean-Baptiste Janssens (1889-1964) emelte be a jezsuiták küldetésébe. Instruction on the Social Apostolate című, 1949-ben megfogalmazott körlevéllel megújította a 29. Általános Rendgyűlés (1938) azon határozatát, amely a rendtartományok számára Szociális Központok (Centrum Sociale) létrehozását írta elő.

A szociális apostolkodás egyrészt lelki szolgálatokat jelent, mint például a szociális igazságosságra és szeretetre való ösztönzést, nevelést. Másrészt szociális kutatást, ismeretterjesztést és tevékenységet végző Szociális Központok létrehozását jelenti, amelyek kiemelt feladata, hogy „fedezzék fel a helyi vallásokban és kultúrákban rejlő felszabadító dinamizmusokat, és indítsanak az igazságos társadalmi rend megvalósítását célzó közös kezdeményezéseket” (RENDALKOTMÁNY 1997: 339). A Szociális Központokban az emberi jogok

és az emberi méltóság védelmében végzett tevékenységek igen széleskörűek lehetnek, mint például érdekképviselet, tiltakozások szervezése, békefolyamatban való részvétel vagy konkrét segítségnyújtás (élelmiszerosztás, menedéknyújtás, jogi segítségnyújtás, oktatás stb.) (Jesuit Social Centres 2005: 10).

1966-ban a Latin-Amerikai Szociális Központok találkozóján Pedro Arrupe így fogalmaz: „A Szociális Központok alapvető célja, az emberi gondolkodás és struktúrák átalakítása, hogy minden területen nagyobb figyelmet kapjon a társadalmi igazságosság” (Jesuit Social Centres 2005: 5). És bár a 32. Általános Rendgyűlés nem foglalkozik konkrétan a Szociális Központok kérdésével, a fentebb már tárgyalt, „A hit szolgálata és az igazságosság előmozdítása” című Negyedik Határozattal Arrupe egyértelműen támogatja azok létrejöttét és működését.

A Kiegészítő Szabályok iránymutatása szerint a szegények érdekében, illetve a szegényekkel együtt végzett közvetlen szociális munka akkor tudja a leghatékonyabban előremozdítani az igazságosságot, ha olyan emberek kerülnek bevonásra, akik képesek munkájuk minden szegmensébe (elméleti és gyakorlati síkon egyaránt) beilleszteni a hitet. Szintén fontos, hogy az apostoli szociális munkára szánt rendtagok idejében kiválasztásra kerüljenek, és megfelelő kiképzésben részesüljenek (RENDALKOTMÁNY 1997: 340).

Jelenleg szerre a világon több mint 320 Jezsuita Szociális Központ Működik, legtöbbjük Ázsia és Latin-Amerika országaiban.

Az első jezsuita pápa: szolidaritás és párbeszéd

„Ahhoz, hogy megváltozzon a világ, jót kell cselekednünk azokkal is, akik ezért nekünk nem tudnak semmit cserébe adni.” – írja a katolikus egyház jelenlegi vezetője egyik Twitter-üzenetében (<https://twitter.com/ferencpapa/status/523444709830971393>). A 2013 márciusától hivatalban lévő Ferenc pápa (született: Jorge Mario Bergoglio; Buenos Aires, 1936. december 17.) az első jezsuita és egyben az első latin-amerikai pápa. „Tömegközlekedéssel jár, főpapi rezidencia helyett apartmanban lakik, síkra száll a szegényekért” – olvashatjuk egy, az új pápát bemutató katolikus közlemény kiemelésében (Jorge Mario Bergoglio SJ az új pápa. Magyar Kurir, 2013.03.13.).

Megnyilvánulásainak, reformkezdeményezéseinek ismeretében egy nyitott, intelligens, társadalmi problémákra érzékeny, színes, egyben szerény és alázatos személyiség képe rajzolódik ki. Párbeszédre törekvését és béke iránti elkötelezettségét jól szemlélteti az izraeli és palesztin elnökkel közösen tartott vatikáni szentmiséje, az USA és Kuba közeledéséért végzett közvetítő szerepe, a pünkösdi egyházakkal kezdett párbeszéde, illetve a konstantinápolyi pátriárkával való találkozás, ahol a pápa letérdelve kért áldást az ortodox vezetőtől.

Ferenc pápa lelkipásztori munkájának középpontjába a szegények és az emberi méltóság védelmét állította. Újra és újra nagy elhivatottsággal, rálátással és sokszor érezhető spontaneitással szólal fel a periférián élők, a kirekesztettek védelme és segítése érdekében. Elmagyarázza, mit jelent számára a szegényekért élő egyház, felhívja a figyelmet a krisztusi megváltás ingyenességére, a lelkiismeretvizsgálatra, a megbocsátásra, a szolidaritásra és mások szolgálatára. Beszédeiben fellép a képmutatás, az önzés, a közöny és a korrupció ellen. Elítéli az egyházi fényűzést, az elitista egyházi körökbe zárkózást, az üdvösség kisajátításának szándékát és a kínzó, kihallgatás-jellegű gyónást. Felszólal a nők férfiaknak való alárendeltsége ellen, és szorgalmazza, hogy a nők teljes körű résztvevői lehessenek a társadalmi és egyházi életnek.

A pápa a pedagógusokat is szolidaritásra buzdítja. Felhívja a figyelmüket arra, hogy nem lehet a világot megváltoztatni a nevelés megváltoztatása nélkül. A pedagógusoknak is el kell kötelezniük magukat a nehézsorsú, periférián élő diákok mellett, és az iskolának nemcsak a színvonalas oktatásról, hanem a befogadásról és jó szándékról is kell szólnia. Fontosnak tartja, hogy az élethez és a társadalomban való léthez a fiatalok pozitív viszonyítási pontot találjanak az iskolában, de ez csak abban az esetben valósulhat meg, ha a tanárok értelmet tudnak adni az iskolának, a tanulásnak és a kultúrának.

Jezsuita pedagógia Messinától Miskolcig

A jezsuita iskolahálózat

„... a Jézus Társasága eredeti céljai nem tartalmazták oktatási intézmények működtetését. (...) Ignác azt kívánta, hogy a jezsuiták mindig szabadon mehessenek helyről helyre – mindig oda, ahol éppen a legnagyobb szükség van rájuk; meggyőződése volt, hogy az intézmények lekötik az embert, és

akadályozzák az említett mozgékonyt” (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 71). Elképzelését azonban rugalmasan alakította, amikor rendtársai meggyőzték őt a nevelési/oktatási apostolkodás erejéről, eredményességéről. 1544 végén már hét, papnövendékeket fogadó, kollégium jellegű központ működött Európa szerte. A spanyolországi Gandiában 1545-ben létrehozott kollégium volt az első olyan intézmény, ahol világi tanulókat is fogadtak a jezsuiták. 1548 októberében pedig a szicíliai Messinában megnyitotta kapuit a Társaság első olyan intézményes iskolája, amelyet kifejezetten laikus diákok számára alapítottak a rendtagok (Bangert 2002: 30).

Mivel Loyolai Ignác és társai meggyőzőnek találták, hogy „a nevelés nemcsak hogy megfelelő eszköz az emberi és lelki fejlődésre, hanem hatásos eszköz arra is, hogy megvédje a katolikus hitet a reformátorok támadásaitól” (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 71), azaz teljes mértékben összhangban áll a rend apostoli küldetésével, így a jezsuita iskolák száma rohamos növekedésnek indult. „Nemcsak skolasztikusainknak a tudományokban való előrehaladása érdekében, hanem a kollégiumainkban nevelésre felvett külsőknek a tudományokban és erkölcsökben való előrehaladása érdekében is, ahol ez jól megvalósítható, nyissunk nyilvános iskolákat, legalább a humán tantárgyak tanítására.” – írja Ignác a Rendalkotmányban, melynek tíz nagy tartalmi egységből egyet (a 4. részt) az oktatási apostolkodással kapcsolatos szabályok megfogalmazásának szentelt (RENDALKOTMÁNY 1997: 127).

1556-ban bekövetkezett haláláig az első rendfőnök negyven iskola alapítását hagyta jóvá. Negyven évvel később már 245 jezsuita iskola működött, ezért a jezsuita atyák szükségesnek érezték egy átfogó nevelési/oktatási szabályzat megalkotását. Az 1599. január 8-án végleges formát nyert rendi tanügyi szabályzat, a Ratio Studiorum lehetővé tette egy közös alaptantervre és egységes pedagógiai alapelvekre épülő jezsuita nevelési hálózat kialakulását. Amikor 1773-ban XIV. Kelemen pápa feloszlatta a Jézus Társaságát, szinte teljesen megsemmisült az akkor több mint 800 jezsuita oktatási intézményből álló, négy kontinensre kiterjedő iskolahálózat. Csupán Oroszországban maradt fenn néhány jezsuita iskola, ahol II. Katalin nem engedte kihirdetni a pápai rendeletet (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 74-75; Szilas 2006: 13). Portugáliában és Spanyolországban a különösen szélsőségesse fajuló jezsuitaellenesség a teljes rend szám-

űzéséhez (Portugáliában kivégzésekhez is) vezetett. Franciaországban is drasztikus módon számolták fel a rendet, bár a jezsuiták hazájukban maradhattak, de csak szétszórva, vagyonuktól megfosztva élhettek tovább. A jezsuita rend radikális felszámolását a bűnbakképzés mechanizmusával magyarázza Ugrai János, részletes elemzésnek vetve alá a Habsburg Monarchia példáját, ahol bár nem fenyegette a jezsuita szerzeteseket életveszély vagy száműzetés, azonban szintén drámai gyorsasággal iktatták ki őket a politikai-kulturális mezőből. „A szerzetesrend gyors felszámolása, vagyonának újracsoportosítása és állami irányítás alá vonása, s nem utolsósorban a szerzetesek eltávolítása a kulcspozíciókból néhány évre a felvilágosult abszolutizmus egyház- és kultúrpolitikájának központi kérdésévé vált. Volumene, hirtelensége és visszafordíthatatlansága miatt a változás radikális volt. S hiába zajlott le viszonylag csendesen, az érintett személyek sokasága számára mégiscsak sorsfordító esztendőket hozott” (Ugrai 2013: 287).

A Jézus Társaságának visszaállítását VII. Pius pápa rendelte el 1814-ben. Döntése egyik okaként a jezsuiták nagy nevelési tapasztalatát emelte ki, mivel az jelentős haszonnal járt és járhat a katolikus egyház számára. A jóváhagyás után a rend viszonylag gyors növekedésnek indult, elkészült a Ratio Studiorum átdolgozott kiadása (1832), és az 1900-as évek elején már több mint 200 jezsuita oktatási intézmény működött. Azonban a XIX. század zavargásai, forradalmi és a Társaság újabb üldöztetései egyelőre megakadályozták a jezsuita pedagógia valódi megújulását.

A XX. század folyamán megsokszorozódott a jezsuita iskolák száma, annak ellenére, hogy a századfordulótól a II. világháború végéig készült európai rendtartományi jegyzékekben az oktatási intézmények neve mellett gyakran olvasható a „szétzört” vagy a „felfüggesztett” megjelölés (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 75; Codina 2000: 44-62). A jezsuita iskolahálózat terjeszkedése a II. világháború után gyorsult fel igazán. 1998-ban már mintegy 1200 jezsuita oktatási intézmény működött a Föld 68 országában (Pálvölgyi 2006: 553). A 2005-ös hivatalos statisztika szerint Jézus Társasága összesen 3451, 2008-ban pedig már 3897 oktatási intézményt működtetett. Ez utóbbi számadat megoszlása a következő: 231 felsőfokú intézmény, 462 középiskola, 187 általános iskola, 70 szakképző iskola, illetve 2947 egyéb intézmény (ez utóbbiak főleg a Fe y Alegría és a Jesuit Refugee Service hálózat iskolái) <http://www.sjweb.info/education/stats.cfm>).

A legfrissebb adatok szerint 2014-ben összesen 185 jezsuita felsőfokú oktatási intézmény, 784 középiskola (secondary, pre-secondary), illetve 1268 „Fe y Alegría” és 77 „Jesuit Refugee Service” iskola működik (<http://www.sjweb.info/highEdu>; <http://www.sjweb.info/education/stats.cfm>).

A Fe y Alegría (Hit és Öröm) elnevezésű mozgalmat 1955-ben, José María Vélaz jezsuita atya hozta létre Venezuelában. A Latin-Amerikából induló, 2013-ra a világ három kontinensének 19 országában jelen lévő mozgalom célja, hogy a szegény, marginalizálódott társadalmi rétegek számára oktatást biztosítson, és ezzel hozzájáruljon a társadalmi struktúrák átalakulásához (<http://www.feyalegría.org>).

A Jesuit Refugee Service (Jezsuita Menekültszolgálat, JRS) egy nemzetközi katolikus szervezet, amely 1980-ban azzal a céllal alakult, hogy segítse a menekült és erőszakkal kitelepített embereket. A JRS programjaiban 2013 végéig 50 országban több mint 900.000 embert támogattak oktatással, gyorssegéllyel, jogi érdekvédelemmel, egészségügyi és egyéb szociális szolgáltatásokkal (<http://en.jrs.net>).

Hazánkban a jezsuita iskolázás története három szakaszra osztható. Az első szakasz 1561-ben, a jezsuiták magyarországi megtelepülésével, a nagyszombati kollégium megnyitásával kezdődött, és 1773-ig, a Jézus Társaságának teljes feloszlásáig tartott. A XVIII. században a rend mind létszáma, mind tevékenysége szempontjából a fénykorát élte Magyarországon. A lelkipásztorkodás mellett a legfőbb munkaterület a tanítás és a nevelés volt. A feloszlás évében a jezsuiták felsőfokú oktatási intézményeiben (Nagyszombat, Buda, Győr, Kassa, Kolozsvár) több mint ezren, középiskoláiban (összesen 36 intézményben) pedig több mint hétezeren tanultak (Bangert 2002: 275-276). 1773 után a jezsuita gimnáziumok nagy részét más szerzetesrendek vették át, mint például a székesfehérvárit, az egrit és a pécsit a ciszterciek; a sopronit és a győrit a bencések; az esztergomit és a gyöngyösit a ferencesek; a trencsénit, a selmecbányait, a kőszegit és a kolozsvárit a piaristák; az ungvárit, a szakolcait, a szatmárit és a sárospatakit pedig a pálosok.

A második szakasz 1853-ban, a jezsuiták magyarországi visszatérésével vette kezdetét. Ekkor nyílt meg – még az Osztrák Rendtartomány keretében – a nagyszombati noviciátus és középiskola. A XIX. század végén a jezsuiták legfőbb tevékenysége a tanítói munka volt, amelyet főként a piaristáktól 1860-ban átvett kalocsai gimnáziumban vé-

gezték (Bangert 2002: 404). A magyar rendtartomány 1909-ben független lett, és viszonylag gyors fejlődésnek indult. 1945-ben kilenc templomban, két gimnáziumban (Kalocsán és Pécsen), egy lelki-gyakorlatos házban, a budai noviciátusban és a szegei főiskolán működtek jezsuiták. 1950-ben a szerzetesrendek működését betiltotta az államhatalom. A jezsuiták házait elvették, intézményeit államosították, több rendtag börtönbe került, a fiatal jezsuiták pedig külföldre menekültek (Ádám 1998: 26).

1989-ben újra engedélyezték a Jézus Társaságának magyarországi működését, így a rendtagok visszatérhettek rendházaikba, templomaikba. A hazai jezsuita iskolázás harmadik szakasza azonban csak 1994-ben, a miskolci Fényi Gyula Jezsuita Gimnázium és Kollégium megalakulásával vette kezdetét (Pálvölgyi Ferenc tanulmányában a magyarországi jezsuiták pedagógiai tevékenységének harmadik szakaszát 1986-tól, a nemzetközi jezsuita nevelési program megfogalmazásától datálja. Pálvölgyi é.n.: 1). A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya fenntartásában álló középiskola Seregély István egri érsek szorgalmazására és támogatásával létesült. Eredetileg a Magyarországi Bencés Kongregáció vállalta az egyházmegye által Miskolcra tervezett nyolcosztályos katolikus gimnázium indítását, de az építkezés megkezdésekor a bencések visszaléptek az iskola vezetésétől. „Dr. Seregély István egri érsek úr, a gimnázium alapítója felhívott telefonon, és kérte, hogy a magyar jezsuiták vállalják el a gimnázium működtetését. A kérés teljesítése nem volt egyszerű, mert a Magyarországon dolgozó jezsuiták száma 1950 és 1990 között 400-ról kevesebb mint 100-ra csökkent.” – emlékszik vissza a kezdetekre Nemesszeghy Ervin jezsuita tartományfőnök (Nemesszeghy 2003: 9).

Mivel a jezsuita atyák a megújulás hatékony eszközét látták egy gimnázium elindításában (de nem volt módjukban a nagy múltú pécsi és kalocsai gimnázium újraélesztése), ezért elvállalták az egyelőre egyházmegyei fenntartású iskola működtetését. A Jézus Társasága hivatalosan 2004 nyarán vette át a négy- és nyolcosztályos gimnázium fenntartói feladatait az alapító egri főegyházmegyétől (Forrai 2006: 244-247).

A kezdetben 250-400 fős diáklétszámra tervezett miskolci intézményben 2005-ben 5 jezsuita atya és 57 világi tanár látta el az oktatási, nevelési feladatokat; az iskolának ekkor már 518 diákja, a kollégiumnak pedig 128 lakója volt. 2014-re a diákok száma meghaladta a 600, a kollégisták száma

pedig a 150 főt (Forrai 2006: 248; Holczinger: interjú).

A jezsuita pedagógia alapjai

A XVI. század folyamán a jezsuita iskolák számának rohamos növekedése szükségessé tette egy egységes pedagógiai, tantervi koncepció megalkotását. A Loyolai Ignác által megkezdett úton az egymást követő generálisok intenzív tapasztalatszerét kezdeményezték a rend iskolái között, melynek eredményeképpen 1599. január 8-án, Claudio Aquaviva rendfőnöksége alatt megszületett a Jézus Társaság iskoláinak tanulmányi rendszere és szabályzata, a Ratio Studiorum (Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Iesu, Lukács 1986: 357-454; Farrell 1970).

A jezsuiták „központi tanterve” tanítási tapasztalatokra reflektáló gyakorlati szabályok gyűjteménye, amely tartalmazza a különböző iskolaszinten tanító tanárok tevékenységeire vonatkozó utasításokat, a tantárgyakra, a vizsgákra, a jutalmakra vonatkozó szabályokat, az oktatási, nevelési célokat és módszereket. „A Ratio Studiorum kiadásához vezető és a kiadását eredményező folyamat olyan iskolahálózatot eredményezett, amelynek ereje és hatása a közös szellemiségen és az ebből születő közös pedagógiai elveken alapult. Ez a pedagógia a tapasztalatokra épített, majd állandó eszmecsere által folyamatosan csiszolódott, tovább fejlődött. Ez volt az első ilyen egységes nevelési hálózat a világon” (JEZSUITA NEVELÉS: 1998: 75).

A „központi tanterv” segítségével egységesített jezsuita iskolák már a mai értelemben vett osztálytanóra rendszerben működtek. Az egyes osztályokba közel azonos életkorú és közel azonos tudásszintű gyerekek kerültek, akik a tanévvégi vizsgákon adtak számot tudásukról. Az ötosztályos gimnáziumokban 3 évig latint, majd egy évig poétikát, egy évig pedig retorikát tanítottak, illetve az utolsó két évben a göröggel egészült ki a tananyag. Az ötéves gimnáziumra szervesen épült az akadémiai tagozat, amely 3 éves filozófiai és 4 éves teológiai tanulmányokat jelentett. Minthogy a jezsuiták mindig szem előtt tartották, hogy minél szélesebb társadalmi köröket érjenek el (és ezáltal visszatérítsék az egyháztól elszakadt tömegeket), ezért iskoláikban nem szedtek tandíjat, így az osztályokat általában nagy (akár 200-300 fős) létszám jellemezte. A tanárok munkáját speciális, munkamegosztásos tanulásszervezés segítette. Az egyes osztályok diákjai két táborra, a táborok pedig 10

fős decuriákra oszlottak, amelyek élén egy-egy decurió állt. A decuriók vigyáztak a rendre, ők ellenőrizték a házi feladatokat, rögzítették a hiányzókat, és a többi diák nekik számolt be a megtanultról (Fináczy 1919: 241-276; Mészáros – Németh – Pukánszky 2003: 72-73; Durkheim 1974: 27-34).

A jezsuita iskolákban különösen nagy hangsúlyt fektettek a tananyag emlékezetbe vésésére és az ismétlésére. Az időbeosztás jellemzően a következőképpen alakult: a diákok a decurióknak felmondták a memorizálásra kiadott szöveget, majd az előző napi előadás (vagy a korábban megtanult retorikai, költészeti, nyelvtani szabályok) alapos átismétlése következett. Ezután jött a nap fő része, amikor a tanár előadta és magyarázta az új anyag részét, majd rövid ismétlés következett. Minden nap szenteltek valamennyi időt egy-egy rövid szöveg leírására, a nap végén pedig versennyel rázták fel a diákokat. Szombatonként az egész heti tananyag átismétlésére, illetve szónoki gyakorlatokra vagy vetélkedésre került sor (Schwickerath 1904: 520-521; Mikonya é.n.: 5).

A tanulást és az elsajátított ismeretek marandóságát a folyamatos ismétlés mellett leginkább a szisztematikus és rendszeres versenyeztetés segítette elő. A diákokban meglévő versenyszellem maximális kiaknázását és ébrentartását szolgálta a katonai hierarchiára emlékeztető osztályszervezés. Mint fentebb már utaltam rá, az osztályokat két táborra osztották, egyik tábor volt a rómaiaké (vagy galloké), a másik pedig a karthágóiaké (vagy görögöké). A táborok élén egy-egy imperátor (diktátor, konzul) állt, rangban őt követte a praetor, a tribunus és a szenátor. A decuriók ezen előjárások közül kerültek ki. A táborok decuriái (tízes egységei) is hierarchikusan szerveződtek: az elsőbe tartoztak a legjobb, az utolsóba pedig a leggyengébb tanulók. A két tábor folyamatos versenyben állt egymással, mégpedig úgy, hogy minden decuriának megvolt a hasonló erejű párja a másikban, illetve a decuriákon belül is minden egyes diáknak megvolt a maga versenytársa az „ellenséges” decuriában. A versenyek (concertationes) rendszerint szombaton zajlottak, a tanár vezetésével. Ha valaki kihívott egy másik diákot, és jobbnak bizonyult, akkor megszerezte annak tisztségét. A győztes decuriák és táborok különböző díjakban (például kitüntető jelvényekben) részesültek. Évente néhány alkalommal az osztályok is öszszemérték tudásukat, mégpedig oly módon, hogy a legkiválóbb diákok versenyeztek egymással (Durkheim 1974: 29-31).

A gimnáziumi képzéssel párhuzamosan, a leckeórák kiegészítéseként, heti rendszerességgel úgynevezett akadémiák szerveződtek, amelyek lényegében tehetséggondozó műhelyekként szolgáltak a legkiválóbb tanulók számára. Az akadémiákban különféle munkamódszerekkel dolgoztak a résztvevők, mint például tanári előadás és magyarázat, kívülről megtanult szövegeket felmondása, irodalmi dolgozatok felolvasása, vita, vádló- és védőbeszéd, verseny, problémamegoldó feladatok. „Ezeknek a gyakorlatoknak is legfőbb rúgója a vetélkedés volt, a mire az akadémiák fesztelenebb és közvetlenebb érintkezése bőséges alkalmat adott” (Fináczy 1919: 265-266).

A fentiek kapcsán itt szükségesnek tartom, hogy kitérjek a jezsuita pedagógia kritikájára is, ugyanis éppen a diákok folyamatos versenyeztetése az egyik legproblematisabb momentum a bírálók szerint. Durkheim a következőket írja a túlzásba vitt versenyeztetésből adódó szakadatlan „közelharcról”: „Amikor felismerték a versengés hasznosságát, olyan mértéktelenül alkalmazták, hogy a diákok szinte örökös hadiállapotban álltak egymással” (Durkheim 1974: 34). A versenyeztetés mellett Durkheim azt a jezsuita gyakorlatot is bírálja, amely a tanár és a diák folyamatos, személyes kapcsolatán, illetve a tanítványok minél alaposabb megismerésén alapul. Szerinte mindezzel a tanárok megfosztották diákjaikat szabadságuktól, és elfojtották személyiségük önállóságát. „... ha igaz is, hogy az alapelv helyes, alkalmazása pedig helyénvaló volt (...), a jezsuiták azzal a túlzással és végtelenséggel alkalmazták, ami iskolapolitikájuk minden elemére rányomta bélyegét. És ezzel rögtön el is torzították a különben helyes elvet” (Durkheim 1974: 34; Fináczy 1919: 262-265). A kritikákat már az 1900-as évek legelején Robert Schwickerath is összegyűjtötte a jezsuita oktatásról szóló, közel 700 oldalas művében, ő azonban – a bírálatok ellenére – kiállt a jezsuiták versenyeztetési gyakorlata mellett. Szerinte a versenyek változatossá teszik a tanítási gyakorlatot, megtörik a monotonitást, és különösen célravezetők a fiatalabb diákok körében, mivel őket jobban lefárasztják és demotiválják az egyhangú előadások. Ezenfelül – mint mondja – a versenyeztetés hatékony módja a memória, a képzelet és az érvelési képességek fejlesztésének, „kiváló eszköze az oktatásnak, az elme alapos és harmonikus képzésének” (Schwickerath 1904: 520-521).

A nevelési apostolkodást a XX. század végén alapos vizsgálatnak vetették alá a Jézus Társaságá-

nak képviselői. 1980 őszén egy jezsuitákból és világiakból álló nemzetközi csoport gyűlt össze Rómában, hogy megtárgyalja a jezsuita (elsősorban középiskolai) nevelés kérdéseit, problémáit. A gyűlés javaslatára megalakult a Jezsuita Nevelési Apostolkodást Tanulmányozó Nemzetközi Bizottság, amely 1982-ben tartotta meg első gyűlését. A bizottság négyévnvi tanácskozás és a világ minden részéről összegyűjtött megjegyzések eredményeképpen megszerkesztette A jezsuita nevelés jellemzői című dokumentumot, amely 1986-ban látott napvilágot (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 5-83). A jezsuita nevelés jellemzőit felsoroló irat a jezsuita nevelés közös szemléletét és céljait hivatott rögzíteni. „Alapul szolgálhat arra, hogy újra átgondoljuk a nevelési apostoli munka tapasztalatait, és ennek az átgondolásnak fényében kiértékeljük iskolai tevékenységünket és gyakorlatainkat. (...) E kiértékelésnek az állandóan változó helyi körülmények figyelembevételével kell történnie: minden egyes országban és vidéken át kell gondolni, hogy a jezsuita nevelés jellemzői a helyi körülményekben mit jelentenek, és milyen következményekkel járnak, és olyan további dokumentumokat kell alkotni, amelyek a jelen egyetemes jellegű dokumentumot a konkrét és speciális szükségletekhez alkalmazzák.” – írja Peter-Hans Kolvenbach általános rendfőnök a dokumentumhoz mellékelte levelében (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 7). Ez az iránymutatás teljes mértékben összhangban áll a rendi alkotmány Nevelési apostolkodás című fejezetének vonatkozó részével: „A Társaság minden nevelési vállalkozása legyen figyelemmel a kultúrák, vallások és ideológiák sokféleségére, valamint a helyi szociokulturális szükségletekre” (RENDALKOTMÁNY 1997: 333).

Bár a nevelési apostolkodásra vonatkozó 1986-os iránymutatás részletesen körülírja a jezsuita pedagógia szellemiségét, alapelveit, értékeit és céljait, azonban gyakorlati iránymutatással nem igazán szolgál a neveléssel foglalkozó jezsuita intézmények számára. Mivel a jezsuita és laikus pedagógusok konkrét módszertani fogódzót is igényeltek, ezért a visszajelzéseikből és javaslataikból kiindulva a Jezsuita Nevelési Apostolkodást Tanulmányozó Nemzetközi Bizottság 1993-ra elkészítette az Ignáci Pedagógia című gyakorlati útmutatót (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 85-148).

A megújult jezsuita pedagógiai módszertani modell egy állandó körforgásban lévő folyamatot ír le, melynek öt, egymást követő lépcsőfoka a következő: helyzetismeret, tapasztalat, megfontolás,

cselekvés és kiértékelés (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 104-119).

A helyzetismeret azt jelenti, hogy a lehető legteljesebben megkíséreljük feltárni azokat a körülményeket, amelyek között a tanítási-tanulási folyamat zajlik. Ehhez figyelembe kell vennünk a diákok élethelyzetét (család, barátok, osztálytársak, szociokulturális helyzet, politikai, gazdasági, vallási élet, ifjúsági-kulturális jellemzők, szabadidős tevékenységek); a tanulók értékítéleteit és előzetes felfogásait (amelyeket előző iskolájából vagy otthonról hozott); az adott iskola helyzetét, normáit, elvárásait, légkörét; illetve az adott ország szociális és gazdasági helyzetét.

Az ignáci értelemben vett tanulási tapasztalat egy bizonyos dolog értelmi és egyben érzelmi megragadása. Tanítás-módszertanilag szem előtt kell tartanunk, hogy a közvetlen tapasztalat (például a beszélgetés, vita, laboratóriumi kutatás) sokkal elevenebben érinti a diákokat, mint a közvetett tapasztalat (például olvasás vagy előadás-hallgatás). Lehetőség szerint ez utóbbi esetben a tanároknak törekedniük kell arra, hogy serkentsék a diákjaik képzelőerejét, érzékszerveit (például valamilyen szemléltető, tevékenykedtető, helyzetbehozó munkaformával).

A megkülönböztető megfontolás a tapasztalatok átgondolását, a belső motivációk tisztázását, a különböző lehetőségek számbavételét és a választások következményeinek mérlegelését jelenti. Mindez azt a célt szolgálja, hogy a diákok tapasztalataik jelentését jobban megértsék. A megfontolás fázisában a tanár egyik fontos feladata az, hogy tanulóit segítse abban, hogy mások (például a szegények) nézőpontjából is fontolják meg tapasztalataikat. „Lehetséges, hogy a diák azt határozza el, hogy önző módon cselekszik. Elismerjük annak lehetőségét, hogy a fejlődési tényezők, önbizalom hiánya és más események úgy befolyásolják egy diák életét, hogy a jelen pillanatban nem képes nagylelkűségben, igazságosságban és hasonló erényekben növekedni. (...) Tisztelnünk kell az egyén szabadságát akkor is, ha megtagadja a fejlődést. Mi magokat vetünk el. Az isteni Gondviselés gondoskodik róla, hogy az később ki is kelhessen” (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 113).

A megfontolást követő cselekvés a jezsuiták nevelési modelljében a belső emberi növekedést, illetve annak külső megnyilvánulását jelenti. A személyes szempontokból értelmezett és értékelt tapasztalatok mozgásba hozzák az akaratot, és választás elé állítják a tanulót. Az új jelentések, meg-

győződések, értékek idővel szabad döntést és cselekvést generálnak. „A szeretet inkább cselekedetekben nyilvánuljon meg, mint szavakban” – fogalmazza meg Ignác a Lelkigyakorlatokban (2002: 130). A jezsuiták célja olyan fiatalok képzése, akik a „magis”-t (azaz Isten és embertársaink nagyobb szolgálatát) szem előtt tartva, tettekkel képesek előmozdítani a társadalmi jólétet és igazságosságot. (A latin magis a jezsuiták egyik kulcsszava, és szó szerint annyit jelent, hogy: „jobban”, „nagyobb mértékben”, „többet”. Ignác írásaiban a magis gyakran kapcsolódik az Isten dicsősége, Isten dicsérete, épületesség, szolgálat, tisztelet, méltóság szavakhoz. Jellemzőek a következő szófordulatok: „Isten nagyobb dicsőségére”, „a lelkek nagyobb javára”, „az egyetemesebb közjóra”. Talos 2013: 40-42).

A tanítási-nevelési modellben a cselekvést kiértékelés követi. Itt elsősorban nem a tanulók tanulmányi előrehaladását mérő szokásos számonkérési és értékelési módokra kell gondolni, sokkal inkább bizalmas beszélgetésekre, megfigyelésekre, személyes fejlődést vizsgáló tesztekre, önértékelésre. A kiértékelés alkalom lehet arra, hogy a tanár gratuláljon tanítványának az eddigi előrehaladásához, és további fejlődésre, további megfontolásra biztassa. „A tanár tapintatos kérdései rávilágíthatnak arra, hogy megfelelőbb döntésekre vagy elkötelezettségre van szükség. (...) Ha a diák így újra felfedezi a növekedés szükségességét, ez indítást adhat neki arra, hogy újra belépjen az ignáci tanulási módszer ciklusába” (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 116).

A felvázolt jezsuita nevelési modell nem igényli új tantárgyak bevezetését, hanem a már meglévő tárgyra lehet adaptálni, illetve nemcsak a tantárgyakra vonatkoztatható, hanem a tanításon kívüli tevékenységekre is (például a különböző sporttevékenységekre, közösségi szolgálatokra, lelkigyakorlatokra). A modell alapján felépített oktatási, nevelési koncepcióban a tanulás közelebb kerül a való világhoz és személyessé válik, mivel egyrészt alkalmat ad a diákoknak arra, hogy a tanultakat és a valóságról szerzett tapasztalataikat szintetizálják, másrészt a diákokat aktív és kritikus résztvevőként vonja be a tanítási-tanulási folyamatba. További jellegzetessége, hogy fókuszba helyezi a tanulás szociális dimenzióját, egyrészt a diákok közötti szoros együttműködés és kölcsönös tapasztalatcsere által, másrészt a mások életét jó irányba befolyásoló megfontolás és cselekvés által. Mindennek az alapja a tanárok és a diákok közötti kölcsönös bizalom és szeretet, a diákokkal való

személyes törődés (cura personalis), illetve a tanárok személyes példamutatása (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 118-119, 140). „Önátadás, szegények szolgálata, igazságos társadalmi rend, faji előítéltektől mentes társadalom, a Szentlélek ösztönzései iránti nyitottság stb. kifejezések talán gondolkodásra készítetik a diákokat, de az élő példa vezeti őket oda, hogy – a gondolkodáson túllépve – megvalósítsák azt, amit e szavak jelentenek.” (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 141).

Az Ignáci pedagógia című dokumentumban leírt modell elterjesztésének első lépése a Róma melletti Villa Cavalletiben 1993. április 20-30. között megrendezett nemzetközi oktatási műhely volt. Ezen 26 ország összesen 40 küldöttje vett részt, abból a célból, hogy praktikus ismereteket szerezzen az ignáci módszerről, illetve hogy a saját országa számára kidolgozzon egy 3-4 éves képzési tervet, majd segítse a környezetében lévő rendtartományok pedagógiai munkacsoportjait (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 92).

A pedagógiai fejlesztési folyamat nem zárult le az 1986-os és 1993-as útmutató kiadásával, ahogy Kolvenbach generális fogalmazott: „A jelen irat már több átdolgozáson ment keresztül, de csak akkor lesz igazán kész, amikor mondanivalója megragadja és ihleti a tanárok és tanulók szívét-lelkét a jezsuita nevelési apostolkodásban” (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 88). Claudio Acquaviva rendfőnök 1586-ban hasonló módon indította útjára a Ratio Studiorumot, „nem mint végleges, befejezett munkát – mivel ez igen nehéz és talán lehetetlen is volna –, hanem inkább mint eszközt, amely azáltal, hogy egy egységes személelmódot ad egész Társaságunknak, segít legyőzni bármely felmerülő nehézséget” (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 8).

Nevelés és társadalmi igazságosság

„Különös elszántsággal kell törekednünk úgy nevelni minden tanítványunkat, hogy azok egy igazságosabb világ felépítésén munkálkodjanak, és képesek legyenek másokkal és másokért dolgozni.” – mondja ki a Jézus Társasága Rendalkotmányának kiegészítő szabályzata a 1974/75-ös rendgyűlés 4. határozata alapján (RENDALKOTMÁNY 1997: 333).

A jezsuita pedagógia fókuszába a XX. század közepétől a verseny helyett a társadalmi igazságosságra és a toleranciára nevelés került. „A teljesítményért folytatott versengés (...) nem sorolható az ignáci magis kontextusába. Az iskolában elfogadható, hogy olyan versenyhelyzeteket teremtünk,

amelyben kiválasztjuk a legjobbat. Az ignáci magis azonban nem lehet ürügy arra, hogy a versengést tegyük az ignáci pedagógia lényegévé” – írja Klaus Mertés, német jezsuita atya, „Felelősséget tanulni” című könyvében (Mertes 2010: 61). A magis azt jelenti, hogy a diákoknak el kell sajátítaniuk annak a képességét, hogy minél „jobban” fel tudják fedezni a közjót, és minél „jobban” hozzá tudjanak ahhoz járulni. A jezsuita nevelés deklarált célja tehát – ahogy Pedro Arrupe generális megfogalmazta – a másokért élő ember felnevelése (Mertes 2010: 64; Arrupe 1974).

Az iskolában a társadalmi felelősségvállalás és igazságosság kérdésének felvetése nem csupán egyetlen tantárgy feladata, hanem minden tantárgyban jelen kell, hogy legyen. A tanároknak tehát mindig szem előtt kell tartaniuk, hogy „bemutassák és felkutassák azokat az összefüggéseket, viszonyokat, tényeket, kérdéseket, meglátásokat, problémákat, megoldásokat és következményeket, amelyek egy adott tantárgy révén azt hozzák jobban tudomásunkra, hogy mit jelent embernek lenni. A nevelés így pontosan átgondolt kutatássá válik, amelynek segítségével a diák kialakítja vagy átalakítja más emberek és a világ iránti maradandó magatartását” (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 97-98).

Egy korábbi fejezetben már részletesen írtam Pedro Arrupe 1973 nyarán elmondott nagyhatású beszédéről, amelyben a „másokért élő ember” eszményének megfogalmazásával a társadalmi igazságosság kérdését a jezsuita nevelés fókuszába helyezte. Peter-Hans Kolvenbach általános rendfőnök folytatta a karizmatikus Arrupe atya által megkezdett utat. Az általa 1986-ban közreadott „A jezsuita nevelés jellemzői” című dokumentum ötödik fejezete a tettekben megnyilvánuló szeretetről, a szegények iránti törődésről és a másokért élő emberek neveléséről szól, az 1993-as „Ignáci pedagógia” pedig mindezt gyakorlatorientáltan is körbejárja. „Az alapvető kérdés a következő: Mit jelent az Istenbe vetett hit, amikor szembe találjuk magunkat Boszniával és Szudánnal, Guatemalával és Haitivel, Auschwitz-cal és Hirosimával, Kalkutta zsúfolt utcáival és a Tienanmen tér legyilkolt diákjaival? Mit jelent a keresztény humanizmus az Afrikában éhező férfiak, nők és gyerekek millióival szemben? Mit jelent a keresztény humanizmus, amikor milliókat látunk, akiket az üldözés és terror kiszakított saját földjükből és idegen földre kényszerített? Mit jelent a keresztény humanizmus, amikor a hajléktalanok ögyelelegnek városaink utcáin, és az állandóan növekvő nyomorgókat látjuk, akik örök reménytelenségre vannak ítélve? Mi a

humanista nevelés az ilyen tények láttán?” – fogalmazza meg a keresztény humanizmus erőteljes, legégetőbb kérdéseit Kolvenbach generális (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 132-133).

A Jézus Társaságának küldetése a hit szolgálata és terjesztése, amely együtt jár az igazságosság és a béke előmozdításával. A béke nem csupán a háborúmentességet, hanem az emberek közötti szeretetet és bizalmat is jelenti. „Az igazságosságot megvalósító és a békéért munkálkodó hit célja: egy új embertípus és egy újfajta társadalom megteremtése, amelyben mindenkinek alkalma van teljes emberi kifejlődésre, és amelyben mindenki felelősnek érzi magát mások emberi fejlődésének előmozdítására” (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 38). A jezsuita iskolák fókuszában az igazságosságra nevelés, illetve annak feltételeként a kritikus gondolkodásra nevelés áll. Mindez az iskolai élet három fontos elemében manifesztálódik. 1) A tanmenetben – a diákok életkori sajátosságainak megfelelően – megjelennek az igazságosságot érintő kérdések és a társadalom kritikai elemzése. Ehhez néhol új tantárgyak indítása is szükséges, azonban az irányelv az, hogy minden tárgyban jelen kell, hogy legyen az igazságosság dimenziója. 2) A jezsuita iskola működése és élete hitelesen kell, hogy modellálja az „igazságosságot megvalósító hitet” azzal, hogy kiemelkedő hangsúlyt fektet egymás kölcsönös tiszteletére, mások emberi méltóságára és jogaira. 3) A jezsuita iskola lehetőséget ad diákjainak „az igazságtalanság világával való tényleges érintkezésre” és az igazságosság tettekben való megnyilvánítására, „... alkalmat teremt a diákok számára, hogy mind az iskola keretein belül, mind iskolán kívül érintkezésbe lépjenek a szegényekkel, és szolgálják őket. Így a diákok egyrészt képesek lesznek testvérükként szeretni az emberi közösség minden tagját, másrészt pedig jobban megértik a szegénység okait. Ezt az érintkezést megfontolással kell párosítani, hogy nevelő hatású legyen. (...) A szegényeken értjük a gazdaságilag szűkölködőket, a testi és értelmi fogyatékosokat, a peremhelyzetbe szorítottakat és mindenkit, aki bármilyen értelemben képtelen emberhez méltó életet élni” (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 39-43).

A fentiekben leírt, társadalmi igazságosságra fókuszáló nevelés „segít a diákoknak megérteni, hogy képességeik kifejlesztésre váró adományok, melyeknek célja nem önmagunk kielégítése vagy magunk haszna, hanem Isten segítségével az emberi közösség javának szolgálata” (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 40). Az iskola feladata, hogy min-

den lehetőséget megadjon a diákokban rejlő képességek kifejlesztésére, illetve ezzel összefüggően a magis felismerésére és választására. A magis azonban nemcsak a tanulásra, hanem a cselekvésre is vonatkozik. „Iskoláinkban ki kellene fejleszteni az ignáci szemléletmódnak ezt a mozgató erejét olyan szolgálati jellegű programokkal, amelyek rávezetik a diákokat, hogy tevékenyen tapasztalják meg, és ellenőrzik a magis elfogadását.” – irányozza elő Kolvenbach generális a Jezsuita Nevelési Apostolkodást Tanulmányozó Nemzetközi Bizottság tagjainak tartott beszédében, 1993 tavaszán (JEZSUITA NEVELÉS 1998: 138). „Az iskola például szociális munka révén »gyakoroltatja« a diákjaival a szegények helyzetébe történő beilleszkedést: néhány héten keresztül osztozhatnak a hajléktalanok, az idősek, a betegek helyzetében, nem azért, hogy erkölcsileg jó embernek érezzék magukat, nem is azért, hogy egy alkalommal négy héten keresztül gyakorolják a felebaráti szeretetet, hanem azért, hogy megtanuljanak látni.” (...) Az ignáci pedagógia értelmében az ilyen gyakorlatok segítségével elérhető és kívánatos eredmény az, hogy érzékeny-nyé tegyük diákjainkat az olyan nem-produkálható pillanatokra, amelyekben a részvét nyílként szívünkbe fűrődik.” – írja Klaus Mertes, és hozzáteszi: az ilyen jellegű szolgálatot „együttérzés-projektnek” vagy „részvét-projektnek” is szokták nevezni (Mertes 2010: 66-67).

Ilyen szolgálati jellegű program a miskolci Fényi Gyula Jezsuita Gimnáziumban megvalósított, a fenti pedagógiai koncepció lényegét mintaszerűen tükröző szeretetszolgálat. A szeretetszolgálat működése, módszertana, illetve konkrét helyszínei és tevékenységei a tanulmány következő részében kerülnek bemutatásra.

Felhasznált irodalom

- Ádám J. 1998. Jézus Társasága a III. évezred küszöbén. In: Nemesszeghy Ervin (szerk.): Jezsuiták küldetése a III. évezred küszöbén. Korda Kiadó, Kecskemét, 21-47.
- Arrupe, P. 1978. Father General's Letter on Inculturation to the whole Society of Jesus, dated 14th May, 1978. In: Arrupe, Pedro: Jesuit Formation and Inculturation in India Today. Delhi.
- Arrupe, P. 1974. Men for Others. Jesuit Secondary Education Association, Washington, D.C.
- Bangert, W.V. 2002. A jezsuiták története. OSIRIS Kiadó, Budapest.
- Burke, K.F. (szerk.) 2004. Pedro Arrupe Essential Writings. Orbis Books, Maryknoll, New York.
- Burke, K.F. 2007. The Legacy of FR. Pedro Arrupe, S.J. in Celebration of The 100th Centenary of His Birt. Lane Center Lecture Series, September 14, 2007.
- Codina, G. 2000. A Century of Jesuit Education, 1900-2000. In The Jesuits 2000: Yearbook of the Society of Jesus, 44-62.
- Durkheim, É. 1974. A jezsuita és az egyetemi rendszer. In: Ferge Zs., Háber J. (szerk.): Az iskola szociológiai problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 27-34.
- Farrell, A. 1970. The Jesuit Ratio Studiorum of 1599. Conference of Major Superiors of Jesuits, Washington, D.C.
- Fináczy E. 1919. A renaissancekori nevelés története. Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest, 241-276.
- Forrai T. 2006. A Fényi Gyula Miskolci Jezsuita Gimnázium és Kollégium 1994-2004. In: Szabó F., Bartók T. (szerk.): Jezsuiták Szent Ignác nyomdokain. Szent István Társulat, Budapest, 244-248.
- Horváth Á. 2004. Kultúra és igazságosság. Távlatok, 66. sz.
- Karlowits-Juhász O. 2014. Pedro Arrupe és a „másokért élő ember” eszménye. Zempléni Múzsza, XIV. évf. 4. sz. 5-11.
- Loyolai Szent I. 2002. Lelkigyakorlatok. Korda Kiadó, Kecskemét.
- Mertes, K. 2010. Felelősséget tanulni. Iskola az ignáci lelkigyakorlatok szellemében. Ignáci Pedagógiai Műhely II. Felelős kiadó: Forrai Tamás, Miskolc.
- Mészáros I., Németh A., Pukánszky B. 2003. Neveléstörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 72-73. o.
- Nemeshegyi P. 1995. Jézus küldetésének szolgái. Beszámoló Jézus Társasága 34. általános rendgyűléséről. Távlatok, 23-24.
- Nemesszeghy E. 2003. Köszöntő a jubileumi évkönyvhöz. In: Fényi Gyula Miskolci Jezsuita Gimnázium és Kollégium X. jubileumi évkönyve. Felelős kiadó: Forrai Tamás, Miskolc, 9.
- O'Malley, J.W. 2006. Az első jezsuiták. Szent István Társulat, Budapest.
- Pálvölgyi F. 2006. Hagymány és megújulás harmóniája a jezsuita pedagógiában. In: Szilágyi Csaba (szerk.): A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Művelődéstörténeti

- műhely. PPKE Kari Kiadó, Piliscsaba, 553-562.
- Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Iesu. In: Lukács László (szerk.): Monumenta Paedagogica Societatis Iesu, V. kötet. Institutum Historicum Societatis Iesu, Róma, 1986, 357-454. o.
- Schwickerath, R. 1904. Jesuit Education. Its History and Principles Viewed in the Light of Modern Educational Problems. B. Herder, St. Louis.
- Szilas L. 2006. A Társaság öt évszázada. In: Szabó Ferenc – Bartók Tibor (szerk.): Jezsuiták Szent Ignác nyomdokain. Szent István Társulat, Budapest, 13-15.
- Talóş, M. 2013. Isten dicsőségének megnyilvánulása. A Szív, június, 40-42.
- Ugrai J. 2013. A jezsuiták mint az iskolaügy „kerékkötői”? A 18. századi oktatáspolitikai diskurzus a Habsburg Monarchiában a bűnbak-képzés tükrében. In: Gyarmati Gy., Lengvári I., Pók A., Vonyó J., (Szerk.), Bűnbak minden időben Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben. Kronosz Kiadó. Pécs-Budapest, I. kötet.
- Velkey B. 2003. Szeretetszolgálat. In: Jezsuita Gimnázium és Kollégium 1994-2004. Jubileumi évkönyv. Fényi Gyula Miskolci Jezsuita Gimnázium, Miskolc, 287-289.
- Internetes források**
- A Jezsuita Menekültszolgálat honlapja: <http://www.jrsusa.org>
- Bencés Diákszövetség. A bencés iskolákról, <http://bdsz.hu/bences-szellemiseg/a-bences-iskolakrol>
- Berze Nagy János Gimnázium. Iskolánk rövid története, <http://brody.iif.hu/pedportal/berzenagyjanos>
- Bikfalvi Géza: A jezsuiták Budapesten. Kézirat. Interneten hozzáférhető: http://lex.jak.ppke.hu/~holmes/egyeb/A_jezsuitak_Budapesten.pdf
- Borián Tibor SP: A Magyar Piarista Rendtartomány története, <http://www.piarista.hu/kikvagyunk/magyar-rendtartomany-tortenete>
- Esztergomi Szent István Gimnázium. Gimnáziumunkról, <http://www.szig.eoldal.hu/cikkek/gimnaziumunkrol.html>
- Fe y Alegría: <http://www.feyalegria.org>
- Ferenc pápa megnyilvánulásai (cikkgyűjtemény): <http://hu.radiovaticana.va/news/ferenc-papa/dokumentumok>
- Ferenc pápa megnyilvánulásai (cikkgyűjtemény): <http://hu.radiovaticana.va/news/ferenc-papa/szentmise-liturgia>
- Ferenc pápa megnyilvánulásai (cikkgyűjtemény): <http://hu.radiovaticana.va/news/ferenc-papa/talalkozok-fogadasok>
- Ferenc pápa megnyilvánulásai (cikkgyűjtemény): <http://magyarkurir.hu/vatikan/ferenc-papa>
- Ferenc pápa Twitter-üzenete, 2014. október 18. <https://twitter.com/ferencpapa/status/523444709830971393>
- Jesuit Higher Education, <http://www.sjweb.info/highEdu>
- Jesuit Refugee Service: <http://en.jrs.net>
- Jezsuita arcképcsarnok: Mustó Péter. <http://arckepcsarnok.jezsuita.hu/musto-peter>
- Jezsuita arcképcsarnok: Nemeshegyi Péter. <http://arckepcsarnok.jezsuita.hu/nemeshegyi-peter>
- Jorge Mario Bergoglio SJ az új pápa. Magyar Kurír, 2013. március 13. <http://www.magyarkurir.hu/hirek/jorge-mario-bergoglio-sj-az-uj-papa>
- Mikonya György: A jezsuita tanügyi szabályzat. Kézirat. Interneten hozzáférhető: <http://nik.line.hu/MMbead/07tema/7tema-Jezsuita.pdf>
- Pálvölgyi Ferenc: Régi és új a jezsuita pedagógiában. Kézirat. Interneten hozzáférhető: <https://btk.ppke.hu/db/0A/58/m00000A58.pdf>
- Society of Jesus Education Statistics: <http://www.sjweb.info/education/stats.cfm>
- Udvarhelyi Olivér: A pálosok és a magyar iskolaügy, http://web.axelero.hu/kesz/jel/04_02/palosok.html
- Zirci Ciszterci Apátság. Rendtörténet Magyarországon, <http://www.ocist.hu/rendtortenet-magyarorszagon>
- Egyéb források**
- Egy harcos teológiai irányzat – A felszabadítás teológiája. Latin-Amerika, 2011/1-2. sz. 18-20.
- Interjú Holczinger Ferencel, a Fényi Gyula Jezsuita Gimnázium igazgatójával (2014. április 9.). Jesuit Social Centres. Structuring The Social Apostolate. (sz.n.) Social Justice Secretariat, Rome, 2005.

- JEZSUITA NEVELÉS: A jezsuita nevelés jellemzői és az ignáci pedagógia. Jézus Magyarországi Rendtartománya, Budapest, 1998.
- Jezsuiták tegnap és ma (sz.n.). Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, Róma, 1993.
- Küldetésünk. A Jézus Társasága 34. általános rendgyűlésének dokumentumai. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, Budapest, 1996.
- MAGYAR KATOLIKUS RÁDIÓ: P. Pedro Arrupe volt jezsuita általános rendfőnökről, 1. rész. „Párbeszéd”. Magyar Katolikus Rádió, 2007. június 29.
- MAGYAR KATOLIKUS RÁDIÓ: P. Pedro Arrupe volt jezsuita általános rendfőnökről, 2. rész. „Párbeszéd”. Magyar Katolikus Rádió, 2007. július 6.
- RENDALKOTMÁNY: Jézus Társaságának Rendalkotmánya és Kiegészítő Szabályok. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, Budapest, 1997.
- VATIKÁNI RÁDIÓ: P. Nemes Ödön jezsuita emlékezik a száz éve született Pedro Arrupe baszkföldi generálisra. Vatikáni Rádió, Kultúra és társadalom, 2007. június 11.

AZ INNOVÁCIÓS TELJESÍTMÉNY, A GAZDASÁGI FEJLETTSÉG ÉS A TÁRSADALMI JÓLÉT KÖZÖTTI KAPCSOLATOK VIZSGÁLATA AZ EU TAGÁLLAMOK PÉLDÁJÁN

Molnár László

Miskolci Egyetem, laszlo.molnar@uni-miskolc.hu

Kivonat A kutatás-fejlesztés és az innováció kulcsfontosságú szerepe vitathatatlan, amelyet egy ország vagy régió gazdasági versenyképességének növelésében, valamint a társadalmi jólét megteremtésében betölt. Jelen kutatásunk alapvető célja, hogy választ adjunk arra a kérdésre, hogyan mérhetőek az alábbi tényezők: innovációs teljesítmény, gazdasági fejlettség és társadalmi jólét, valamint meghatározzuk a közöttük lévő kapcsolatokat. Az Európai Unió tagállamai körében végzett elemzésekből származó eredményeink kétséget kizáróan alátámasztják, hogy az innovációs teljesítmény fokozása pozitív változásokat vetít előre a társadalmi jólét számos dimenziója vonatkozásában, úgymint magasabb jövedelmek, jobb munkalehetőségek, egészségesebb és boldogabb élet.

Abstract Research and development, innovation has an indisputable role in the growth of competitiveness of a country, region and directly in the creation of social welfare. Theoretical and practical experts have been interested in this issue for decades, what is more for centuries. It is not accidental that different developmental programs set the goal to motivate research activity in order to achieve significant results from a national economic and European economic point of view. The basic aim of my research is to find the answer for the question how can be measured the following factors: innovation performance, economic development and social welfare and how can be described the relationship between them? According to our results further growth in innovation performance on macroeconomic level can have extremely positive changes in several dimensions of social welfare, like higher income, better jobs, healthier and happier life.

Kulcsszavak innováció, GDP, társadalmi jólét, EU

Key words innovation, GDP, social welfare, EU

Bevezetés

A kutatás-fejlesztés, az innováció vitathatatlan fontosságú szerepet tölt be egy ország, egy régió gazdasági versenyképességének növelésében és közvetve a társadalmi jólét megteremtésében (Pitti 2006). Ez a kérdéskör évtizedek, sőt évszázadok foglalkoztatja az elméleti és gyakorlati szakembereket, legfeljebb korábban nem kutatás-fejlesztésnek és innovációnak, hanem egyszerűen csak technológiai fejlődésnek nevezték (Pakucs 2003). Napjainkban a kutatás-fejlesztési eredmények, az új vagy jelentősen továbbfejlesztett termékek, szolgáltatások, termelési eljárások, marketing és szervezeti innovációk jelentősége valamennyi gazdasági ágazatban egyre nagyobb (Török 2006). Mindezt jól mutatja, hogy a kormányzat, a vállalkozások és a közvélemény körében is növekvő érdeklődés tapasztalható a téma iránt, ugyanis tudomány és technológia területén nyújtott teljesítmény a gazdasági fellendülés egyik lehetséges eszköze egyéni, vállalati és makrogazdasági szinten egyaránt.

Nem véletlen, hogy az Új Széchenyi Terv céljaihoz igazodóan különböző fejlesztési programok

(TÁMOP, NKP) azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy ösztönözzék a kutatási tevékenységet a nemzetgazdasági és az európai gazdasági térség szempontjából jelentős eredmények elérése érdekében. Mindez lehetővé teszi, hogy az Innovatív Unió kezdeményezésében megfogalmazott tagállami feladatok teljesüljenek.

Jelen tanulmányban rövid áttekintést kívánok adni az innovativitás, a gazdasági fejlettség és a társadalmi jólét mérési módszereiről, ezt követően pedig bemutatom ennek a három kulcstényezőnek az egymással való kapcsolatát, valamint az innovációs teljesítmény hatását a társadalmi jólét egyes dimenzióira.

Irodalmi áttekintés

Az innovativitás mérése

Az innovációs tevékenység és teljesítmény makroszintű mérése régóta foglalkoztatja a kutatókat, ami mi sem bizonyít jobban, mint hogy kísérletek sokasága történt a minél relevánsabb, pontosabb (könyv-

nyebben összehasonlítható, teljesebb, stb.) módszerek kidolgozására. A nemzetközi szervezetek és a különböző nemzetállamok tudomány- és technológiai politikai irányító intézményeinek ez irányú tevékenysége közül az OECD és holdudvarának munkássága vitathatatlan érdemeket szerzett az elmúlt mintegy harminc-negyven évben – elég csak a harmadik kiadást megélt az Oslo-kézikönyvre (OECD 2005) gondolni, amelyet a mai napig széleskörű szakmai elismertség övez. A mérési módszerek között megkülönböztetünk tematizált mutatószámokat, a mutatószám-csoportokat egyszerre kezelő eredménytáblákat, a mutatószámokból képzett összetett mutatókat (kompozit indikátorokat) és komplex értékelési eljárásokat (mérési modelleket). Az innovativitás nemzetközi összehasonlításban alkalmazott legfontosabb összetett mutatószámai az alábbiak:

- Summary Innovation Index (SII) (Hollanders & van Cruysen 2008; EC 2009)
- Regional Innovation Index (RII) (Hollanders et al. 2014)
- Global Innovation Index (GII) (Dutta et al. 2014)
- Global Competitiveness Index (GCI) tizenkettedik pillére (WEF 2009)
- Knowledge Economy Index (KEI) és Knowledge Index (KI) harmadik pillére (WB 2009)

A fenti indikátorokon túl az alábbi szervezetek is kifejlesztették a saját indikátoraikat, amelyeket a kutatás-fejlesztési és innovációs teljesítmény nemzetközi összehasonlítására használtak fel. Ezeknek az indikátoroknak azonban nincs “márka” neve, azonosításukra az indikátort kifejlesztő szervezet neve ad lehetőséget.

- a Nemzetközi Menedzsment és Fejlesztési Intézet (International Institute for Management and Development, IMD),
- az Egyesült Államok Nemzeti Tudományos Bizottsága (National Science Board, NSB),
- a Kutatás és Fejlesztés Szervezete (Research and Development Corporation, RAND Corporation),
- az ENSZ Fejlesztési Programja (United Nations Development Programme, UNDP),
- az ENSZ Iparfejlesztés Szervezete (United Nations Industrial Development Organisation, UNIDO), vagy
- az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (United Nations Conference on Trade and Development, UNCTAD).

Ezek a próbálkozások azonban csak egy évre szóltak és nem folytatódtak tovább (IMD, 2009; Wagner et al., 2001; NSB, 2008; UNDP, 2007; UNIDO, 2005; UNCTAD, 2005).

A saját vizsgálatomban az innovációs teljesítmény mérésére a Summary Innovation Index-et használok fel az alábbi indokok alapján:

- Az innovációs kompozit indikátorok közül ez az index tekint vissza a legrégebbi múltra (az első verzió 2001-re datálódik, azóta töretlen az életútja). Számos más mutatóról ugyanez nem mondható el, több közülük nem állta ki az idő próbáját.
- A Summary Innovation Index-et nem csak, hogy évről-évre aktualizálják, hanem a módszertanát is felülvizsgálják és szükség szerint korrigálják, hogy minél átfogóbb és pontosabb képet nyújtson az országok innovációs helyzetéről.
- Ez az összetett indikátor 25 innovációs mutatóból tevődik össze, amelyek az innovációs tevékenység input-, folyamat- és output oldalát egyaránt lefedik.
- Európai viszonylatban mind a tudomány- és technológia politikai döntéshozók, mind pedig az akadémiai szféra körében széles körben elfogadott indikátor.
- Az indikátor számszerű értékei (az adatbázis) könnyen hozzáférhető.

Magáról a Summary Innovation Index-ről feltétlenül el kell mondani, hogy az aggregált nemzeti innovációs teljesítmény kompozit indikátora, amely az Innovatív Unió eredménytáblájának (Innovation Union Scoreboard, IUS) huszonöt mutatójából tevődik össze (Hollanders és Es-Sadki 2014). Az indexet alkotó mutatószámokat és azok rendszerét az 1. ábra tartalmazza.

Ennek az összetett mutatószámoknak a kalkulációja tizenegy lépésben történik kifinomult statisztikai módszertan alapján (Hollanders & Tarantola, 2011). A Summary Innovation Index érték alapján az országok négy csoportba kerülnek besorolásra: innováció vezetők, innovációs követők, mérsékelt innovátorok és szerény innovátorok. Korábban a csoportok hierarchikus klaszterelemzés (csoportok közötti átlagos lánc módszer, négyzetes euklideszi távolság) segítségével születtek (Hollanders és van Cruysen, 2008). A legújabb módszertan szerint az alábbiak szerint történik (2. ábra):

- „innovációs vezetők”: teljesítmény > 1,2 * EU-átlag (FI, DE, DK, SE)

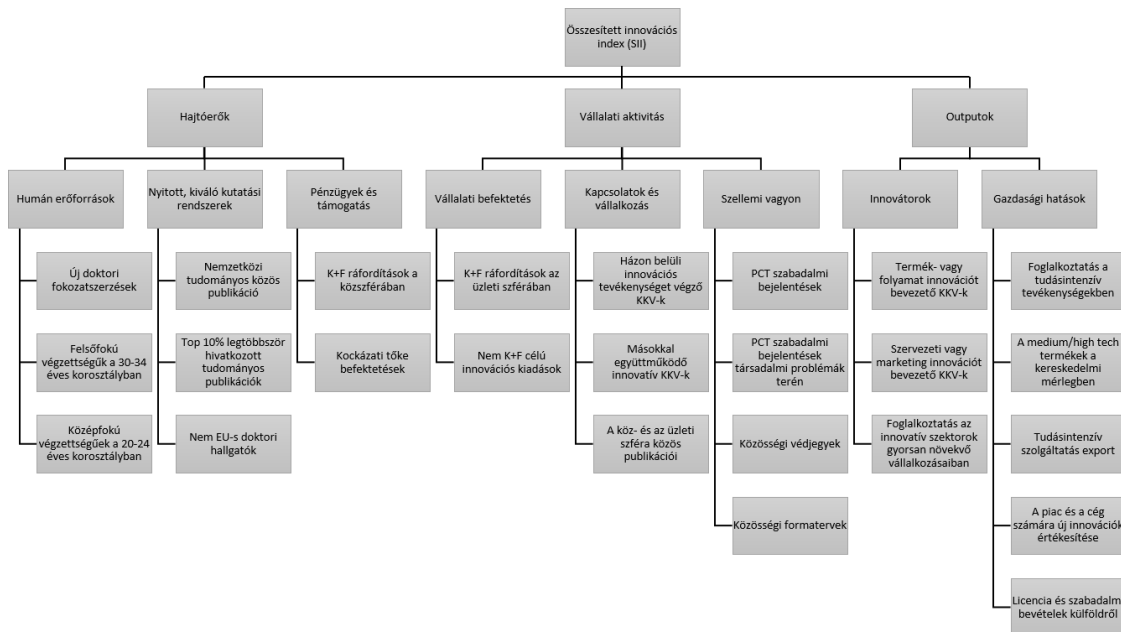
- „innovációs követők”: 1,2*EU-átlag > teljesítmény > 0,9*EU-átlag (CY, EE, SI, FR, AT, IE, UK, BE, NL, LU)
- „mérsékelt innovátorok”: 0,9*EU-átlag > teljesítmény > 0,5*EU-átlag (PL, LT, HR, MT, SK, HU, EL, PT, ES, CZ, IT)
- „szerény innovátorok”: 0,5*EU-átlag > teljesítmény (BG, LV, RO)

Gazdasági fejlettség mutatószámai

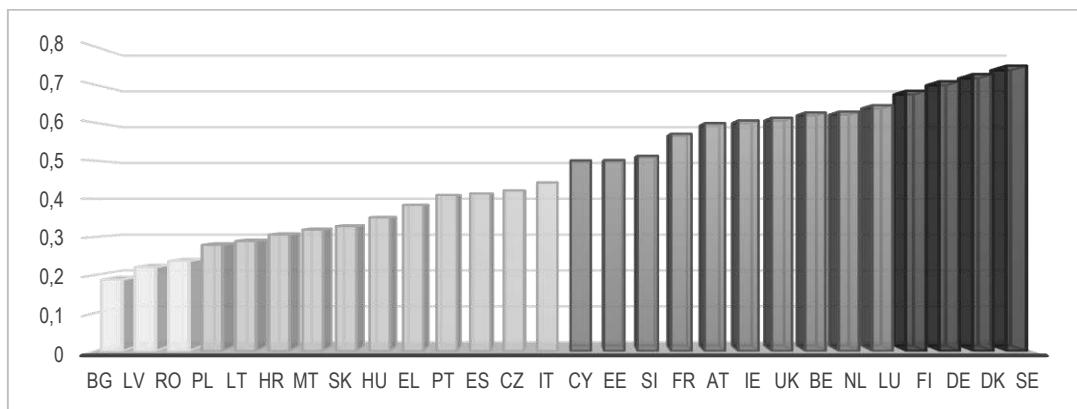
Habár a gazdasági fejlettség legismertebb, átfogó, több tényező együttes hatását tükröző mutatószámának, a GDP-nek alkalmazását számos kritika éri

(Kristóf 2003), saját kutatásomban ezt használok fel a gazdasági fejlettség mérésére. Az indikátorral szemben megfogalmazott legfontosabb kritikái észrevétel, hogy annak ellenére, hogy egy szűk értelemben vett gazdasági mutatóról van szó, mégis a gazdasági jólét mutatójaként használják.

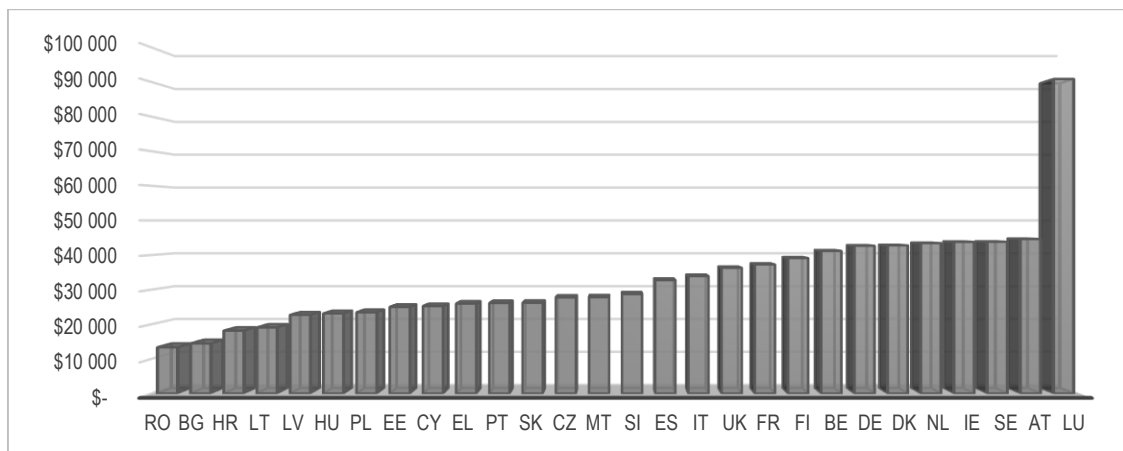
Az EU tagországok egy főre jutó GDP-jét vásárlóerő-paritáson bemutató ábrán (3. ábra) kimagaslóan Luxemburg (LU) értéke, amely több mint kétszerese az öt követő Ausztriának (AT), Svédországnak (SE), Írországnak (IE) és Hollandiának (NL).

1. ábra. Az összetett innovációs index alapjául szolgáló 25 mutató rendszere (Forrás: Hollanders és Es-Sadki 2014).

2. ábra. Az EU tagországainak innovációs teljesítménye (Forrás: Hollanders és Es-Sadki 2014).

3. ábra. Az EU tagországainak egy főre jutó GDP-je vásárlóerő-paritás alapján (Forrás: KSH, 2014 alapján saját szerkesztés).

A GDP további korlátaira mutat rá Kristóf (2003) alapul véve Heltai (1999), Csath (2001) és az ECOSTAT (2002) megállapításait:

- A GDP csupán a kevésbé koncentrált jövedelem-eloszlású országban nyújt reális képet az egyes emberek jövedelméről. Kisebbségnél koncentráló jelentős jövedelem esetén az emberek túlnyomó többsége az átlagos jövedelemszint alatt él.
- Az egy főre jutó GDP-t – az összehasonlíthatóság érdekében – közös árfolyamon (gyakran aktuális átlagos valutaárfolyamon) számítják ki, ami miatt a GDP-mutató ki van téve az árfolyam-ingadozásoknak.
- A fekete gazdaság jelentős része olyan tevékenységeket takar, amelyek igen magas jövedelmet hoznak egyes személyeknek, de ténylegesen nem jelennek meg a GDP-ben.
- A GDP nem veszi figyelembe a környezeti ártalmak okozta jólétsökkenést, ugyanakkor a környezeti károk elhárítása szerepel a GDP-ben.
- A nem piaci módon folyó termelés (például a háztartási munka, a mezőgazdasági tevékenységek bizonyos hányada) nem számít bele a GDP-be.

A gazdasági fejlettség mérése három irányba fejlődött tovább (Gáspár 2013). Az egyik irány megtartotta a GDP-t és kiegészítette társadalmi, környezeti mutatókkal. Az oktatás, az egészségügy, a szegénység, a környezet, a társadalmi részvétel területén számtalan indikátor jött és jön létre mind a mai napig.

A fejlődés egy másik iránya volt a GDP korrigálása, bővítése olyan társadalmi és környezeti költségekkel, illetve hozzáadott értékekkel, amelyekkel addig nem számoltak. Ezek közül a legismertebbek időrendben:

- 1972 Nettó gazdasági jólét (measured economic welfare, net economic welfare)
 - 1989 Fenntartható gazdasági jólét indexe (index of sustainable economic welfare)
 - 1995 Valódi fejlődés indikátora (genuine progress indicator)
- Az ilyen típusú mérések harmadik iránya pedig a GDP-t összetett (kompozit) indexekkel igyekezett helyettesíteni (amelyekben sokszor a bruttó hazai termék valamilyen finomított formája is szerepel):
- 1979 Élet anyagi minőségének indexe (physical quality of life index)
 - 1990 Humán fejlettségi mutató (human development index)
 - 1992 Élettartamtermék-index (life product index)
 - 1995 Életminőség alap- és fejlettebb mutatója (basic és az advanced quality of life index)

A saját kutatásomban azért esett a választásom a GDP-re, mert ahogy az fentiekből is kiderül, a gazdasági fejlettség valamennyi továbbfejlesztett indikátorában így vagy úgy, de megjelenik a GDP, mint a téma legismertebb, ún. mag-mutatószáma.

Társadalmi jólét indikátorai

A társadalmi jólét mérése régi múltra tekint vissza, az Egyesült Államokban a Gallup Intézet 1948 óta

vizsgálja az elégedettséget. Európában viszont csak a hetvenes évek végén, a nyolcvanas években terjedt el, az első nemzetközi vizsgálatokat pedig csak a nyolcvanas évek végén bonyolították le. A kilencvenes évektől azonban egyre nagyobb érdeklődés figyelhető meg a téma iránt mind a politikai döntéshozók, mind pedig a közvélemény részéről (Gáspár 2013).

A társadalmi jólét lényegében az egyének életminőségéről adott összegzés, amely leginkább az egyének életükkel és életkörülményeikkel való elégedettségével és boldogságával írható le (Hegedűs 2001). Ugyanakkor a jólétnek nincs általánosan elfogadott definíciója, így a szakirodalomban gyakran a következő versengő értelmezésekben fordul elő: életminőség, jólét, jóllét, életszínvonal, hasznosság, elégedettség, prosperitás, a szükségletek kielégítettsége, fejlődés, társadalmi bevonódás, képességfejlesztés, humán fejlődés és egyre gyakrabban boldogság (McGillivray & Clarke 2006).

Az egyre szélesebb körűvé váló nemzetközi felmérések és összehasonlítások közül a következők a legmeghatározóbbak (Gáspár 2013):

- World Value Survey (értékek és kulturális változások felmérése)
- Gallup World Poll (Gallup-Healthways jólét-index)
- New Economics Foundation (boldog bolygó mutató)
- International Social Survey Programme (boldogság adatok)
- European Social Survey (érték- és életmód felmérés)
- European Values Study (azt vizsgálja, hogy mit gondolnak az emberek az életükről, a munkájukról, a családról, a vallásról, a társadalomról és politikáról)
- Euromodul (életkörülmények és életminőség mérése)
- Eurobarometer (jólétre vonatkozó felmérés)
- European Quality of Life Survey (európai életminőség vizsgálat)
- OECD Better Life Index (gazdasági, társadalmi és környezeti mutatók)

A saját vizsgálatomban az OECD Better Life Index (BLI)-re esett a választásom, az alábbi indokok alapján:

- Habár az első kiadása csak 2011-ben jelent meg, a megelőző munkálatok közel 10 évig tartottak. Ez volt az első kísérlet a jólét nemzetközi összehasonlító módszerének megalkotására, amely figyelembe vette a gazdasági

teljesítmény és a társadalmi haladás mérésével foglalkozó bizottság (Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress) ajánlásait (más néven: Stiglitz-Sen-Fitoussi Bizottság).

- Ez a kompozit indikátor 24 mutató alkotja, amelyek az emberek jelenlegi és jövőbeli jólétnek valamennyi dimenzióját lefedik.
- Nem csak európai, de világviszonylatban is széleskörűen elfogadott, elméleti és gyakorlati szakemberek körében egyaránt sokszor hivatkozott összetett mutatószám.
- Nem utolsó sorban pedig, szintén könnyen hozzáférhető a konkrét értékeket tartalmazó adatbázis.

Magáról az indikátorról feltétlenül tudni kell, hogy 24 mutató információtartalmát aggregálja, amely a társadalmi jólét 11 dimenzióját fedi le. A dimenziók és a mutatószámok rendszerét az alábbi felsorolás tartalmazza:

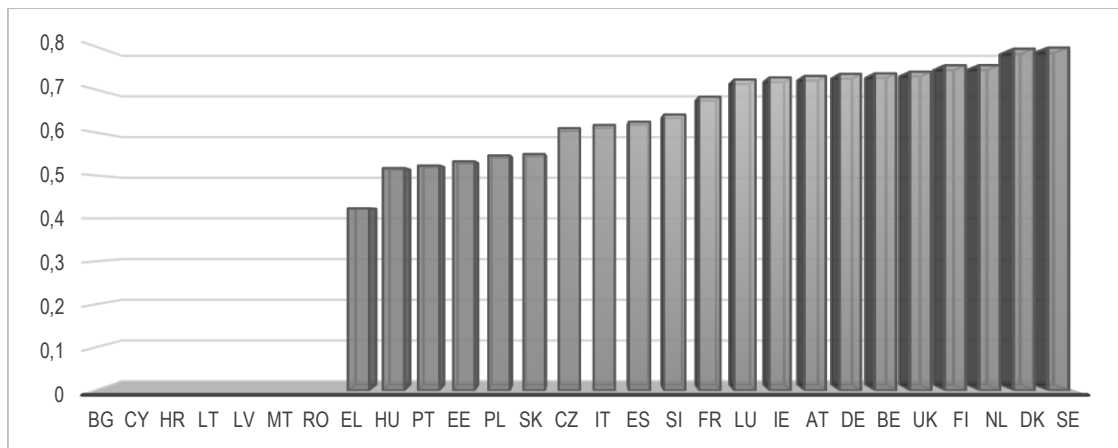
1. Lakhatás: komfort nélküli lakások; lakhatási kiadások; egy főre jutó szobák száma
2. Jövedelem: a háztartás nettó korrigált rendelkezés-re álló jövedelme; a háztartás pénzügyi vagyona
3. Munka: foglalkoztatási ráta, munkabiztonság, hosszú távú munkanélküliség, személyi jövedelem
4. Közösség: támogató hálózat minősége
5. Oktatás: iskolai végzettség, hallgatói képességek, oktatásban töltött évek száma
6. Környezet: légszennyezés; vízminőség
7. Állampolgári részvétel: konzultáció a szabályozásról; részvételi arány szavazáson
8. Egészség: várható élettartam; egészségi állapot saját bevallás alapján
9. Elégedettség: az élettél való elégedettség
10. Biztonság: bántalmazási ráta, gyilkossági ráta
11. Munka-szabadidő egyensúly: túlmunka aránya; szabadidős tevékenységekre szánt idő

A mutatószám különlegessége – és ebben egyedülálló a maga nemében - hogy a dimenziók súlyai önkényesen változtathatók, vagy bárki megalkothatja a saját társadalmi jólét indikátorát a dimenziósúlyok változtatásával. Mindezt a Better Life Index honlapján (<http://www.oecd-betterlife-index.org/>) elérhető interaktív alkalmazás teszi még szemléletesebbé.

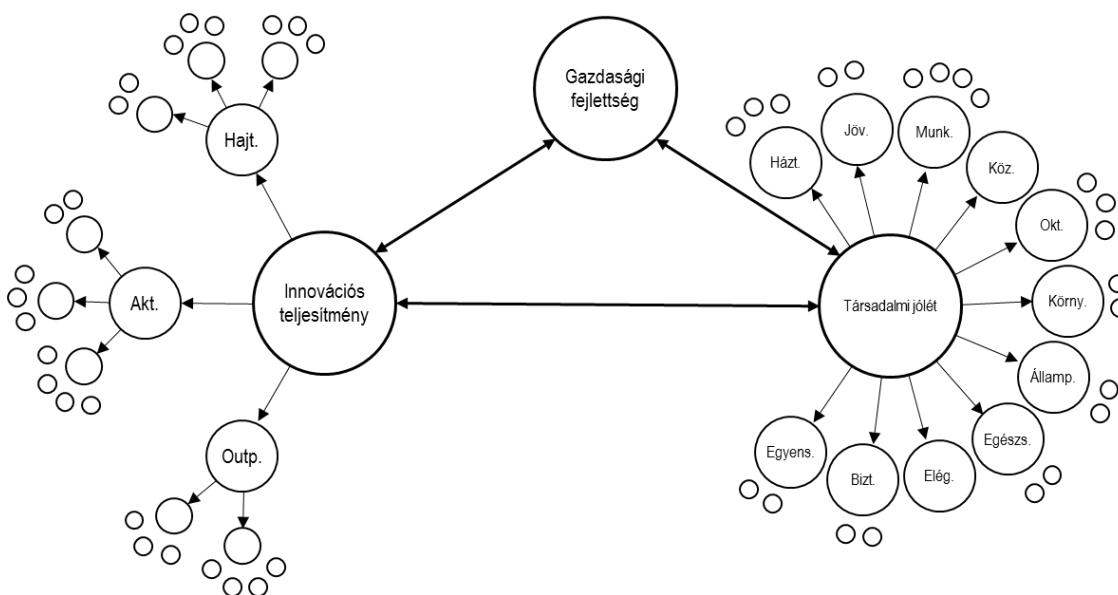
A következő ábra (4. ábra) azon EU tagállamok BLI indexeinek értékeit tartalmazza, amelyek az OECD-nek is tagjai. (Bulgária (BG), Ciprus (CY), Horvátország (HR), Litvánia (LT), Lettország

(LV), Málta (MT) és Románia (RO) értelemszerűen nem szerepel a diagramon.) a jóléti toplistát ezúttal is Svédország (SE) vezeti, öt követi Dánia

(DK), Hollandia (NL), Finnország (FI) és az Egyesült Királyság (UK).

4. ábra. Az EU tagországainak társadalmi jóléte az OECD Better Life Index alapján (Forrás: OECD, 2014 alapján saját szerkesztés).

5. ábra. Az innovációs teljesítmény, a gazdasági fejlettség és a társadalmi jólét közötti kapcsolatok keretmodellje (Forrás: Saját szerkesztés).

Adatok és módszerek

A kutatásom további részében a korábban ismertett három kulcstényező: 1. innovációs teljesítmény, 2. gazdasági fejlettség, 3. társadalmi jólét közötti kapcsolatok vizsgálatát végeztem el. Az innovációs teljesítmény mérésére - ahogy azt korábban már említettem - a Summary Innovation Index

(SII)-et választottam, a gazdasági fejlettsége mérésére az egy főre jutó GDP-t vásárlóerő-paritáson, a társadalmi jólét mérésére pedig az OECD Better Life Index (BLI)-et. Mindhárom mutató esetében adatgyűjtést végeztem az Európai Unió 28 tagállamának vonatkozásában. Az SII-mutató adatai teljes körűen hozzáférhetők az Európai Tanács kiadványában (lásd. Hollanders & Es-Sadki 2014), akárcsak a GDP adatok a Központi Statisztikai Hivatal

honlapján. Ezzel szemben a BLI-mutató adatai – értelemszerűen – csak az OECD tagállamok vonatkozásában állnak rendelkezésre, vagyis hét ország (Bulgária, Ciprus, Horvátország, Litvánia, Lettország, Málta és Románia) esetében hiányoztak az adatok.

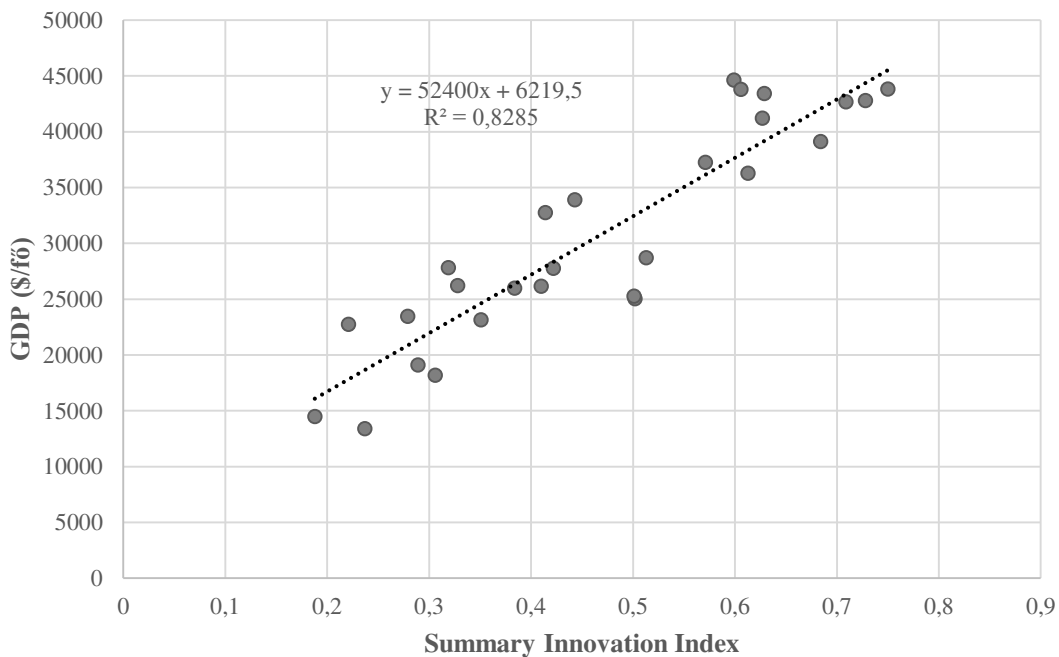
A kutatásomban vizsgált összefüggések szemléltetése érdekében felállítottam egy ún. keretmodellt (az innovációs teljesítmény, a gazdasági fejlettség és a társadalmi jólét közötti kapcsolatok keretmodellje, lásd 5. ábra). Az ábrán jól látható, hogy az innováció teljesítmény (jelen esetben az SII) három pillére támaszkodik, ezek az ún. hajtóerők, a vállalati aktivitás és az innovációs outputok. Természetesen ezeket a pilléreket is további dimenziók (8) és azon belül konkrét indikátorok (25) alkotják, amelyeknek a részletes kifejtése nem tartozik jelen tanulmány kitűzött céljai közé. A modell következő nagy eleme a gazdasági fejlettség, a harmadik pedig a társadalmi jólét, amely – jól látható módon - szintén több tényezőtől tevődik össze (24 indikátor 11 dimenziót alkotva).

A kulcstényezők közötti összefüggéseket páronként vizsgáltam meg korreláció-elemzéssel és kapcsolatok erősségét Pearson-féle egyszerű lineáris korrelációs együtthatóval számszerűsítettem.

Kutatási eredmények

Az elvégzett elemzéseket követően az alábbi megállapítások tehetők az innovációs teljesítmény, a gazdasági fejlettség és a társadalmi jólét közötti összefüggések vonatkozásában.

Az innovációs teljesítmény (SII) és a gazdasági teljesítmény között erős, szignifikáns kapcsolat ($r=0,910$; $P=0,000$) mutatható ki 27 európai uniós tagállam bázisán (6. ábra). (Mivel a korrelációs együttható értéke érzékeny a kiugró értékekre, ezért Luxemburgot kénytelenek voltunk kivenni a mintából, a kiemelkedően magas egy főre jutó GDP-je miatt.) Ha azzal a feltételezéssel élünk, hogy az innovációs teljesítmény befolyásolja a gazdasági fejlettséget, akkor az alábbi lineáris regressziós egyenletet állíthatjuk fel a két változó vonatkozásában: $y=6219,5+52400x$ (ahol jelen esetben $y=GDP$, $x=SII$), vagyis az innovációs teljesítményben bekövetkező 0,1-es növekedés 5240 \$/fő GDP növekedést eredményez. (A regressziós függvény determinációs együtthatója ($R^2=0,83$) kiváló illeszkedésre utal.)

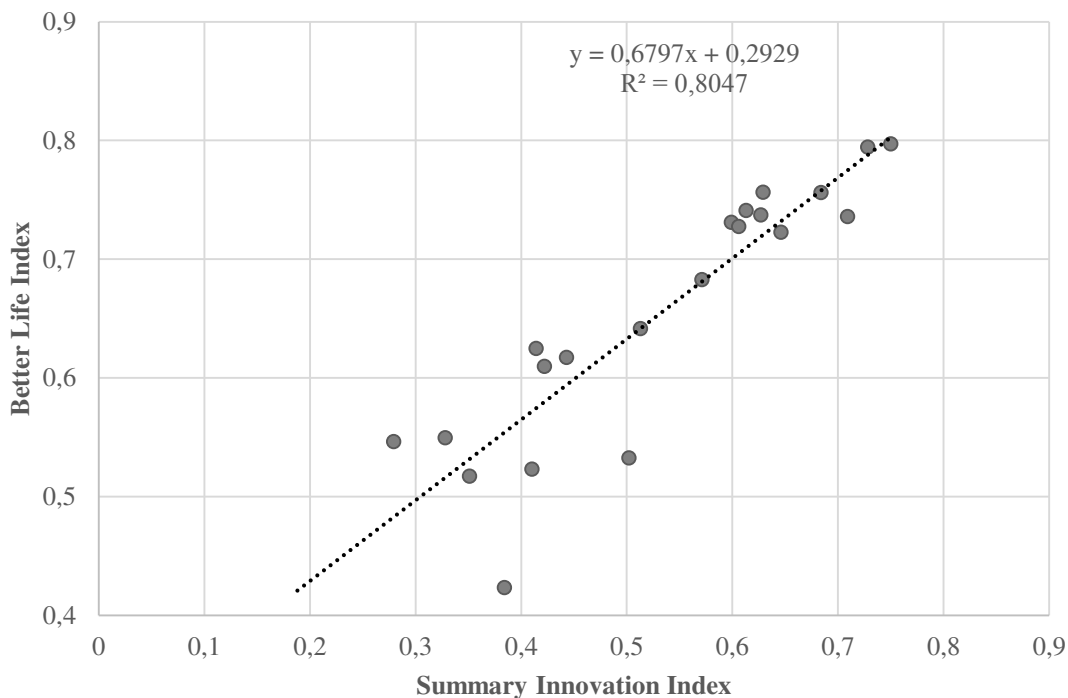

6. ábra. Az innovációs teljesítmény (SII) és a gazdasági fejlettség (GDP) kapcsolata (Forrás: Saját szerkesztés).

A kapott eredmények – habár eltérő módszertan használatán alapulnak – megerősítik Pakucs (2003) szintetizáló tanulmányának eredményeit, amely arra a következtetésre jut, hogy a kutatás-fejlesztés és a termelékenység, illetve a gazdasági növekedés között erőteljes pozitív kapcsolat van. Hasonló eredményekre jut Szalavetz (2011), aki az innovációvezérelt növekedés kérdéskörét vizsgálja tanulmányában. Vizsgálatait összegezve kihangsúlyozza a technológiai innovációk kedvező növekedési és termelékenységi hatását. Nemzetközi vonatkozásban Rosenberg (2004) eredményeit is meg lehet említeni, aki az OECD tagországok bázisán végzett vizsgálatait alapján jutott arra a megállapításra, hogy a technológiai innováció a gazdasági növekedés fő hajtóereje.

Az innovációs teljesítmény (SII) és a társadalmi jólét (BLI) között szintén erős, szignifikáns kapcsolat ($r=0,894$; $P=0,000$) van (21 EU tagállam

adatain). Ha szintén élünk a feltételezéssel és az innovációs teljesítményt a társadalmi jólét magyarázó változójának tekintjük, akkor az alábbi regressziós egyenlet tájékoztat bővebben a köztük lévő kapcsolatáról (7. ábra): $y=0,29+0,68x$ (ahol jelen esetben $y=BLI$, $x=SII$), vagyis egy adott ország innovációs teljesítményében bekövetkező 0,1-es javulás a társadalmi jólét indexében közel 0,07-os növekedést eredményez. (A regressziós egyenlet illeszkedése ezúttal is kiválóan mondható: $R^2=0,80$). Az ábrán kivehető, hogy az alacsonyabb SII és BLI tartományban gyengébb a korreláció, míg a magasabban erősebb. A különbség okainak feltárására további vizsgálatok indokoltak, amelyek túlmutatnak jelen tanulmány elsődleges célkitűzésén.

7. ábra. Az innovációs teljesítmény (SII) és a társadalmi jólét (BLI) kapcsolata (Forrás: Saját szerkesztés).

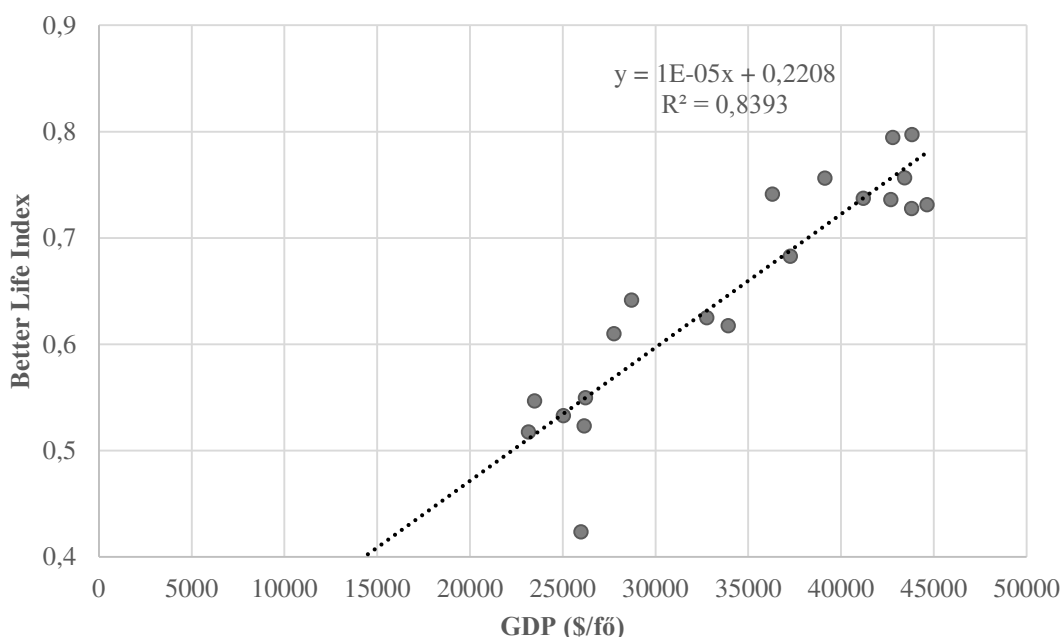
Habár a vizsgálati eredmények egyértelmű kapcsolatot írnak le az innovációs teljesítmény és a társadalmi jólét között, ennek még is valamelyest elmentmondanak Bajmóczy & Lengyel (2010) eredményei, akik összetett kapcsolatot állapítottak meg az innováció és a jólét között, amelyet nem lehet

sematikusán kezelni. Igaz a vizsgálatuk csak egyetlen magyarországi régióra irányult (Dél-Alföld). Málóvics & Bajmóczy (2010) kistérségi szintű vizsgálatait alapján szintén arra a következtetésre jutott, hogy az azonos innovációs képességhez nagyon eltérő jóléti szituáció tartozhat és – habár a

vizsgálataik nem bizonyító erejűek – az innováció és a jólét csupán néhány dimenziója esetén figyelhető meg együttmozgás. Nemzetközi vonatkozásban az Európai Kutatás Tanács (ERC) állásfoglalásában található megerősítést, amely szerint az innováció rendkívül fontos a gazdasági és társadalmi jólét szempontjából – többek között erre épül az Innovatív Unió koncepció.

A gazdasági fejlettség szintén szignifikáns összefüggésben van a társadalmi jóléttel (BLI) erős

mértékben ($r=0,915$; $P=0,000$). Harmadik feltételezésem szerint a gazdasági fejlettség szintén hatást gyakorol a társadalmi jólétre (8. ábra). Az említett két változó közötti lineáris regresszió a következőképpen alakul: $y=0,22+0,0125*10^{-3}x$ (ahol jelen esetben $y=BLI$, $x=GDP$), vagyis az egy főre jutó GDP-ben bekövetkező 1000 \$-os növekedés 0,0125-es javulást eredményez a társadalmi jólét indexében. (A lineáris függvény illeszkedése ezáltal is kiválóan mondható: $R^2=0,84$).

8. ábra. A gazdasági fejlettség (GDP) és a társadalmi jólét (BLI) kapcsolata (Forrás: Saját szerkesztés).

A társadalmi fejlettség és a társadalmi jólét olyanira szoros összefüggésben van egymással, hogy sokszor a szakirodalomban és összevont fogalomként kezelik: gazdasági-társadalmi fejlettség/jólét. Husz (2001) rávilágít, hogy a szoros összefüggés ellenére a kibocsátás növekedése szükséges, de nem elégséges feltétele, hanem csak egyik lehetséges eszköze a társadalmi jólét javításának – idézi Kristóf (2003). Szintén ennek a két tényezőnek az összefüggés rendszerét vizsgálta tanulmányában Kopp és Martos (2011), és megállapítják, hogy az életminőség változásai nincsenek lineáris és egyirányú kapcsolatban a gazdasági fejlődéssel, azaz nem igaz, hogy a gazdasági fejlődés szükségszerűen a jólét és boldogság növekedését vonja maga után. Egyes mutatók a gazdasági növe-

kedéssel együtt akár romolhatnak is. Az eredmények közötti látszólagos ellentmondás talán azzal is magyarázható, hogy ez utóbbi tanulmány hazai idősoros adatokat vett alapul, szemben a saját nemzetközi összehasonlítással.

Az általánosabb összefüggések feltárását és leírását követően az innovációs teljesítmény hatását vettem górcső alá, amelyet a társadalmi jólét egyes indikátoraira fejt ki. Az elemzés módszerül ezúttal is a korreláció-elemzést választottam és a kapott szignifikáns kapcsolatokat az alábbi 1. táblázatban összegeztem.

Az innovációs teljesítmény erős, pozitív, szignifikáns kapcsolatban ($0,7 < r$) van a társadalmi jólét számos indikátorával: az egy főre jutó szobák számával (lakhatás), a háztartás nettó korrigált rendelkezésre álló jövedelmével (jövedelem) a háztartás

pénzbeli vagyonával (jövedelem), a foglalkoztatási rátával (munka), a személyi jövedelemmel (munka), a vízminőséggel (környezet), a szavazásokon való részvételi aránnyal (állampolgári részvétel) és az étellel való elégedettséggel). Továbbá szintén pozitív, szignifikáns kapcsolat mutatható ki, de már csak közepesen erős mértékben

($0,4 < r < 0,6$) a hosszú távú munkanélküliségi rátával (munka), a támogató hálózat minőségével (közösség), a szabályozásról való konzultációval (állampolgári részvétel), a várható élettartammal (egészség) és a saját bevallás alapján mért egészségi állapottal (egészség).

1. táblázat Az innovációs teljesítmény kapcsolata a társadalmi jólét indikátoraival (Forrás: Saját szerkesztés).

Dimenzió	Indikátor	Korrelációs együttható (r)	Szignifikancia szint (P)
Lakhatás	Egy főre jutó szobák száma	0,782	0,000
Jövedelem	A háztartás nettó korrigált rendelkezésre álló jövedelme	0,776	0,000
	A háztartás pénzbeli vagyona	0,655	0,001
Munka	Foglalkoztatási ráta	0,756	0,000
	Hosszú távú munkanélküliségi ráta	0,594	0,005
	Személyi jövedelem	0,804	0,000
Közösség	Támogató hálózat minősége	0,520	0,016
Környezet	Vízminőség	0,768	0,000
Állampolgári részvétel	Konzultáció a szabályozásról	0,523	0,004
	Részvételi arány szavazáson	0,758	0,000
Egészség	Várható élettartam	0,528	0,014
	Egészségi állapot saját bevallás alapján	0,553	0,009
Elégedettség	Az étellel való elégedettség	0,833	0,000

Következtetések

A kutatásomban az innovációs teljesítmény, gazdasági fejlettség és társadalmi jólét mérési módszereit, valamint ennek a három kulcstényezőnek az összefüggéseit vizsgáltam. Az elvégzett elemzések legfőbb tanulságai az alábbiakban összegezhetők:

Az innovációs teljesítmény mérésére módszerek sokasága áll rendelkezésre, ezek közül nagy érdeklődés övezi az ún. kompozit indikátorokat, amelyekből szintén több elérhető bárki számára (pl. SII, RII, GII, stb.). Mivel a gazdasági fejlettség legelterjedtebb mutatószámát, a GDP-t számtalan kritika érte az elmúlt évtizedekben, komoly erőfeszítések történtek alternatívák kidolgozására. Ezen alternatívák azonban valamilyen formában mégis tartalmazzák a GDP-t, kiegészítik azt, korrigálják vagy finomítják. A társadalmi jólét mérésének

szintén hosszú története van és ennek megfelelően nemzetközi felmérések és összehasonlítások egész sora foglalkozott/foglalkozik a témával. A kiindulópont minden esetben az egyén életminőségéről alkotott összegzése, amely kiegészülhet gazdasági és környezeti mutatókkal (pl. Happy Planet Index, Better Life Index, stb.)

Vizsgálatom három kulcstényezője (innovációs teljesítmény, gazdasági fejlettség, társadalmi jólét) minden kétséget kizáróan szoros összefüggésben van egymással, amit mi sem bizonyít jobban, mint a közöttük feltárt közepesen erős vagy erős, szignifikáns, páronkénti korrelációs kapcsolat. Mivel okozati vizsgálatra is sor került, ezért kijelenthető, hogy az innovációs tevékenység és teljesítmény ösztönzése felettébb jótékonyan hat egy adott ország gazdasági fejlettségére és a társadalmi jólétére

egyaránt. Ez utóbbi kijelentést tovább erősíti az innovációs teljesítmény és a társadalmi jólét számos indikátora között feltárt erős vagy közepesen erős, pozitív, szignifikáns kapcsolatok megléte.

Az innovációs teljesítmény további fokozása nemzetgazdasági szinten rendkívül pozitív változásokat vetít előre a társadalmi jólétet illetően. Az előttünk álló út azonban bizonyára nem lesz akadályoktól és nehézségektől mentes, de ha megfogadjuk Thomas A. Edison bölcselétét, akkor talán könnyebb lesz végig menni rajta: „*Sosem buktam el. Találtam 10.000 megoldást, amely nem működött.*”

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Felhasznált irodalom

Bajmóczy Z., Lengyel I. 2010. Innovációs képesség, versenyképesség és jólét. Szeged: SZTE Gazdaságtudományi Kar.

Csath M. 2001. Kiút a globalizációs zsákutcából. Budapest: Kairosz Kiadó.

Dutta, S., Lanvin, B., Wunsch–Vincent, S. 2014. The Global Innovation Index 2014: The Human Factor In innovation. Fontainebleau, Ithaca, and Geneva: Cornell University, INSEAD, and WIPO.

Ecostat 2002. Kísérletek a rejtett gazdaság nagyságának megállapítására. ECOSTAT Módszertani füzetek, 3.

European Commission 2009. European Innovation Scoreboard. Brussels.

Gáspár T. 2013. A társadalmi–gazdasági fejlettség mérési rendszerei. Statisztikai Szemle 91 (1), 77–92.

Hegedűs R. 2001. Szubjektív társadalmi indikátorok. Szelektív áttekintés a téma irodalmából. Szociológiai Szemle 2001 (2), 58–72.

Heltai L. 1999. A GDP és az öko–logika hiánya. Eszmélet Füzetek 39.

Hollanders, H., Tarantola, S. 2011. Innovation Union Scoreboard 2010 – Methodology report. Brussels: European Commission.

Hollanders, H., Es–Sadki, N. 2014. Innovation Union Scoreboard 2014. Brussels: European Commission.

Hollanders, H., Van Cruysen, A. 2008. Rethinking the European Innovation Scoreboard – A New Methodology for 2008–2010. Brussels: Pro Inno Europe/Inno Metrics.

Hollanders, H., Es–Sadki, N., Buligescu, B., Rivera Leao, L., Griniece, E., Roman, L. 2014. Regional Innovation Scoreboard 2014. Brussels: European Commission.

Husz I. 2001. Az emberi fejlődés indexe. Szociológiai Szemle 2001 (2), 72–83.

International Institute for Management and Development 2009. World Competitiveness Yearbook 2009. Lausanne.

Kopp M., Martos T. 2011. A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jólét, életminőség viszonya. Budapest: Magyar Pszichofiziológiai és Egészséglélektani Társaság.

Kristóf T. 2003. Magyarország gazdasági fejlettségének lehetséges forgatókönyvei. Statisztikai Szemle 81 (12), 1090–1106.

Málovics Gy., Bajmóczy Z. 2010. Innovációs képesség és a jólét összefüggései. Szeged: SZTE Gazdaságtudományi Kar.

Mcgillivray, M., Clarke, M. 2006. Human Well-being: Concepts and Measures. in: Mcgillivray, M., Clarke, M. (Szerk.), Understanding Human Well–Being. Basingstoke: Palgrave MacMillan.

National Science Board 2008. Science and Engineering Indicators 2008. Arlington.

Organisation for Economic Co–Operation and Development 2005. Oslo Manual – Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data. Paris.

Pakucs J. 2003. Az innováció hatása a nemzeti jövedelem növekedésére. Budapest: Magyar Innovációs Szövetség.

Pitti Z. 2006. A hazai vállalkozások „demográfiai” jellemzői, a vállalati teljesítmények időbeli változása és a K+F teljesítmények szerepe a gazdaság új növekedési pályára állásában. Budapest: Tudomány– és Technológiai Politikai, Versenyképességi Tanácsadó Testület.

Rosenberg, N. 2004. Innovation and economic growth. Paris: OECD.

- Szalavetz A. 2011. Innovációvezérelt növekedés? Közgazdasági szemle 58 (5), 460–476.
- Török Á. 2006. Stratégiai ágazat stratégia nélkül? Szombathely: Savaria University Press.
- United Nations Conference on Trade and Development 2005. World Investment Report 2005. New York.
- United Nations Development Programme 2007. Human Development Report 2007/2008. New York.
- United Nations Industrial Development Organisation 2005. Industrial Development Report 2005. Vienna.
- Wagner C. S., Brahmakulam, I., Jackson, B., Wong, A., Yoda, T. 2001. Science and Technology Collaboration – Building Capacity In Developing Countries. Santa Monica: Rand.
- World Bank 2009. World Development Indicators 2009. Washington.
- World Economic Forum 2009. The Global Competitiveness Report 2008–2009. Geneva.

NEMZETI ÖRÖKSÉGÜNK: A SZÓDA

Fülöp Zoltán Ottó

Szeged-Csanádi Egyházmegye, Nemzeti Kiválóság Program

Kivonat *A kutatás célja a kiskunmajsai Topolyai Szikvízüzem örökségközpontú bemutatása, a családi szódagyár tevékenységkörének, materiális és immateriális értékeinek tanulmányozása a multidiszciplinaritás jegyében. Megismerkedhetünk a szikvíz, a hungarikum és a kulturális örökség fogalmával, fontosságával, értékkeremtő, identitáserősítő hatásával. A szódagyártás speciális tárgykultúrájának elemzése a funkció-szimbólum-üzenet aspektusából történik. Kérdésként fogalmazódik meg, hogy a mára már sokfelé kihalóban lévő, de a fővárosban és néhány nagyvárosban - például Szegeden, Miskolcon stb. - ismét reneszánszát élő kisipari tevékenység eszközei illetve szellemi értékei miként adaptálódtak az átörökítés során. Bizonyítást nyer, hogy a szikvíz mint a magyarság kiemelt nemzeti kincse hozzájárulhat nemzeti azonosságtudatunk erősítéséhez, az idősíkok közötti párbeszéd megteremtéséhez.*

Abstract *The goal of this research is to introduce the soda factory of Topolya emphasising its important heritage and also to examine the material and immaterial values and the general activities of this family-owned soda factory from a multidisciplinary point of view. Readers can familiarise themselves with soda-water and the meaning, importance and identity strengthening quality of notions like „hungarikum” and cultural heritage. The analysis of special cultural objects related to soda-water production utilises the aspects of function, symbol and message. Although a product on the verge of extinction in most places, small scale soda-water production is experiencing a renewal of interest and popularity in a number of big cities like Budapest, Szeged and Miskolc among others. It is interesting to examine how the tools and intellectual values of this small scale industry have adapted to the new standards of today. The paper proves that soda-water, as a very important national treasure of Hungary, can contribute to the strengthening of our own national identity and to the creation of a dialogue between past and present.*

Kulcsszavak *hungarikum, szikvíz, kulturális örökség, a magyarságkép auto- és heterosztereotípiája, integrált örökségvédelem, életvilág, hagyomány*

Key words *hungarikum, soda-water, cultural heritage, the auto- and hetero-stereotypes of the Hungarian nation, integrated heritage protection, lifeworld, tradition*

Bevezetés

A dolgozat megírásának egyik inspiráló tényezője volt az a felismerés, hogy napjainkban egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik a kulturális örökség értékeinek komplex értelmezése, megőrzése és megismerése iránt, hiszen valamennyien tudni szeretnénk, kik vagyunk és honnan jöttünk, mik a gyökereink. Múltunk ugyanis nemcsak meghatározza jelenünket, de hatással van jövőnkre is: megszabja gondolkodásunkat, viselkedésünket, kialakítja énképünket. Jan Assmann szavaival élve: „Az emlékezet nemcsak a múltat rekonstruálja, hanem a jelen és a jövő tapasztalását is szervezi” (Assmann 2004).

A témaválasztás nem véletlen, hiszen adott a családi indíttatás, mely arra ösztönzött, hogy tiszteletben tartva elődeim emlékét megőrizsem, életben tartsam és továbbadjam az immáron csaknem

egy évszázados örökség értékeit. Elsődleges célom volt, hogy a szikvizet mint hungarikumot családunk történetén keresztül mutassam be oly módon, hogy összeegyeztessem a mikroszkopikus és a makroszkopikus látásmódot. A multidiszciplinaritás jegyében elsősorban az identitástudományok kutatási eredményeire támaszkodtam. Az egyes megközelítési módok hozzájárultak egy holisztikus szemlélet kialakításához, mely - meglátásom szerint - a társadalomkutatás során elengedhetetlen.

A szikvíz elterjedtségét egyrészt a MOSZI (Magyar Országos Szakmai Ipartestület) által nyilvántartott számadat támasztja alá. Ez alapján jelenleg Magyarországon a csaknem 1500 szikvízüzemben közel tízezer ember dolgozik, régi dinasztiaiák sora fémjelzi ezt a kézműves iparágat (Nagy 2014). Emellett még egy jellemző információra hívnám fel a figyelmet. Míg 2004-ben 26 vállalkozó tudott

olyan szódavizet előállítani, ami a legszigorúbb előírásoknak is megfelelt, addig 2014-ben már valamivel kevesebb, 21 kisüzem felelt meg az HACCP tanúsítvány^[1] által támasztott követelményeknek. Napjainkban ugyanennyi szikvízüzem használhatja a HÍR (Hagyományok Ízek Régiók) védjegyet és logót.^[2]

A szikvíz jelentőségét másrészt az is mutatja, hogy több helyen sor került a muzealizációjára. Többek között Nyíregyházán a Sóstói Múzeumban, Mosonmagyaróváron a Hansági Múzeumban, Budapesten a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban illetve Dombóváron a Helytörténeti Múzeumban. A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum épülő 20. századi falu tájegységében ugyancsak berendeznek egy szikvízüzemet. Rendhagyó kiállítási térként említhetjük Szegeden a Szent István téri, a helyiek által csak *Öreg Hölgy*nek nevezett víztornyot, ahol 2006 szeptemberétől állandó kiállításként tekinthető meg a világon egyedülálló szikvíztörténeti gyűjtemény. A kiállítás „*A szódavíz, egy magyar kultusz ital*” címet viseli és közel 150 darab régi, egyedi szódásüvegből illetve a szakmához kapcsolódó tárgyból áll. Szintén említésre méltó, hogy Szögi László rendező 2006-ban 32 perces színes ismeretterjesztő filmet forgatott *Hungaricum: a szódavíz* címmel.

A kulturális örökség bemutatása, elhelyezése a mindennapi életben

A szóda örökségésítése

A téma kifejtéséhez az alapfogalmak - hungarikum, szikvíz, kulturális örökség - tisztázása teremti meg a kiindulópontot. A problémakör vizsgálatakor több kérdéssel találjuk szembe magunkat: mit jelent az örökség, milyen szociokulturális és jogi feltételek biztosítottak a megőrzés, a kezelés, vagyis az örökségésítés folyamatában. A hungarikum és a szikvíz esetében pontos, törvényileg meghatározott értelmezési keretek állnak rendelkezésünkre, a kulturális örökség esetében már csak azért is indokolt a rövid fogalommagyarázat, mivel interpretációja a mai napig nem egységes.

A magyarok körében a reformkortól kezdve szinte mindig létezett a hungarikum fogalma. Bár jelentéstartalmát sokáig nem definiálták, általában a régi, hagyományos módon készült, az országhoz, vagy annak egyes területeihez tartozó jó hírnevű terméket jelentett. A magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. törvény^[3]

kimondja, hogy nemzeti értékeink dokumentálásának, közkinccsé tételének célja, nemcsak értékre-remtő szerepének megismertetése és védelméről való gondoskodás, hanem a nemzeti öntudat és a hazai gazdaság erősítése. Ma tehát olyan egyedi, különleges, nemzeti önazonosságunkat jelképező értéket értünk alatta, mely a magyarságra jellemző kiemelt, megkülönböztető tulajdonsággal rendelkezik, amivel mi magyarok nemcsak azonosulhatunk, hanem világszerte azonosíthatnak is bennünket. A hungarikum védjegy a szabályozás fontos része, melynek grafikája 2013 szeptemberében született meg.

A szikvíz vagy hétköznapi nevén szódavíz, - melyet számunkra a bencés paptanár, Jedlik Ányos^[4] (1800-1895) neve fémjelez -, nem más, mint széndioxiddal dúsított, nagy tisztaságú ivóvíz. A szikvíz a szik (szikés föld) és a víz társításával megalkotott szó. Nevének eredete egy tévedésen alapszik, hiszen a szódavíz készítéséhez felhasznált szénsavat a sziksóval vagy szódabikarbónával (nátrium-hidrogénkarbonáttal, NaHCO₃) azonosították. Szikvíznek csak olyan terméket nevezhetünk, amelyet zárt rendszerű technológiában nagy nyomással szifonfejes üvegbe vagy szifonfejes felvezető szárral ellátott szikvízes ballonba töltenek. A jó szikvíznek legalább 7-8 g/l széndioxidot kell tartalmaznia, mivel a 7,5 atmoszféranyomás alatt alig vagy nem is jön ki a víz a szódásüvegből. A szikvíz 2004-ben megkapta a „*Garantáltan Hagyományos és Különleges védjegytanúsítványt*”^[5] és bekerült a *Codex Alimentarius Hungaricus*-ba, a Magyar Élelmiszerkönyvbe, ami egyben hungarikummá történő nyilvánításának kezdetét is jelentette (Kiss 2008). Majd ezt követően közössiégi oltalom alá került.

A kulturális örökség fogalma^[6] fokozatosan alakult ki és az előző generációktól átvételre érdemesnek tartott tárgyak és szellemi javak összességét, vagyis egy adott közösség számára fontos jelentésű tárgyak vagy tárgyakkal kifejezett immateriális dolgok készletét értjük alatta. Definíciója számos jelentésrétegből áll. Hatása széles spektrumú, hiszen a politikai, szociokulturális, gazdasági dimenzióktól a turizmusiparig terjed. Az *örökség* szó a jogi terminológiából ered. Elsősorban az örökhatározó és az örökös kölcsönös viszonyára épül. Amíg a latin *patrimonium* az apától örökölt vagyont, vagyis atyai örökséget jelent, addig a *hereditas* (lat. örökség, hagyaték) már nemcsak a vér szerinti örökhatározóra utal. Valójában mindkét fogalom fiktív örökséget jelöl, hiszen a kulturális örökség esetén jogi értelemben nincs örökhatározó,

ezt csupán az utókor tételezi fel (Husz 2007). Összesítéskeppen elmondható, hogy az örökségalkotás lényeges vonása a már meglévő kulturális hagyomány birtokba vétele (Erdősi & Sonkoly 2005). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a hagyatékából örökölt javak az idő múlásával új jelentésekre tehetnek szert (Erdősi 2005).

A kulturális örökség védelméről az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete, a párizsi székhelyű UNESCO négy jelentős nemzetközi határozatot hozott, amelyekre egy-egy mondatban szeretnék röviden kitérni. Az 1972. november 16-án elfogadott Világörökség Egyezmény már megkülönböztette a kulturális és a természeti örökség fogalmát, valamint meghatározta azok tartalmát. Húsz évvel később, 1992-ben az UNESCO elfogadta a Világemlékezet-programot (*Memory of the World*), melyben a dokumentum-jellegű kulturális örökségekről döntöttek. 2003-ban megalkotta a szellemi kulturális örökségvédelemről (*intangible heritage*) szóló egyezményt, 2009-ben megszületett a digitális örökségvédelemről szóló konvenció.^[7] Az UNESCO a kulturális örökség fogalmát kiterjesztette: így az összes olyan jel örökségnek tekinthető, amely az emberek cselekvéseit és alkotásait dokumentálja (Husz 2007). Következésképpen a kiskunmajsai szódagyár tárgyi és szellemi emlékei egyértelműen beletartoznak ebbe a kategóriába.

Az örökséggé válás folyamán két eltérő gyakorlatra szeretném még ráirányítani a figyelmet. A francia örökségfelfogás lényege, hogy az örökség materiális állapotából indul ki, amit eredetisége tesz megőrzésre méltóvá. Ezzel szemben Japán az élő nemzeti kincstár elvére alapozva azokat az immateriális kulturális javakat védi, amelyek hagyományos tudást közvetítenek (Maszahiro 2004). Bár két eltérő gyakorlatról beszélünk, esetünkben mégis lehetséges együttes alkalmazásuk. Hiszen, amikor a szódás múlttal kapcsolatos materiális objektívációkat mutatom be, a francia gyakorlatot követem, a szódához való viszonyulás, a kulturális emlékezet, az identitás és a transzmisszió esetében pedig a japán példa tűnik alkalmazhatónak (Sonkoly 2005).

A kiskunmajsai Topolyai Szódagyár története

„Az ember akármit is tesz, örökös.
Nem képes végérvényesen kioltani saját múltját,
mert maga is e múlt terméke.”
(Mircea Eliade)

Meggyőződésem, hogy az elődök emlékezetének fenntartásában és az általuk közvetített materiális és immateriális értékek átörökítésében sokat segít a múlt tapasztalatainak, viselkedésmintáinak mélyreható feltárása (Monok 2005) és többszemponútú tanulmányozása. Ezt az állítást támasztja alá az *önmagaság* ricoeur-i interpretációja, miszerint az állandó változás tulajdonképpen csak az önmagunkról szóló újra és újra elmesélt történeteken keresztül érhető meg, vagyis csak akkor, ha végigjárjuk a szövegek, cselekedetek, emlékek értelmezésének hosszú kerülőútját (Ullmann 2007). Ezt a gondolatot tekintetem vezérfonalnak, amikor arra vállalkoztam, hogy megörökítsem a Topolyai család életútját és az 1910-es évek óta Kiskunmajsán megjelenő szatócsbolt, sörraktár és szódagyár alakulástörténetét a rész-egész kölcsönös viszonyában megragadva. A megidézésre kerülő életvilágok túlmutatva önmagukon igazolásul szolgálnak arra, hogy kitartással, szorgalommal és jó üzleti érzéssel generációkon átívelő hagyomány teremthető, melynek megőrzése, ápolása és újraalkotása az utódok felelőssége. A biografikus reprezentáció eseményei - mint a múlt feltárásának eszközei - kettős célt szolgálnak: egyrészt tudatosítják az utódokban saját gyökereiket, másrészt segítik a múlt birtokbavételének aktusát.

A Topolyai család

Apai ágon a család virágkorát a 15. században élhette, amikor a törökellenes délvidéki harcok során vélelmezhetően egyik felmenőjük Hunyadi Jánostól megkapta a bárói címet. Azóta a család legidősebb férfi tagjai egészen Bácska, Topolya elhagyásáig a báró alvinczi kókai Topolyai nevet viselték. Anyai ágon a Lajos familia az egyik letehetősebb kiskunmajsai, csengelei parasztpolgári családból származott. Az öt gyermek közül a legfiatalabb testvér, Sándor (1918-1944) végig a családi gazdaságban dolgozott: a szódagyárban, a sörraktárban és a szatócsboltban. A II. világháborúban a keleti fronton halt hősi halált. Ilona (1916-1997), - aki több mint 30 éven át vezette a családi vállalkozást - negyedik gyerekként született. Erzsébet (1913-1995) Kecskeméten az Angolkisasszonyok *Beatae Mariae Virginis* Intézetében végezte a Tanítóképzőt. 1941 nyara és 1944 késő ősze között Partiumban és Észak-Erdélyben tanított Zilahon, Nagykárolyban és Nagyenyeden. A két nővér között alakult ki a legszorosabb kapcsolat. A második gyermek, József (1912-1992) amellelt, hogy élete döntő részét a szódagyárban töltötte az 1930-as években,

már 14 évesen lábról vásárolt meg Bácsalmás térségében 200 hold kukoricát. Pincértanulóként Budapesten a Duna Palotában és a Royal Szállóban tanulta ki a szakmát. Megjárta a déli és a keleti frontot is, ötvenkét hónapig volt katona. A legidősebb báty, Ferenc (1911-1977) hivatásos katona

volt. A II. világháború alatt a Szeged-Szőreg határposzton töltött be parancsnoki tisztséget. Fogságba esett, majd az egykoron erős testi felépítésű katonatiszt 5 év után fizikailag teljesen leépülve érkezett haza. Később SZTK-ellenőr lett.

1. kép. A Topolyai család az 1910-es évek végén.

2. kép. A Topolyai család háza Kiskunmajsán, 2013.

A kezdeti időszak

A szülők még a 20. század elején az Osztrák-Magyar Monarchiában jórészt hitelből vásárolták meg Kiskunmajsa legmagasabb pontján házukat, melyet újjáépítettek és benne szódagyárat, sörraktárt, jégvermet és szatócsboltot működtettek. A családi gazdaságra jellemző volt, hogy árultak terményeket, de szenet, petróleumot, oltott meszet illetve söraparáttal helyben palackozott sört, valamint üdítőitalt és *Szent István* illetve *Nagy Porter* üveges sört forgalmaztak. A cég fő profilja azonban a szódagyártás volt. Emellett a II. világháború alatt, majd az 1950-es évekig jeget is szállítottak kocsmárosoknak, henteseknek, mészárosoknak. E termékeket részben maguk szerezték be, részben kereskedők szállították illetve saját maguk állították elő.

3. kép. Topolyai Ilona (középen) és baráti társasága, 1930-as évek eleje.

Az ingatlannal kapcsolatos 1952 előtti időszakra vonatkozó adatokat a Kiskunhalasi Földhivatalban az 1821 sz. telekkönyvi betétben, az 1125/2 régi telekkönyvi számon találtam, amiből egyértelműen kirajzolódik a Topolyai család anyagi helyzete a 20. század első felében. A *Tulajdoni lap* 1. és 2. sz. bejegyzése szerint kiskorú Topolyai Ferencz és Antal $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$ arányban örökölte az ingatlan, melynek $\frac{2}{3}$ -ad része 1902. április 28-án, $\frac{1}{3}$ -ad része 1907. február 19-én került a tulajdonukba. A telekkönyv 6. pontjában az *Osztályos egyezés és vagyonközösség megszüntetése* elnevezésű feljegyzés alapján 1926. augusztus 2-án a tulajdonjog teljes egészében Topolyai Ferencz kiskunmajsai lakosra szállt át, ugyanis Ferencz felvásárolta testvére tulajdoni hányadát. A 8. és 9. sz. bejegyzés szerint az 1948. szeptember 20-án keltezett *Aján-*

dékozási szerződés alapján az ingatlan $\frac{1}{2}$ része Topolyai Erzsébet tanítónőé, $\frac{2}{4}$ -ed része pedig Topolyai József Kiskunmajsa, Rákosi Mátyás u. 28. szám alatti lakosé lett.

A birtoklapból továbbá az is kiderül, hogy az ingatlan megvételéhez illetve a szatócsbolt és sörraktár létesítéséhez szükséges tőke biztosításához Topolyai Ferencnek hitelt kellett felvennie, mert kölcsön nélkül nem tudta volna a családi vállalkozást beindítani. Az 1821. számú kiskunmajsai *C Teherlap* tanúsága szerint az ingatlan jelzálogjoggal terhelték meg. Eszerint 1925. november 13-án, a 3730-as sorszámon az 1925. szeptember 17-én kelt biztosítéki okirat és az abban foglalt elsőbbségi engedély alapján a Halasi Kereskedelmi Bank Rt. a Topolyai Ferenczet illető $\frac{1}{2}$ -ed részre özvegyi haszonélvezeti jogot megelőző elővásárlási joggal rendelkezett, valamint az ingatlanra 8%-os jelzálogkamatot jegyzett 20 millió korona váltóhiteltőke és 4 millió korona költségbiztosíték erejéig.

A kisipar tevékenységi köre

A nagy gazdasági világválság alatt (1929-1933) jelentősen eladósodott a család, ami újabb és újabb hitelek felvételét tette szükségessé. A fő tevékenység egyre inkább a szódagyártásra, valamint a jégszállításra korlátozódott. Jellemző volt abban az időben, hogy a működéshez, már akkor is el kellett végezni a szikvízgyártó tanfolyamot. Ez volt az iparigazolvány kiállításának feltétele. A fő szállítási-értékesítési terület Kiskunmajsára és környékére - Harkakötöny, Szank, Csólyospálos, Jászszentlászló terjedt ki -, ahova hetente egyszer a lovaskocsi, a kezdetekben pedig ökrösfogat vitte a 22-28 láda szódát (220-280 üveget). Egy üveg szóda ára kb. 1 tojás árának felelt meg, 1 láda szóda áráért pedig 1 kg disznóhúst lehetett venni. Mivel nem volt sem vezetékes víz, sem elektromos áram, ezért vödörrel hozták a vizet az artézi kútból, és a szódatöltő gép nagy kerekét kézi erővel tekerték villanymotor hiányában. A nagykeréken a négyzet alakú fanyél beillesztő helye a mai napig megtalálható. A szénsavat a tartályokba már a két világháború között is Répcelakról hozták.

A nagy gazdasági világválság és II. világháború hatása a családi vállalkozás működésére

A gazdasági világválság (1929 – 1933) következtében az egyre inkább elnehezedett körülmények miatt Topolyai Ilona (1916 - 1997) 18 évesen el-

hagyta az országot, és Belgiumba ment pénzt keresni. Brüsszelben dolgozott három évig egy ezredesi rendfokozattal rendelkező belga főtiszt családjánál. Itt egyrészt tökéletesen megtanult franciául, másrészt aktív közösségi életet élt a Brüsszeli magyar Honleányok Egyesületében.

Annyira sikerült javítania a család anyagi helyzetén, hogy a teljes összegben hazaadott keresményéből -, mely abban az időben magasabb volt, mint a minisztériumi köztisztviselői bér („a legenda” havi 200 pengő) - a család stabilizálta a gazdasági helyzetét, adósságai java részét sikerült törlesztenie.

Emellett még 9 hold földet vásároltak Ilona részére Ötfán, mellyel megoldódott a gazdaság takarmány problémája. Lóherén, kukoricán és krumplin kívül szőlőt (kövidinkát és kadarkát) termesztettek, így - hol legálisan, hol nem - de bort is árultak a gazdaságban.

A kezdeti konjunktúra után a II. világháború katasztrofális helyzetbe hozta a családot. Mivel a család férfitagjai kivétel nélkül a keleti fronton harcoltak, helyüket orosz hadifoglyok töltötték be, akik a ház körüli munkákba is besegítettek. A front közeledésével azonban elmenekültek, mivel féltek, hogy a Vörös Hadsereg őket - mint árulókat - kivégezi. A hivatásos katona, Topolyai Ferenc orosz hadifogságba került, Sándor hősi halált halt és József évekig bujkálni kényszerült.

A II. világháború utáni újrakezdésre jellemző volt, hogy Igazoló Bizottságokat állítottak fel szerte az országban többek között azzal a céllal,

hogy a kisiparosokat és a kiskereskedőket is elszámoltassák. A Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárában talált 217/1948. iktatószámú elszámoltatási jegyzőkönyvből kiderül, hogy Topolyai József a bizottság előtt 1948. április 3-án édesapja helyett nyilatkozott, hogy édesapjának a szikvízkészítésen kívül más polgári foglalkozása nem volt. Topolyai József előzetesen Igazolási kérvényt nyújtott be Pest vármegye II. sz. Kiskunfélegyházi Igazolóbizottsága felé. Az Igazolási kérvény tanúsága szerint a szikvízgyár a Szent Erzsébet u. 28. szám alatt működött, Topolyai József soha nem igényelt és nem is kapott zsidó tulajdonban lévő üzletből árut vagy felszerelést, vagyis nem vett részt a zsidók kifosztásában, elhurcolásában, nem volt tagja semmilyen pártnak, egyesületnek, továbbá a Szálasi kormány alatt nem hagyta el a helységet és nem folytatott politikai tevékenységet. Az Igazoló Bizottság elnöke, Eszik István megállapította, hogy Topolyai József ellen senki nem tett feljelentést, ami alátámasztja, hogy nem volt sem tagja, sem pártolója polgári vagy katonai jellegű szélsőjobbaldali szervezetnek. A fent nevezett dokumentum ezen túlmenően igazolja, hogy Topolyai József nevére 1945. március 6-án 1687/1945. számon kiállításra került a szikvízkészítő iparigazolvány, ami az igazolás kiállításával együtt a szikvízüzem működésének feltételét képezte. Mindez azonban korántsem jelentette Topolyai József számára a békés és konszolidált újrakezdés lehetőségét, hiszen évekig bujkálnia kellett politikai nézetei és családi háttere miatt.

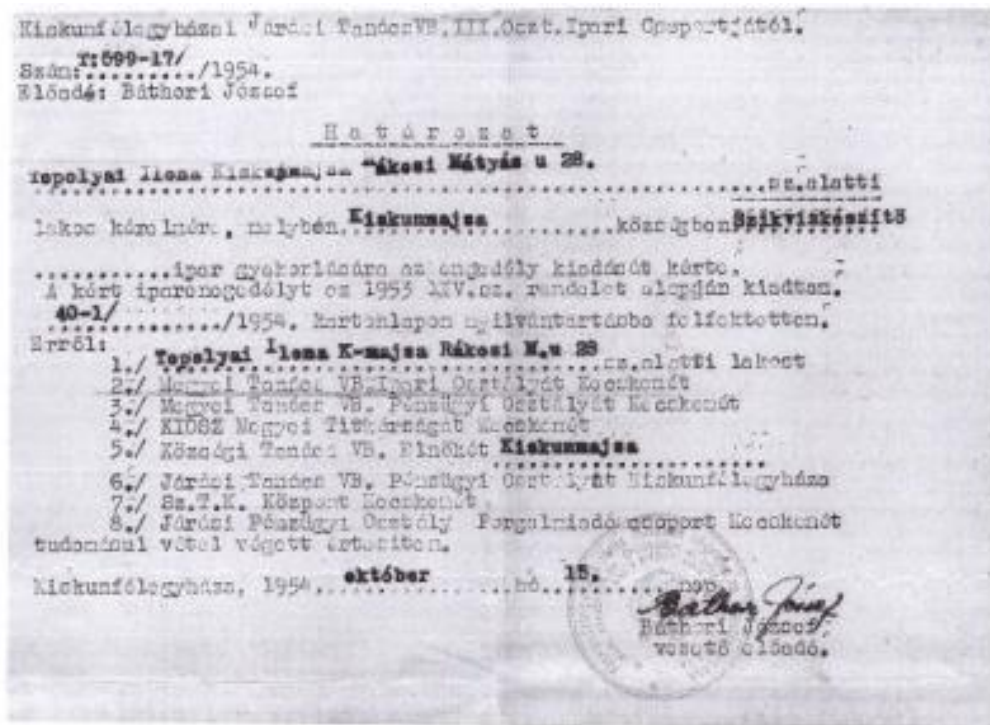

4. kép. A családi birtok Ötfán.

Ennek az időszaknak a szódagyártást talán legmarkánsabban befolyásoló tényezőjeként említhetjük, hogy az Elnöki Tanács 1949. december 28-án meghozta az 1949. évi 20. sz. tvr.-t, ami értelmében államosítottak minden 10 főnél többet foglalkoztató üzemet (Kiss 2008), így a kiskunmajsai Topolyai szódagyárat is. Elvették az egyik szódatöltő gépet, több mint 5000 üveget, több száz ládát, a szódagyártásra használt helyiséget lepecsételték, a belső átlátszó üveges ajtókat papírral lefedték, és mivel akkoriban Kiskunmajsa legnagyobb háza volt a Topolyai család otthona, először menekültek, majd zsellérsorból származó embereket szállásoltak el benne. Mindez felőrölte mind a család gazdasági helyzetét, mind a szülők - Topolyai Ferenc és felesége Lajos Regina - egészségi állapotát.

5. kép. Képeslap a szikvízipari tanfolyamról, 1948.

6. kép. Topolyai Ilona iparengedélye 1954-ből.

A fellendülés időszaka

A válságos és tragikus időszakból Sztálin halála és Nagy Imre 1953-as hatalomra kerülése hozta ki a Topolyai családot, és bár korlátozott mértékben illetve nem a saját épületben, de ismét működhetett a maszek szódagyártás Lajos Regina és lánya, Ilona munkájával. Sokan nem merték újraindítani vállalkozásukat, hiszen egy hónapban csak 40 kg

szén-dioxidot utaltak ki a kisiparosoknak, nehogy konkurenciát jelentsenek az államnak, illetve ne kapitalizálódjanak. Ekkor állapították meg a 46%-os forgalmi adót, amit előzetesen kellett befizetni, csak ezután kapta meg a vállalkozó az ún. „szén-savutalványt”. 1955-ben még a forradalom előtt Lajos Regina elhalálozott, így a szódagyártás teljes egészében Topolyai Ilona irányítása alá került a családban. Emellett azonban el kell mondani, hogy

ugyancsak működött a „Szövetkezet”, mely a Topolyai családtól elvett géppel, ládákkal, üvegekkel, lovaskocsival és lóval látta el a falu egy részét, de profiljába elsődlegesen a Földműves Szövetkezet-hez tartozó gazdasági egységek, kocsmák szódával való ellátása volt. Ebben az időben rendkívül nehéz volt kisiparosként az élet, és ezt nemcsak az irreális összegű forgalmi adó és a revizorok rendszeres megjelenése tette elviselhetetlenné, hanem az a tény is, hogy nagyon nehezen lehetett szódásüveghez, új üveghez illetve alkatrészekhez - így szódásüvegfejhez, rudacsszárhoz, csóhöz, tömítő gumihoz, nyakhoz stb. - és szerszámokhoz jutni. A szikvízkészítő gép javításához, és a tevékenységhez szükséges minden alkatrészt Topolyai Iлона Budapestről, a Mester utcából, a Baumgartner testvérektől szerezte be.

Az 1950-es és az 1960-as évekre jellemző volt, hogy megszűnt a környező falvakba történő szódakiszállítás. Erre nem adódott lehetőség, noha kereslet lett volna rá. Ehelyett a kuncsaftkör szélesítését kifejezetten Kiskunmajsára koncentrált a Topolyai szódagyár, ahol a lakosság lovaskocsiról történő kiszolgálása mellett egyre jelentősebb szerep jutott a viszonteladókhoz történő szódakihelyezésnek. Például „Rudi”, „Iréne”, „Kellerné”, „Boldog trafik”, „Árvai zöldséges”, „Gárdián”, „Deli”, „Kormányosné” helyszínekre 8-16 láda szódakihelyezés történt. Ez annyit jelentett, hogy amíg 1 üveg szódát az 1960-as és az 1970-es években az ügyfeleknek 1 Ft 10 fillérért értékesített a vállalkozás, addig a viszonteladók 88 fillérért kapták a szikvizet. Egy-egy viszonteladónál 80 és 180 üveg között volt a kintlévőség, ahol a forgalmat

minden alkalommal feljegyezték, és havonta egyszer fizették ki a számlát. A vállalkozásból meggazdagodni nem lehetett, hiszen rendkívül olcsó volt a termék ahhoz képest, hogy egy új üveg beszerzési ára 80-100 Ft-ot is kitett anélkül, hogy fel lett volna szerelve. A megtérülés nagyon nehézkes volt, hiszen 88 filléres szódából csak sokára térült meg az üveg és az alkatrészek ára, nem beszélve az egyéb kiadásokról: a szénsavról, a forgalmi adóról, a bejelentett alkalmazottak után lévő adófizetési kötelezettségről, a ló ellátásáról, a kovács és az állatorvos felé fizetett rendszeres számlákról és az SZTK-díjról.

A szódagyár családi tulajdonba való visszakerülése

Újabb állomást jelentett a szódagyár történetében, amikor 1968 után a Fock Jenő nevével fémjelzett új gazdasági mechanizmus bevezetésével Topolyai Ilonának sikerült visszaszereznie a saját házukban lévő üzlethelyiséget. Ez könnyebbséget jelentett a vállalkozás életében. Így nem kellett tovább a falu másik végén, az Alvégyben üzlethelyiséget bérelni ahhoz, hogy működhessen a szódagyár. Ezt követően nagy problémát jelentett, hogy egyre keményebb harcot kellett vívni a fennmaradásért az üvegek romlása, a javítási költségek megnövekedése, valamint az alkatrészek nehezebbé váló beszerezhetősége miatt. Eljött az az idő is, amikor már csak saját vevőit szolgálta ki az üzem, ugyanis gyakorlattá vált, hogy ismeretlenek, illetve nem az üzletkörhöz tartozó vásárlók az üveg cserélése során rossz (ragasztott) üvegeket adtak a jó üvegért cserébe, ami csak a töltéskor derült ki.

7. kép. Szódakiszállítás az 1960-as években.

A szikvízgyártó iparosok az 1940-es évek elején már önálló szakmai tömörülésben védtek jogukat, országosan és helyi szinten is virágzott az ipartestület. Egy 1948-as rendelet már kötelezte az iparosokat a szakmai továbbképzésre is (Kiss 2008). Topolyai Ilona jelentős tevékenységet fejtett ki a helyi KIOSZ-ban, melynek minden ülésén részt vett, és több évtizedes munkájáért ezüstgyűrű jutalomban részesült.

Az *Kiskunmajsja története* c. monográfiából megtudhatjuk, hogy 1977-ben kimutatás készült a kiskunmajsjai kisiparosokról szakmánkénti lebontásban. Ebből megtudhatjuk, hogy az adott időszakban a Topolyai családon kívül más nem foglalkozott szikvízkészítéssel sem főállásban, sem mellékállásban. Ezt érdemes összevetni a rendszerváltoztatás utáni állapottal. A szociológiai felmérés ezúttal a magánvállalkozók számát igyekezett feltérképezni. Az adatokból kiderül, hogy 1991-ben a 232 vállalkozás közül már 2 üzem foglalkozott Kiskunmajsán szikvízkészítéssel: a Topolyai család és egy újabb vállalkozás (Nyerges 1993).

A családi kisüzem újabb profilbővülését jelentette az 1970-es évek második felében, hogy megjelentek, majd egyre inkább elterjedtek a kezdetben alumíniumból készült szódásballonok. Ezekbe 20 liter víz fért és előszeretettel rendelték a vendéglátóhelyek, kocsmák, éttermek. Az üzlet télen-nyáron mindennap nyitva tartott, csak vasárnap délután volt zárva. Ünnepnapokon volt a legnagyobb forgalom, akkor fogyott a legtöbb szóda.

A 1990-es évek elején egy felmérés keretében Kiskunmajsán riportot készítettek Topolyai Ilonával, mely a *Magyarok '94* c. kötetben (Krasznai-Korc - Zsigmond 1994) jelent meg. A Néprajzi Múzeumban 1994. november 14-én kiállítás nyílt Krasznai Korcz János és Zsigmond Gábor fényképanyagából. A két fiatal fotóművész egy éven keresztül járta az országot, hogy megörökítsék az embereket a miniszterelnöktől a zöldségesig, az operaénekestől a munkanélkülig. A könyv kilencvennégy szereplője közül több mint hatvanan vettek részt a megnyitón a Mezőgazdasági Minisztériumban, ahol megjelent a még aktívan dolgozó Topolyai Ilona is. A 78. évében járó idős asszony, aki ekkor már túl volt a 180 000-dik üveg palackozásán, három év múlva 1997 nyarán, Szegeden elhunyt. Élete munkája öt úszómedencét tudna megtölteni – olvasható a *Magyarok '94* c. kötetben. A szódagyártás eszközvilágát megörökölve az üzletet még évekig dédmamám, Topolyai Józsefné (1924–2010), majd nagymamám Fülöp Zoltánné (1941–) vitték tovább. Végül a szódagyár eladásra került,

egy helyi lakos, Faragó Lászlóné (1942 -) vásárolta meg a családi vállalkozást és a házat, napjainkban pedig fia, Faragó László (1969 -) tervezi, hogy új alapokra helyezve ismét beindítja Kiskunmajsán a szikvízgyártást.

8. kép. A kiskunmajsjai Ipartestület összejövetele. Jobbról az 5. széken ül Topolyai Ilona.

9. kép. 25 éves jubileumi KIOSZ-tagság.

Az örökség tárgyi világa

„Legyenek az emlékezés garanciái az ilyen tárgyak, amelyeket a múlandó időben nyilvánvalóan használtunk, s amelyekkel bizalmas viszonyt éltünk meg...”
(Hermann Lübbe)

A tárgyak kommunikációs dimenziója

A szódás múlt és hagyomány megértéséhez elengedhetetlen a tárgykultúra és a *szelektív tradíció* történetének vizsgálata (Williams 2003), mivel a fennmaradt tárgyak nemcsak betekintést nyújtanak a szódás kisiparosok világába, hanem általuk a múlt üzenetét is megérthetjük. Azonban egy tárgynak sincs önmagában jelentése, hiszen a dolgokat az ember ruhazza fel intencionális aktsussal, a jelentés pedig mindig attól függ, amihez viszonyítjuk. Számomra a múlt kézzel fogható objektivációinak jelentősége többek között abban áll, hogy különböző idősíkokat kapcsol össze. Erre már David Lowenthal is felhívta a figyelmet, amikor úgy fogalmazott, hogy anyagi és erkölcsi hagyatékunk legfőbb célja, hogy ráébredjünk bennünket az akkor és most összetartozására (Lowenthal 2004). Ám azt is hozzá kell tennünk, hogy az örökös feladata, hogy értelmezze a tárgyak rejtett kódjait és levonja a megfelelő következtetéseket. E folyamat során tehát az eredeti tartalom a birtokba vevő értelmezésével gyarapszik. Az örökséget ezáltal nem lezárt, hanem folytonosan megújított vagy megújuló tárgykészletként értelmezhetjük (Paládi-Kovács 2004).

A többszemponú vizsgálat során ezért igyekeztem az eszközök funkcionális, szimbolikus és kommunikációs dimenzióit interpretálni és a mögöttük rejlő jelentésrétegeket feltárni (Frykman 2004). A szikvíz fontosságát és értékét - a családtagok esetében - a megörökölt tárgyakhoz fűződő személyes kapcsolat aspektusából tanulmányoztam. A kiskunmajsai családi vállalkozás néma tárgyai, a hozzájuk kötődő emlékfoslányok felidézésével mesélnek egy régmúlt világról mintegy kommunikációs hidat képezve múlt és jelen között. Jürgen Habermas ezt a szimbolikusan közvetített interakciót - minthogy egyes jelentések „*átvihetők egyik közezből a másikba*” -, (Pászka 2007) a kommunikáció egyik fajtájának tekinti. Mivel ez a kommunikációs közeg már nemcsak a kortársakat fogja össze, hanem az elhunyt és a születendő nemzedéket is, ezért elmondhatjuk, hogy a

Gemeinschaft világában a múlt és a jelen generációja egy interpretív közösséget alkot (Felkai 2007; N. Kovács 2007; Habermas 1994), melyben e sajátos kultúra tárgyai teremtik meg a lehetőséget a résztvevők közötti párbeszédre.

A tárgyak funkcionális vetülete

Az egyes tárgyak elsődleges tartalmuk, anyaguk, technikájuk, formájuk, stílusuk, funkciójuk révén vannak jelen a világban, ám rendelkeznek szimbolikus jelentéssel is, melyek az értő közösség számára többletjelentést hordoznak. (Boglár 2002) Itt kell megemlítenünk a szódásüvegeket, melyeket osztályozhatjuk méretük, színük, formájuk és díszítésük alapján. Megmunkálásuk lehetett domborműves, festett, homokfúvatott vagy mindhárom egyszerre. Formaviláguk is változatos képet mutat, hiszen csepp, szoknya, körte, kétgömbös és váll alakú szódásüvegek egyaránt használatosak voltak (Kiss 2008). Bálint Sándor *Szegedi szótárából* megtudhatjuk, hogy a szódásszifon szegedi elnevezése a kánya, ami a szódásüveg formájára és a márdárfejes csövekre utal.^[7] Az idők folyamán a szódásüvegek többféle változáson mentek keresztül, ugyanakkor funkcionális jegyeiket megőrizték.

10. kép. A Topolyai család feliratos szódásüvege.

Kezdetben a szódavíz üvegekben forgalmazták, majd a 20. század második felében megjelentek a patronos szifonok, melyek már fémből készültek. A 20. század végére a szikvízgyártó kisiparosok átváltak a műanyagpalackban forgalmazott szódavíz árusítására. Ám nemcsak az üvegek, hanem a szódafejek is sokat változtak az évek előrehaladtával. A múltban az ónozást és a tiszta ón használatát porcelánnal próbálták meg kiváltani, amit az alumínium fej követett, a műanyag fej

azonban már kortárs találmány, de a mai napig a rugó, a kar, a rudacsszár fémről, rézből vagy acélból készül. A szódásüveg fejei között a sas-, a kígyó- és a delfinfejú is előfordult (Kiss 2008). A kiskunmajsai szódagyárban a legtöbb szódásüvegfej azonban egyszerű alumíniumból készült, melynek gyakorlati haszna elsősorban az árban és a könnyebb tölthetőségben mutatkozott meg.

11-12. kép. A Topolyai Szikvízüzem alumínium és műanyag fejes illetve cégfeliratos szódásüvegei.

A szikvízkészítés fő eszköze, a szódás gép vagy másképpen szodátöltő gép elsősorban az eladásra váró üres üvegek megtöltésén keresztül jelképezte a megélhetés biztonságát a családunknak. Dédapám gyermekkorában a szódásgépet még kézi erővel, a nagykerékbe illeszkedő hajtókar segítségével kellett mozgásba hozni. Mindeközben természetesen arra is figyelni kellett, hogy a villanymotor kiálló vastengelyén és a hajtókeréken végigfuttatott bőr hajtósíj kellően meg legyen faggyúzva, hogy le ne essen. Egyfajta modernizációt jelentett a fényes acél keverőhenger, melybe egyik oldalról egy nagy réztartályból szivattyú segítségével egy

csövön keresztül jutott el a víz, a másik oldalról pedig a szénsavtartályból a Répcelakon gyártott széndioxid került bele. Ha fogyott a mérő átlátszó vasfoglatatú üveghengerében a víz, a szivattyún elhelyezett kar segítségével lehetett a réztartályból nagyobb mennyiségű vizet juttatni a hengerbe.

A szódagyártás fontos kelléke volt a speciális munkaruházat. Ennek egyik legfontosabb része a drótból készült, sűrű szövésű fémháló volt, mely a teljes arcot beborította. Ez a furcsa - kicsit a vívómaszkra emlékeztető darab - arra szolgált, hogy a töltés alatt a nagy nyomás miatt esetlegesen szétrobbanó üvegek szilánkjai meg ne sebezzenek az embert. A ruházathoz tartozott még az ugyancsak védelmi funkciót betöltő - kezdetben bőrből, később műbőrből készült, térdig érő - kötény és a bőr csuklólövő.

13. kép. Topolyai József és a Topolyai Szikvízüzem szodátöltő gépe, 1991.

Itt említhetjük meg a kiszállítás eszközeit is, a Topolyai Ilona, majd a későbbiek során nagymamám, Fülöp Zoltánné nevével és címével ellátott lovaskocsit, valamint annak a legkülönfélébb kellékeit (a bak, a rúd, a puska, a gyeplő, azaz az ísráng, az ostor). A lovaskocsi nálunk vagy a fedett kapubejáró alatt vagy az udvaron állt, a ló pedig az istállóban. *Utcázáskor* dédapám *Itt a szódás!* kiáltással, édesapám pedig gyakran a lovas kocsi mellett gyalogolva csengetéssel jelezte érkezésüket. Az eladásnak ez a formája gyorsabb és hatékonyabb volt, mivel nem kellett le-fel ugrálni a kocsira, emellett kiválaszthatta, melyik üveget adja el. A *Magyar Kisiparos* 1962. július 12-i számában megjelent egy minisztériumi rendelet, miszerint a szódás kolompolhatott vagy csengethetett, hogy felhívja az emberek figyelmét termékére. Akinek nem volt pénze lóra, az számaron, kordén, szánkón vagy triciklin árulta a szodát. Az egykori források

szerint 1970-es években a motorizáció következtében a fővárosban és környékén a jólmenő szódások kisteherautón, IZS, Ural vagy régi BMW motorke-rékpárral hordták a szódát (Kiss 2008). A Topolyai család jellemzően az igavonásra alkalmas lovat (*Szellő, Sanyi, Géza*) a kiskundorozsmai állatvásáron szerezte be.

A szódakiszállításhoz sorolhatók a lószerszámok is, vagyis a ló fejére kerülő zabla, az állat szájába helyezett vas, vagy az istállóban tárolt szerszámok, kaparók, reszelők, takarók és nem utolsó sorban az etetésre szolgáló kőből készült ún. *jászol*. Fontos volt a „ló vödre”, melyből más állat (disznó, baromfi, kutya, macska) nem ihatott. Az istálló tisztántartása során nagy szerep jutott a trágya kihordására és a homok beszállítására szolgáló talicskának, valamint a lóhere és a szalma lepakolásához szükséges vasvillának.

Kijelenthető, hogy a szódagyártás és a kiszállítás a család számára jóval több volt, mint egyszerű mindennapi rutinfeladat: szódásnak lenni egy életformát jelentett, amit csak kellő elhivatottság, szorgalom és kitartás birtokában lehetett igazán jól művelni.

14. kép. Szódakiszállítás az 1980-as évek második felében.

A tárgyak szimbolikus üzenete

A szódás múlthoz kapcsolódó objektívációk számbavétele már csak azért is fontos, mert egyrészt az előbb említett anyagi realitások *képlékenyek* és múlandók. (Erdősi 2000) Másrészt a családi kisüzem tárgyi emlékei nem önmagukban álló jelenségek, hanem az adott kultúra kontextusában többletjelenséget hordozó, az örökösök számára szimbolikus je-

lekként értelmezhető történetileg átörökített min-ták, melyek segítségével kommunikálnak az utódok, illetve megőrzik önazonosságukat. A szimbolikus jelentéssel felruházott tárgyak - mint a családi identitás jelképei - generációkon át az önkifejező-dés és az önértelmezés eszközei voltak azáltal, hogy egyfajta modellként szolgáltak. Hiszen mint jelképek megjelenítették azokat az értékeket, melyeket a családi közösség fontosnak tartott egyrészt önmaga vonatkoztatásában, másrészt a külvilág felé közvetítésben.

A szódás kultúra tárgyi világon keresztül történő megközelítése már csak azért is fontos, mert a tárgyak mint jelentéshordozó materiális objektumok képesek visszaadni a múlt élményvilágát és élményvalóságát (Dacosta Kaufmann 1994). Így a szódásgépek kattogása, a meghajtó szíj sercegése, az üvegekbe juttatott szódavíz jellegzetes spriccelő hangja máig édes dallamként cseng vissza édesapám fülében. Mindig is elbűvölte a *csapatás*^[9], melyet gyerekfejjel egyfajta varázslatként élt meg. Számára ezek az évek egy olyan világot idéznek meg, ahol a legkisebbektől a legöregebbekig több generáció együtt, közös erővel biztosította a megélhetést nem csak saját magának, hanem az alkalmazottak és azok családja részére is. Az előkerült régi szerszámok - többféle méretű nyakfogó, satu, harapófogó, csipőfogó, speciális kéthegyű csavaró, villáskulcs, franciakulcs és a hozzájuk tartozó egész sor alkatrész -, valamint a felszerelésre váró új üvegek, üvegfejek, nyakak, rudacsszárak, gumitömítések sem egyszerű élettelen tárgyak, hanem a régi korok emlékét idéző, önazonosságunkat kifejező szimbolikus jelek. Az ácsok, asztalosok keze munkáját őrző szódásládák, az öreg, sok rekeszes munkaasztal és a megsárgult, Topolyai Ilona nevére kiállított iparendély a külső szemlélőnek csak egy mesterség kellékei, a szódás tevékenység társadalmi legitimációja, viszont az örökösök számára e tárgyak az élő múlt tanújelei.

Mindezek alapján elmondható, hogy a szódás tárgykultúra - az átörökítés, a megőrzés révén, valamint identitásformáló erejénél fogva - jelentékeny hatást fejt ki a nemzeti jegyeket egyre inkább elmosó modern pluralizmussal és a multikulturalizmussal szemben, mivel a materiális objektívációk által a kisüzem képes reprezentálni önmagát, alakítani a hozzátartozók személyiségét, valamint az emlékek tárházaként érzelmi és gondolati tartalmat közvetíteni. Az örökség e megközelítésben egy olyan egyedi kulturális közegként értelmezhető, amely a mai napig befolyásolja a hozzátartozók

múltról alkotott elképzeléseit, meghatározza a családtagok gondolkodását, cselekedeteit és mintegy vonatkoztatási keretként szolgál számukra. Ezen túlmenően egy életre meghatározó identitástudatot teremt, kisiparosi-kistulajdonosi determinációt, mindig vállalt elkötelezettséget. A *szelektív múlt* újratermelése az idők folyamán olyan elemmé alakult át, amely, mint társadalmi érték az örökség részét képezi. A tárgyakhoz fűződő személyes érzelmek, élmények és absztrakciók is azt bizonyítják, hogy a nagyvilág és az idő makrokozmosza sajátos kapcsolatrendszerben kötődik az emberi világ mikrokozmoszához (Dacosta Kaufmann 1994).

Tanulságok

A szikvíz értékeinek és tárgyainak dokumentálása azzal a szándékkal történt, hogy bemutassa a szikvízgyártó kisiparosok sajátos életformáját és ráirányítsa a figyelmet egy hagyományos magyar élelmiszer értékálló-értékteremtő szerepének fontosságára, védelmének szükségességére, illetve a kulturális javak nemzeti identitást erősítő hatására. Az egyedi vonások mellett a közös kulturális jellemzők kimutatására törekedtem és a szikvizet a magyar azonosságtudathoz szervesen tartozó és megőrzendő egyedülálló értékneként kezeltem. A vizsgálatból kitűnik, hogy a közös értékek a közvetítés és a reprezentáció révén válnak fontossá, ugyanakkor az egyén viselkedése, az örökséghez való hozzáállása, társadalmi helyzete, lehetőségei jelentős mértékben befolyásolják az örökség alkalmazását. A múlt felelevenítésével, a szódás kisipar tárgyi világának feltárásával új jelentéskapcsolatok tárultak fel, melyek világossá tették, hogy önképünk kialakításában nélkülözhetetlen a múlt ismerete, az elődök tisztelete, identitásunk felismerése, hiszen a hely csak a maga lokalitásában adhat választ arra a kérdésre, hogy hol élünk és kik vagyunk (Frykman 2004).

Az örökséggondolat hangsúlyozását továbbá azért is tartom fontosnak, mert egyrészt általa bármely közösség számára - így a családunk számára is - lehetővé válik az egyéni emlékezetből fakadó aktuális identitás intézményesítése. Másrészt azért, hogy az örökség képes megőrizni a hagyományos perspektívákat az egymást követő nemzedékek különbözősége és autonómiája ellenére, be tud épülni az aktuális jelen kereteibe. A transzmisszió segítségével a szikvizet el tudjuk helyezni a későmodernitás korában a kulturális örökség széles palettáján és a szódás kisiparos kultúrát be tudjuk ágyazni a kortárs diskurzusba. Ezáltal rá tudunk

mutatni az örökségesítés előnyeire és társadalmi hasznára, vagyis a feltáró, kutató, elemző munka - összetettsége révén - képes az egyéni, közösségi és társadalmi tartalmakat vegyíteni és azok jellegzetességeit kimutatni. Többek között itt vélem felfedezni a kulturális antropológia szoros kapcsolatát a kulturális örökséggel, hiszen együttes kutatásuk teret enged a mindennapok valós eseményeire történő reflektálásra és elősegíti a szociális integrációt, a kultúrák közötti párbeszéd erősítését és a kulturális javak társadalom felé történő kommunikálását. Ezáltal a kutatási eredmények hozzájárulhatnak a magyar és az átalakuló európai kultúra integrált örökségvédelemmel kapcsolatos gyakorlati kérdéseinek megválaszolásához.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Jegyzetek

[1]2002-ben került sor a HACCP (*Hazard Analysis and Critical Control Points - Veszélyelemzés és kritikus ellenőrzőpontok*) élelmiszerbiztonsági rendszer bevezetésére a szikvízgyártók körében. Majd az Országos Szikvízkészítő Ipartestület tagja lett az Ásványvíz Terméktanácsnak. (Kiss 2008)

[2]2013 novemberében <http://szikviz.cegszemle.hu/> elektronikus oldal 18 jelentős szikvízüzemet sorolt fel hazánkban. Érdekességként említeném, hogy a HÍR védjeggyel rendelkező szikvízüzem közül csak egy szerepel közöttük. Ez pedig a Budapesten az Ilka utca 9. szám alatt működő Buborék Szikvízkészítő Kft.

[3]A törvényt az Országgyűlés a 2012. április 2-i ülésnapján fogadta el és az alábbi digitális forrás alapján idézem: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK12042.pdf> Utolsó letöltés: 2014. február 18. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200030.TV Utolsó letöltés: 2014. november 18.

^[4]Jedlik Ányos egyik első, inkább kémiai jellegű kísérletezéseiről a „*Mesterséges savanyú vizek készítése*” c. értekezésében (1829) olvashatunk. Az általa készített „*savanyúvíz-készítő apparátus*” azonban nem volt alkalmas szódásszifonok töltésére, hanem szénsavas víz előállítására és azok egyszerű palackozására. Ugyanakkor elmondható, hogy Jedlik találmánya a maga korában nagy jelentőségű volt, ami ma is megbecsülésre érdemes. A szikvízgyártás külföldi kezdetei az angol John Mervin Nooth (1774, kis mennyiségű gyártás, Priestley módszere alapján), a genfi órás-ékszerész Jacob Schweppe és társai (Henry Albert Gosse gyógyszerész, nagyobb arányú gyártás), valamint Nicolas Paul nevéhez fűződik. Schweppe később különvált és 1783-ban önálló céget alapított. Az első szikvízgyárat Gosse M. alapította Genfben, ami 1785-ben egy év alatt több mint 40 000 palackot adott el. 1789-ben társa Paul, később pedig Triaye és Jurine-vel együtt Párizsban épített egy gyárat. A szifon feltalálása Charles Plinth nevéhez fűződik, akinek szabadalmát 1813-ban jegyezték be. A mai szóadásüveg prototípusa Antoine Perpigna találmánya 1837-ből. (Nagy 2014; Kiss 2008)

^[5]A szikvíz az 1/1998. (I. 12.) FM rendelet 2. §-a értelmében garantáltan hagyományos és különleges élelmiszer. A hagyományos és különleges tulajdonság az élelmiszer előállításához felhasznált olyan nyersanyag, hagyományos előállítási mód, összetétel, vagy egyéb olyan tulajdonság, ami az egész világon elkülöníthetővé teszi más hasonló élelmiszerektől. (Bikfalviné 2004)

^[6]Vö. UNESCO 1972. 17. ülészak 1. cikk. Digitális forrás: www.unesco.org. A kulturális örökség fogalmának, történetének elemzését és hazai recepcióját Sonkoly Gábor és Erdősi Péter több tanulmányukban is elvégezték. Felhívták a figyelmet arra, hogy az 1970-es évek óta a fogalom látványosan elterjedt és rámutattak a kulturális örökség, a társadalmi emlékezet és a nemzeti örökség kapcsolataira. (Sonkoly 2000; Sonkoly 2005; Erdősi 2000; Erdősi-Sonkoly 2004 (szerk.); Erdősi-Sonkoly 2005)

^[7]Az UNESCO kulturális örökségről szóló határozatait az alábbi digitális források alapján idézem: <http://www.unesco.hu/unesco-vilagemlekezet>; Utolsó letöltés: 2014. november 18.

<http://www.unesco.hu/kultura/szellemi-kulturalis/szellemi-kulturalis>; Utolsó letöltés: 2014. november 18.

<http://www.vilagorokseg.hu/portal/vilagoroksegrol.php?id=20070131183521>; Utolsó letöltés: 2014. november 18.

<http://www.unesco.hu/archivum-2009-vegeig/kommunikacio-informacio/charta-digitalis-orokseg>; Utolsó letöltés: 2014. november 18.

^[8]„*Hozzon egy üveg kányát*” olvasható Bálint Sándornál az Akadémiai Kiadó gondozásában 1957-ben megjelent három kötetes *Szegedi szótár* I. kötet 682. oldalán.

^[9]A *csapatás*: a felesleges gáz kieresztése a szóadásüveg töltése során a túlnyomás megszüntetése céljából a szódatöltő gép karjának előre- majd gyors visszarántásával. Figyelemmel kell lenni arra, hogy ne csapassunk hosszan és se kettőnél többször, mert az üvegből nem jön ki a szóдавíz.

A családtagok és az adatközlők névsora

- (1) id. Topolyai Ferenc (1886-1951)
- (2) Lajos Regina (1892-1955)
- (3) ifj. Topolyai Ferenc (1911 -1977)
- (4) Topolyai József (1912 - 1992)
- (5) Topolyai Erzsébet (1913 -1995)
- (6) Topolyai Ilona (1916 -1997)
- (7) Topolyai Sándor (1918-1944)
- (8) Topolyai Józsefné sz. Balog Irma (1924 - 2010)
- (9) Fülöp Zoltánné, sz. Kordás Olga (1941 -)
- (10) Dr. Fülöp Zoltán (1960 -)
- (11) Fülöp János (1968 -)
- (12) Faragó Lászlóné (1942 -)
- (13) Faragó László (1969 -)

Felhasznált irodalom

- Assmann, J. 2004. A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Bálint S. 1957. *Szegedi szótár* I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bikfalviné. 2004. Szikvíz – hagyományos élelmiszer. In: Alkoholmentes italok 2004/2. 45.
- Boglár 2002. Az adaptáció művészete. In: Gergely A. (szerk.) A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 339-344.

- Dacosta Kaufmann, Th. 1994. A kincstártól a múzeumig: Az osztrák Habsburg-ház gyűjteményei. *Café Babel* 14, 83-103.
- Eliade, M. 1999. A szent és a profán. A vallási lényegről. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Erdősi P. 2000. A kulturális örökség meghatározásának kísérletei Magyarországon. *Regio* 11/4, 26-44.
- Erdősi P., Sonkoly G. 2005. A kultúra melankóliája. A kulturális örökség fogalmának megjelenése. *Világosság* 2005/6, 73-90.
- Erdősi P., Sonkoly G. (szerk.) 2004. A kulturális örökség. *L'Harmattan* (Atelier füzetek 7.), Budapest.
- Felkai G. 2007. A diskurzusetika. In: Boros G. (főszerk.) *Filozófia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1219-1240.
- Frykman, J. 2004. Hely valami másnak. Egy kulturális képzetrendszer elemzése. In: Erdősi P., Sonkoly G. (szerk.) *A kulturális örökség*. *L'Harmattan* (Atelier füzetek 7.), Budapest, 181-210.
- Habermas, J. 1994. Válogatott tanulmányok (összeállította: Felkai G.). *Atlantisz Kiadó*, Budapest.
- Husz M. 2007. Hét fejezet a kulturális örökségturizmusról. *PTE FEEK*, Pécs.
- Kiss I. 2008. Szódavíz, egy magyar kultuszital. Szikvíz iptörténeti album. *Sodawater, a cult drink in Hungary*. Book of soda-industry history, *MOSZI Országos Szikvízkészítő Ipartestület*, Budapest.
- Krasznai Korcz J., Zsigmond G. 1994. *Magyarok '94. Más-Kép-Más Fotószolgáltatási Kiadói Kft*, Budapest.
- Lowenthal, D. 2004. Az örökség rendeltetése. In: Erdősi P., Sonkoly G. (szerk.) *A kulturális örökség*. *L'Harmattan* (Atelier füzetek 7.), Budapest, 55-84.
- Lübbe, H. 1983. *Zeit-Verhältnisse: zur Kulturphilosophie des Fortschritts*. Graz.
- Nagy K. 2014. *A szikvizes*. *MesterségTár 1. Plusz+Könyvek*, Budapest.
- Maszahiro, O. 2004. Az aktualizálás logikája. Japán és a kulturális örökség. In: Erdősi P., Sonkoly G. (szerk.) *A kulturális örökség*. *L'Harmattan* (Atelier füzetek 7.), Budapest, 323-334.
- N. Kovács T. 2007. *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Nyerges B. 1993. Az 1956-os forradalomtól napjainkig. In: Csík A., Kozma H., Nyerges B., Szabó L. (szerk.) *Kiskunmajsza története*. Majsza Alapítvány, Kiskunmajsza, 111-177.
- Paládi-Kovács A. 2004. A nemzeti kulturális örökség fogalma, tárgya. *Örökség, hagyomány, néprajz*. *Honismeret* 2004/2. (32. évf.) 61-67.
- Sonkoly G. 2000. A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio* 11/4, 45-66.
- Sonkoly G. 2005. Örökség és történelem: az emlékezet technikái. In: György P., Kiss B., Monok I. (szerk.) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. *OSZK, Akadémiai Kiadó Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Szociológia és Kommunikáció Tanszék Média Oktató és Kutató Központ*, Budapest, 53-60.
- Ullmann T. 2007. Paul Ricoeur. In: Boros Gábor (főszerk.) *Filozófia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1033-1035.
- Williams, R. 2003. *Kultúra*. In: Wessely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. *Osiris Kiadó-Láthatatlan Kollégium*, Budapest, 33-40.

Elektronikus források

- <http://www.vilagorokseg.hu/portal/vilagoroksegr01.php?id=20070131183521>; Utolsó letöltés: 2014. november 18.
- <http://www.unesco.hu/unesco-vilagemlekezet/>; Utolsó letöltés: 2014. november 18.
- <http://www.unesco.hu/kultura/szellemi-kulturalis/szellemi-kulturalis/>; Utolsó letöltés: 2014. november 18.
- <http://www.unesco.hu/archivum-2009-vegeig/kommunikacio-informacio/charta-digitalis-orokseg/>; Utolsó letöltés: 2014. november 18.
- <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK12042.pdf>; Utolsó letöltés: 2014. február 18.
- http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200030.TV; Utolsó letöltés: 2014. november 18.
- <http://www.rtlklub.hu/hirek/hirek/cikk/88327>; Utolsó letöltés: 2014. február 18. Már nem elérhető.
- <http://szikviz.cegszemle.hu>; Utolsó letöltés: 2014. november 18. Már nem elérhető.

ARÉNAK ÉS FELÜLETEK – A POLITIKAI DISKURZUSOK ALKOTMÁNYOS KERETEI

Smuk Péter

Széchenyi István Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék

Kivonat *A politikai diskurzusok szabad demokratikus környezetben a nyilvánosság előtt zajlanak. A szabad véleménynyilvánítást a nemzetközi dokumentumok és az alkotmányos szabályok a kommunikációs eszközöktől (médiától, platformtól) függetlenül védik, mégis, különböző felületeken és arénákban különböző szabályozási keretek és materiális feltételek között kommunikálhatunk. Ezért is ígéretes annak áttekintése, hogy a politikai véleménynyilvánítás szabadsága milyen felületeken és fórumokon, milyen szabályozási keretek között valósul meg. A politikai véleményszabadság biztosítására irányuló állami intézményvédelmi kötelezettség nagyrészt ezen arénák, kommunikációs közeg működésének biztosítására vonatkozik. Tanulmányomban elsősorban az intézményesített, szabályozott felületekkel foglalkozom: a médiával, a választási kampányokkal és a parlamenttel. Ebben a körben megemlékezek továbbá a jelentőségében nem kevésbé fontos, de kevésbé szabályozott, vagy jószerivel szabályozatlan-szabályozhatatlan fórumokról: az internet és az utca nyilvánosságáról. Az elméleti keretek felvázolása mellett az egyes fórumokkal kapcsolatosan fellelhető európai standardokat, valamint az alkotmányos értékelésük sarokpontjait tekintem át vázlatosan.*

Abstract *In free democratic societies political discourses are carried out openly. Freedom of expression is protected by international legal documents and constitutional provisions regardless the communicational means (mediums or platforms). In spite of this, we can communicate on different platforms/arenas according to different regulatory framework or material conditions. That is why the observation of different platforms, arenas and regulations of political speech is promising. State's obligation to guarantee the protection and realisation of freedom of expression regards the guaranteeing of this communicational sphere. In my paper I focus on the platforms that are institutionalised and regulated: media, election campaigns, parliaments. I concern also other important, but less regulated "arenas": the Internet and the street. After describing the theoretical framework, I give an overview on the European standards regarding these platforms and their main constitutional issues.*

Kulcsszavak *véleménynyilvánítás szabadsága, médiaszabályozás, választási kampány, parlamenti eljárások, politikai diskurzus*

Key words *freedom of expression, media regulation, election campaign, parliamentary procedures, political discourse*

A szabad véleménynyilvánítást a nemzetközi dokumentumok és az alkotmányos szabályok a kommunikációs eszközöktől (médiától, platformtól) függetlenül védik, mégis, különböző felületeken és arénákban különböző szabályozási keretek és materiális feltételek között kommunikálhatunk. Annak áttekintése, hogy a politikai véleménynyilvánítás szabadsága milyen felületeken és fórumokon, milyen szabályozási keretek között valósul meg, rávilágít az egyes felületek eltéréseire, ugyanakkor a politikai diskurzusok védelmének közös lényegi magjára, az állami intézményvédelmi kötelezettségre. Ez kötelezettség kommunikációs közeg működésének biztosítására vonatkozik; tanulmányomban az ekként intézményesült, szabályozott

felületekkel foglalkozom: a médiával, a választási kampányokkal és a parlamenttel, továbbá a kevésbé szabályozott vagy szabályozhatatlan fórumokról: az internet és az utca nyilvánosságáról. Az elméleti keretek felvázolása mellett az egyes fórumokkal kapcsolatosan fellelhető európai standardokat, valamint az alkotmányos értékelésük sarokpontjait tekintem át vázlatosan.

1. Média

A médiumok közvetítő intézmények, a tömegkommunikáció eszközeinek tekintjük őket. Az egyes eszközök jelentőségét történeti dimenziókban is lehet vizsgálni, például a technikai fejlődés mentén

vagy a politikához való kapcsolatuk tekintetében. Mindkét szempontnak alkotmányos jelentősége van.

1.1. Technikai fejlődés – a társadalmi nyilvánosság szétesése

A technikai fejlődés eredménye, hogy az információk tömegekhez juthatnak el, az írás nyomtatásban való reprodukciójának és annak költségei csökkenésének eredménye nyomán jelenhettek meg a szórólapok, újságok. Az újságok formátumát, megjelenésének minőségét is folyamatosan javítani tudták a fejlődés révén, ez a fogyaszthatóság és a piaci versenyképesség tekintetében különösen előnyös volt. Szociológiai értelemben az újságok nem jelentik kizárólagosan a társadalmi nyilvánosságot, noha annak alapvető intézményévé váltak a modern korra (Habermas 1999: 81-101, 266). Az újságok szerkesztőseit továbbá segítette annak a technológiai fejlődésnek több gyümölcse, amely magának az információknak a begyűjtését is gyorsította. Az igazi újdonságot azonban a rádió megjelenése hozta, amelynek adásait az olvasóknál nagyobb tömegek hallgatták. A rádió és a huszadik század közepétől a televízió az érzékszervek és a test számára egyaránt kellemes és kényelmes élményt nyújt, ezért karrierje biztos volt. Az (elektronikus) média fantasztikus határfoka gazdasági és politikai jelentőségre tett szert. A gazdasági jelentőségére a hirdetésekkel lehet következtetni, a média a piaci informálódás mellett a fogyasztói közvélemény-befolyásolás eszközévé is vált. A politikai hatalom – különösen látványosan a totális diktatúrák – számára a propaganda és a választói magatartás befolyásolására volt alkalmas. Ugyan a nyomtatott sajtó és a TV-rádió fogyasztóinak és ezáltal társadalmi funkcióinak a köre eltérő (az elit napilapok és magazinok tájékoztatói alapot és értelmezési keretet nyújtanak a televíziós szerkesztők számára is, Pokol 2009: 476), alkotmányjogiilag a nyomtatott és az elektronikus média azon sajátossága vált releváns tényezővé, hogy az elektronikus eszközök a hallgatóság sokkal nagyobb körét érik el, közönségük nagyságrendekkel nagyobb.

A „társadalmi nyilvánosság szerkezete” nem-hogy Habermas klasszikus művének idejére, de az utóbbi két évtizedben drasztikusan megváltozott, szétesett. A nyilvános kommunikációnak rengeteg felülete létezik, nem egyszerűen az egyes fórumok darabszámában (újságok, kávéházak), hanem a felülettípusok tekintetében. A felületek nagy részét

átfogja az, amit a köznyelv és a jog „médiának” nevez. Mint látni fogjuk, az internetes kommunikáció különféle kreatív és innovatív formái okozták a legtöbb újdonságot és kihívást a jogi szabályozás számára. A politikai diskurzusok „médiafelületeinek” azonosításának és elhatárolásának igazából csak egyik dimenzióját adják a médiatörvények. Koltay András a médiatartalom-szolgáltatások magyar jogi szabályozásának vázlatát az alapján rajzolja meg, hogy a jogszabályok (AVMS, Smtv., Mttv.) mit neveznek médiának, mi tekinthető ezen szabályok tárgyi hatálya alá tartozónak, illetve mi indokolhatja ezen média-felületek szabályozásának eltéréseit (Koltay 2012: 487-508). A szabályozott médiatartalmak a következő formákban jelennek meg:

- médiaszolgáltatások: a) lineáris, b) lekérhető, c) kiegészítő médiaszolgáltatások;
- sajtótermékek: a) napilapok és időszaki lapok; b) internetes újságok és hírportálok.

A médiatartalmak mindegyikére – Koltay szerint „a technikai fejlődéshez igazodó, dinamikus” – közös fogalmat adnak a magyar jogszabályok. Egy szolgáltatás akkor tekinthető médiaszolgáltatásnak, sajtóterméknek, ha eleget tesz a következő négy jellemzőnek: gazdasági szolgáltatási jelleg, szerkesztői felelősség, tájékoztatói, szórakoztatói vagy oktatási cél, a nyilvánossághoz történő eljuttatás mint elsődleges cél.

A jogi szabályozás tekintetében tradicionálisan a fizikai korlátok (frekvenciaszűkösség), az elért közönség nagysága és a kiváltott hatások mértéke („hatáselv”) alapján a nyomtatott sajtó valamint a médiaszolgáltatások között különbséget lehet tenni. Ennek alapját adhatja, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezményében (ECHR) is megjelenik a televíziók és rádiók engedélyeztetésének lehetősége, illetve a különböző jogi „rezsimek” alkotmányosságát a magyar Alkotmánybíróság (AB) is megerősítette a 2010-es médiajog-alkotás áttekintése során. Az AB saját következetes gyakorlatának tekintette, hogy a sajtószabadság korlátozásának vizsgálatokor figyelembe veszi „a tömegkommunikációs szolgáltatásoknak az emberi gondolkodásra és a társadalomra gyakorolt hatásában meglévő különbségeket.” (165/2011. (XII. 20.) AB hat.) A frekvenciaszűkösséget is enyhíti ugyan a technikai fejlődés – ám a hagyományos módon sugárzott médiaszolgáltatások jelentőségétől nem lehet eltekinteni, hiszen nem általános a modern technikai eszközök (internet-kapcsolat, modern vételi készülékek) elterjedése (Koltay 2012: 502). Az AB 2011-ben kifejtett álláspontja a nyomtatott

sajtó és médiaszolgáltatások megkülönböztetése körében vitatható, lévén a hatáselemélet talán nem kellően igazolt alkalmazásán alapul (Koltay & Polyák 2012: 19 skk.). A határozata értelmében ugyanis a hatósági fellépés elfogadható az egyik, alkotmányellenes a másik felület esetében. „Az audiovizuális média ... lényegesen nagyobb rombolást tud végezni az emberi jogok, különösen az emberi méltóság tiszteletének kultúrájában. Erre tekintettel indokolt, hogy a hatóság — e jogok intézményes tartalmát érintő körben — a már meglévő személyiségi jogvédelem mellett a közösség érdekében felléphessen a jogsértővel szemben, akár egyetlen műsor vagy műsorrész alapján. Ez a nézők, hallgatók érdekében biztosított hatósági eljárás a közönségre gyakorolt különösen erős befolyásra tekintettel minősül szükséges és arányos beavatkozásnak. A hatásában ettől eltérő nyomtatott és internetes sajtó esetében azonban ez a fellépési lehetőség — ebben, az emberi jogokra generálisan kiterjedő formában — már aránytalan korlátozásnak minősül. Az emberi méltóság érdekében történő korlátozás szükségessége ezeknél a sajtótermékekénél is fennáll, ám esetükben az emberi méltóságot megfelelően védik a személyes jogérvényesítést biztosító jogszabályok, valamint az a lehetőség, hogy az Smtv. 16. § első fordulata alapján a hatóság felléphet az emberi jogokat rendszeresen sértő, ezzel az alkotmányos rendet tiszteletben nem tartó médiummal szemben. Az emberi jogok és az emberi méltóság intézményes tartalmát sértő egyedi esetekben a Hatóság számára általánosan adott jogkör — a joggyakorlatot is figyelembe véve — széles körű fellépési lehetőség. A nyomtatott és az internetes sajtó esetében ez a sajtószabadság aránytalan korlátozásának minősül, azaz alkotmányellenes.” (165/2011. (XII. 20.) AB hat.)

Hasonlóan eltérő rezsím következik az AB azon megállapításából, miszerint nem vizsgálta az interneten közzétett magáncélú közléseket, blogokat, közösségi portálokat. Polyák Gábor szerint ezek megítélése a médiatörvények alapján sem egyértelmű, ezért legalábbis a normavilágosság követelménye sérül. Koltay András pedig felteszi a kérdést, hogy helyes kiindulópont-e az internet szabadságának, szabályozatlanságon alapuló, „romantikus megközelítése” (Koltay & Polyák 2012: 20–21, 32–33).

Az állami beavatkozás határainak kijelölése tekintetében itt rögzíthetjük, hogy a sajtótermékek valamint az internetes kommunikáció jelentős része a beavatkozás korlátai miatt nagyobb szabad-

ságot élvez. A sajtótermékekben illetve médiaszolgáltatásokban megjelent, személyes jogsérelmen túlmutató, valamilyen közérdek-sérelem esetén nem tartom indokoltnak a hatósági fellépések megkülönböztetését. Mindkét formát tekintve a valós jogi garanciákkal körülvett közérdekű, illetve a személyes fellépésre szűkített jogérvényesítést tartanám meggyőzőbbnek. A szóban forgó kommunikációs felületek technikai (a frekvenciaszűkösség erősen enyhül), illetve „hatásbeli” (az internetes felületek hatásukban felzárkóztak a rádióhoz-televízióhoz) eltéréseire hivatkozást már meghaladhatónak érzem, és így csökkenni látom ezen érvek alkotmányosan igazolt relevanciáját.

A magam részéről az internetes, „magáncélú” formákat kiterjesztően, a politikai diskurzusok mérvadó felületeinek tartom. Egyetértek Polyák azon megállapításával, miszerint „[a] politikai és nem politikai tartalmak közti elhatárolás, különös tekintettel az egyes médiatartalmak véleményformálásban betöltött szerepére, egyáltalán nem egyértelmű; a közéleti tájékoztatástól való távolmaradás is alakítja a demokratikus közvéleményt; a nem politikai álláspontok és értékrendek is visszahatnak a politikai döntésekre. Különösen fontos kérdés ez akkor, amikor a médiumok jelentős része – sőt túlnyomó többsége, köztük a legnagyobb elérésű médiumok – legfeljebb közvetett módon vesz részt a média alkotmányos funkcióinak megvalósításában. A sajtószabadság a médiarendszer egészére akkor terjed ki, ha elfogadjuk, hogy a médiarendszer működésének alkotmányos céljait a nem közéleti médiatartalmak is befolyásolják.” (Polyák 2012: 15–16)

1.2. A média és a politika veszedelmes viszonyai

A média és a politika viszonya négy előfeltétel miatt válik alkotmányos jelentőségű, izgalmas kérdéssé számunkra.

Először is, az állam szabályozó hatásköre révén adott a kísértés, hogy tartalom-specifikus előírásokkal beavatkozzon a sajtószabadságba, durvább eszközként *cenzúrával* éljen. Ennek a beavatkozásnak a határait jelen dolgozatban nem kívánom különösebben részletezni.

Másodszor, az országok jelentős részében a sajtó és média szférája az államtól nem függetlenül jött létre. Itt utalhatunk a rádió és televízió létrehozásának történelmi korszakára, a frekvenciák tulajdonának „őállapot” szerinti szinte természetes monopóliumára, de fel kell hívni a figyelmet a sajtó-

tőszabadság diktatúrák utáni újraalapításának történelmi pillanatára is. Az újságok privatizációja, a kereskedelmi *műsorszolgáltatás engedélyezése* ismét az állam tevőleges helyzetét garantálta a demokratikus médiapiac létrehozásának, létrejöttének rajtkövénel.

Harmadszor, alkotmányosan elfogadott, hogy a tömegkommunikáció egyes intézményei, az audiovizuális szolgáltatásokat nyújtók felett *hatósági felügyelet* működjön, tekintettel ezek kiterjedt társadalmi hatásaira, valamint a jogi szabályozásban megjelenő (szintén elfogadott) értékek képviselőre/kikényszerítésére, vagy káros hatásának vélt tartalmak kiszűrésére. A cenzúra és alkotmányellenes beavatkozás megelőzése egyrészt az említett tartalmi előírásokat, másrészt a felügyelet gyakorlását illetően merül fel. Az állami beavatkozás alkotmányossági kérdései a felügyeleti szerv alkotmányos pozíciójának kérdéseivé váltak. Ezek között kiemelhető a hatáskörök, a bírói felülvizsgálat, illetve az összetétel és az elfogulatlan működés problematikája.

Negyedszer, az állami szerepet indokolja a demokratikus közvélemény kialakulásának támogatása. Abban az értelemben, hogy a demokratikus rendszer működéséhez szükséges tájékozott közvélemény bizonyos törvényszerűségek (de legalábbis megannyi tapasztalati tény) miatt nem tudna kialakulni, ha az állam nem nyújt megfelelő tájékoztatást. Az állami tájékoztatás könnyen fordul propagandába, de ha az állam beavatkozása nélkül működő „piaci” tömegkommunikációt tekintjük, annak kudarcáról beszélhetünk – hiszen a kereskedelmi média nem érdekelt a megfelelő, kiegyensúlyozott és informatív tájékoztatásban, mivel más racionalitás vezeti döntéseit és műsorszerkesztési gyakorlatát (Keane 1999: 53-72). Ezért az állam *közszolgálati* csatornák (Bajomi-Lázár et al. 2010) fenntartásával, közszolgálati tartalmak előírásával, továbbá a médiapluralizmus sajátos formájának kialakításával beavatkozik a média szabadságába.

A média és az állam érzékeny viszonyait nem lehet a hatalommegosztás analógiájára rendezni, eltérők ugyanis a felek pozíciói. Az állam a hatalommegosztást érvényesítő demokratikus jogállamokban is elterjedt nyilvánosság-korlátozó eszközökkel bír, az alkotmányos garanciák ellenére. A demokratikus államok politikai cenzúrájának esetei a jogi szabályozás kivételeiként jelennek meg, vagy még inkább: a jog hatókörén kívül. Keane összefoglalása szerint ezek a politikai cenzúrát eredményező helyzetek: *1. rendkívüli eszközök*, államellenesnek vagy terroristának, stb. tartott alanyokkal és

megnyilvánulásokkal szemben; *2. fegyveres titoktartás*, avagy a titkosszolgálatok tevékenységének leplezése; *3. hazudozás*, avagy a PR művészete; *4. állami reklám*, s különösen a hirdetésekre fordított állami kiadások megfelelő felületekhez való irányítása; *5. korporatizmus*, állami és „nem állami” szervezetek közötti titkos alkuk, amelyek a nyilvános döntéshozatali eljárásokat el nem számoltatható módon egészítik ki (Keane 1999: 73-86).

1.3. Az európai média-standardok

A médiaszolgáltatások és az állami médiapolitikák mind a gazdasági jelentőségük, a média határon átnyúló természete, mind pedig politikai-demokratikus értékek miatt kiemelt európai figyelem kíséri. Az európai standardok megtalálásához az EU és az Európa Tanács politikáit megfogalmazó dokumentumokat használhatjuk (CM/Rec(2007)3 of the Committee of Ministers to member states on the remit of public service media in the information society; CM/Rec(2011)7 of the Committee of Ministers to member states on a new notion of media; Az Európai Parlament és a Tanács 2010/13/EU irányelve a tagállamok audiovizuális médiaszolgáltatások nyújtására vonatkozó egyes törvényi, rendeleti vagy közigazgatási rendelkezéseinek összehangolásáról (Audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv, AVMS); Res. 1636 (2008) indicators for media in democracy; CM/Rec (2007) 2 on media pluralism and diversity of media content), ezekből most az állam és a média viszonyára vonatkozó egyes megállapításukat idézzük (átfogóan ld. Nyakas et al. 2012, 157-187; ill. Nyakas, 2012, 189-197).

Az európai demokratikus rendszerek számára a kiindulási pont, hogy a média útján megvalósuló szólás- és információszabadság a demokrácia előfeltétele. A demokratikus döntéshozatali eljárások tekintetében elvárás, hogy a közvélemény tájékozott legyen és szabadon megvitathasson különböző véleményeket. (Res. 1636 (2008)) A média legyen nyitott a technológiai újításokra, a tartalmakat kínálja a lehető legtöbb platformon – ez a sokszínűséget és a bevonást, társadalmi integrációt szolgálja.

Az európai dokumentumok a következő további szempontokat és értékeket hangsúlyozzák:

– *újságírók védelme*: szabadon kritizálhassák az állami tisztviselőket, ne bántalmazzák vagy börtönözzék be őket, ne támassanak tisztességtelen feltételeket az újságírói szakma gyakorlásához,

tisztességes védelmet nyújtó munkaszerződésekhez van joguk, óvják őket a munkájuk miatt fenyegető bántalmazásoktól, stb.;

– *közérdek érvényesítése a piacon*: a média-szervezetek jogosultak a terjesztési csatornához való egyenlő hozzáféréshez (pl. frekvenciákhoz, vagy postai, szerződéses terjesztéshez); a média feletti tulajdonosi és befolyásolási viszonyok legyen átláthatóak, az állam jogosult a monopóliumokkal vagy domináns piaci pozíciókkal szemben fellépni; a „magán” szolgáltatók nem lehetnek az állam vagy állami vállalatok tulajdonában, az állam nem korlátozhatja a külföldi sajtóhoz vagy médiához (beleértve az internetet) való hozzáférést; a tulajdonosokkal szembeni szerkesztői függetlenség is biztosítandó; az államok közszolgálati csatornákat tarthatnak fenn;

– *a közérdek érvényesítése a tartalom tekintetében*: a közszolgálati média ellensúlyozza a piac hibáit; szükséges a demokratikus társadalom értékeinek terjesztése, úgy mint az emberi jogok tisztelete, kulturális és politikai pluralizmus, hátrányos helyzetű rétegek bevonása-integrációja; szükséges és elfogadható korlátozások lehetségesek a kiskorúak védelmére, a dohányreklámokra, a gyűlöletkeltés kizárására, stb.; megbízható információforrás biztosítása a közérdekű eseményekről és a kormányzat ellenőrzéséről; az egyének számára nevelő funkció a közéleti szerepvállalásra és az interkulturális párbeszédre; tájékoztatás a demokratikus eljárásokról; az elesettek és hátrányosabb helyzetű társadalmi csoportok számára tájékoztatás és pozitív minták nyújtása; a nemzeti és európai kulturális hagyományok védelmére, valamint a hazai jogi szabályozási szokásokra (is) tekintettel a tagállamok mozgásterrel rendelkeznek;

– *a közszolgálati média helyzetének védelme*: a közszolgálati médiát óvni kell a direkt politikai befolyástól; magasabb közszolgálati média-pozíciókat ne töltsenek be egyértelmű pártkötődésű személyek; világos jogi szabályozási környezetet és megfelelő finanszírozási rendszert kell kialakítani; a szerkesztői függetlenség és intézményi autonómia biztosítandó;

– *szólás- és információszabadság érvényesítése a szabad politikai viták és tájékoztatás érdekében*: a nyomtatott sajtó és internet-hírportálok előzetes engedélyezés nélkül működhetnek; az állami és közérdekű információkat nem korlátozhatják tisztességtelenül a titoktörvények; a médiaszolgáltatók az általuk választott nyelven sugározhasanak tartalmakat; a kormány, a parlament és az igazságszolgáltatás a fair és egyenlő hozzáférés

elve alapján legyen nyitott a média számára; támogatható mind az etikai-szakmai kódexek elfogadása, mint pedig az önszabályozás; a médiahatóságok kiegyensúlyozott és hatékony működését biztosítani kell; pártok-jelöltek tisztességes hozzáférése a médiához, például a választási kampányokban.

A közérdek érvényesítése érdekében való beavatkozás („közszolgálatosság”) nem annyira egyértelmű, mint gondolnánk ezen dokumentumok alapján. Az egyik érv szerint a médiapiac szereplői, főleg a „nagyok”, korántsem gondolják, hogy kudarcos lenne a teljesítményük. Számukra a médiapluralizmust nem az államnak kell előállítania (itt például különösen zavarba ejtő a média és a politikai közelsége), hanem a piaci keresleti-kínálati törvényszerűségekre kell hagyni – a média azt sugározza, amit a fogyasztó kíván. A szolgáltatásokat tekintve ez olyan előnyökkel jár, mint a költséghatékonyság, versenyképesség. Ezen érveléssel főként két gond van. Egyrészt a médiapiaci szereplők közel sem egyenlők, a piacra való belépés pedig drága – ennek eredménye lehet a monopolizálódás. Másrészt pedig a média a fogyasztók igényeit is befolyásolja, nem pedig egyszerűen válaszol a keresletre. Ez a két irány defektusokhoz vezet. A piaci szabadság a befektetők szabadsága, nem a lakosságé; a kommunikációs piacok korlátozzák a kommunikáció szabadságát, a piaci verseny piaci cenzúrát termel. Keane fordulata szerint „a vélemények kereskedelmi közzevitőit kevésbé érdeklik a ... nézők *nem piaci* preferenciái.” Az egyéneket piac által irányított fogyasztóként kezelik, s nem pedig „mint aktív, jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező polgárokat.” (Keane 1999: 70-72) Ezt ezért a demokratikus eljárások szempontjából súlyos defektusnak tarthatjuk.

A másik problémakör, hogy a közérdek definíciója sem egyértelmű. Annak olyan tartalmakat-értékeket kellene megjelenítenie, amelyek könnyen egymás ellen is fordíthatók:

– a kiegyensúlyozottságra és a sokszínűségegre törekvés,

– a társadalmi kohézió erősítése és a kisebbségek értékeinek/érdekeinek képviselete,

– a szórakoztatás és a „minőségi” műsorok vetítése,

– a kulturális örökség megőrzése és a kreatív/innovatív műsorok gyártása,

– a nemzeti és az európai identitás védelme. (Bajomi-Lázár et al. 2010)

A közszolgálati ágat azonban egy olyan projektnek tekintem, amely a politikai diskurzusok alkotmányjogi környezetének vizsgálata során központi jelentőségű. Olyan felületet és tartalmat is kínál, amely a demokratikus közvélemény kialakulása számára elengedhetetlen, és a tapasztalatok szerint másképp be nem szerezhető. A versengő értékek képviselője épp a diskurzív felületeken valósulhat meg. Továbbá már nem abban a helyzetben vagyunk, hogy a közszolgálati vagy állami műsor-szórás monopolhelyzetben lenne. Tehát egy alapvetően szabad, többszereplős és egyre több platform megjelenő médiapiac részeként értelmezhető a közszolgálati ág. Olyan alternatíva, amely hiánypótló és egyszerre önálló értéket teremtő. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a médiapiac egészét és különösen a közszolgálati médiát érintő állami felügyeletre (a direkt politikai befolyás kizárására) vonatkozó alkotmányos kihívásokat, amelyeket egy másik pont alatt tárgyalok részletesebben.

2. Választási kampányok

A választási kampányok a politikai diskurzusok sűrített időszakát jelentik. Mivel a képviselői demokrácia ritkán igényli a választók tömeges, egy időben való részvételét a politikai folyamatokban, az ilyen ritka alkalmak, a választások és a népszavazás tulajdonképpen ünnepnappá válik a demokratikus rendszerekben. A döntést megelőző időszak heves politikai tevékenysége során a pártokról és kormányzatról szóló információk, valóságértelmezések versengenek, múltbeli események értékelése és jövőbeni folyamatokkal való kecsegtetés-riogtatás valósul meg. Tehát a véleménynyilvánítás és információszabadság érzékeny időszakában járunk. Ez az időszak sajátos jogi szabályozási rezsimmel bír, amely a véleménynyilvánítás és a média szabadságának általános funkcióit némileg új oldaláról mutatja be.

Előzetes garancia természetesen a politikai diskurzusok létrejöttéhez a politikai pluralizmus: a szervezetiakadémi szabadság és a választásokon a jelöltek/alternatívák állításának joga (CDL-EL(2013)006, 120). Az állami szerepvállalás (intézményvédelem) kiindulópontja tehát, hogy a pártok létrehozásának szabadságát biztosítsa (többek között a pártprogramok tartalmi kontrolljának minimalisra szűkítésével), továbbá szükség szerint a jelöltek indulásához és kampánytevékenységéhez járuljon hozzá anyagilag. (Smuk 2007, 111-126) A párt- és kampányfinanszírozás alapkérdése, hogy a

politikai pluralizmus egészséges módon fejlődhet-e, ha az állam távol marad ezektől a tevékenységektől, mintegy piaci működési mechanizmusokra bízván a versenyhelyzetet. A kérdést a nyugati demokráciák alapvetően eldöntötték, gyakorlati tapasztalat ugyanis, hogy nem a többes jelölés „létrehozása” az igazi kihívás a szabad társadalmakban, hanem a pénztökének és eltérő indulási pozícióknak alapuló esélyegyenlőtlenségek mérséklése.

A kampányban a szereplők (jelöltek, választók, állam) és felületek mentén értékelhetjük a politikai diskurzusokat. A kampányszabályozásnak több felületre van hatása, nemcsak a médiára és sajtóra, de a plakátolásra, személyes marketingre és választási gyűlésekre egyaránt.

A választási kampányok felületeit tekintve, az alkotmányjogi kérdések a választók információhoz-tájékoztathoz való jogának, valamint a jelöltek-jelölőszervezetek információterjesztéshez, kampányoláshoz való jogának általános keretei között a felületekhez való hozzáférés elemei szerint tárgyalhatóak (felkínált ingyenes műsoridő, fizetett politikai hirdetések, részvétel joga kampányidőszak szervezett vitáiban, plakátolás, kampánygyűlések). Ezeket az elemeket átfogja továbbá az esélyegyenlőség általános értéke.

A kampányidőszakban az információk szabad áramlásának fontosságára az ENSZ Emberi jogi bizottsága is felhívta a figyelmet, s leszögezte: „annak érdekében, hogy a politikai részvételi jogok teljes mértékű gyakorlása biztosítva legyen, a közélettel és politikai ügyekkel kapcsolatos információk és elképzelések szabad közzétevése elengedhetetlen a polgárok, jelöltek és választott képviselők között. Ez magában foglalja azt a követelményt, hogy a sajtó és más médiumok szabadon, cenzúra-mentesen kommentálhassák a közügyeket és tájékoztathassák a közvéleményt, megkívánja a közügyek megvitatásának, a kritikának, a választási kampánynak és a politikai hirdetéseknek a szabadságát.” (Bodnár 2014, 128-129)

A diskurzusfelületekhez való hozzáférés tekintetében a lehetséges kampányolási lehetőségek könnyítéseként tekinthetünk azon szabályokra, amelyek révén

– ingyenes hirdetési időt biztosítanak a médiában;

– a jelöltek esélyegyenlőségének és a pluralizmus értékének támogatása érdekében állami finanszírozást nyújtanak;

– a választási gyűléseket megkülönböztetik az általános gyülekezési szabályoktól (könnyített szabályozással, például nem tartoznak a gyülekezésre

vonatkozó általános bejelentési kötelezettség hatálya alá);

– plakátok közterületi elhelyezése számára a hatóságok külön felületeket (hordozókat) tesznek elérhetővé;

– a választók megkeresését könnyítendő, a hatóságok adatokat szolgáltatnak a jelöltek számára.

Külön kiemelendő, hogy egyes felületek a kampányidőszakban sajátos kihívásokat állítanak mind a hatóságok, mind az alkotmányjogi vizsgálódás elé. Itt lehet említeni az internetes kommunikáció újdonságait, a web 2.0-s felületen terjedő információkat (vagy hisztériakampányt), amelynek hatékonyságához kétség nem fér. Ha viszont a magánkommunikáció terepének tekintjük, akkor valószínűleg a korrigáló mechanizmusok alkalmazhatatlannak, akár a professzionalizálódó félretájékoztatás, akár a kampánycsend-sértés tekintetében. A kampányidőszak természetéhez tartozik a nyilvánosság kontrollja, különösen, mert a közvélemény ebben a pár hétben kiemelt figyelemmel kíséri a politikai vitákat, információkat. A kampánnyilvánosság azonban több területen is kárt szenvedhet. Egyrészt az internet nehezen szabályozható felületein a modern stratégiák a magánfelületeket használják információterjesztésre, illetve egyes pártok kifejezetten erre a felületre összpontosítanak. (Holznagel 2013, 150-151) A nyilvánosság fórumainak szétesése, az intenzív interaktív adatmegosztás tömegessége révén, illetve az idő rövidsége miatt a választási-kritikai lehetőségek elenyészőek.

A kampánnyilvánosság funkciója az is, hogy a versengő felek az általuk közzétett információk révén egymás ellenőrzését végzik. Ennek érdekében a jelöltek esélyegyenlőségének kiemelten fontos eleme a nyilvánosság felületeihez való egyenlő hozzáférés, adott esetben a szervezett politikai vitákban való részvétel joga.

A választási kampányok során a választók és a jelöltek jogait egyaránt szolgáló médiatevékenység vizsgálata során az Európa Tanács miniszteri bizottságának ajánlása (CM/Rec(2007)15 of the Committee of Ministers to member states on measures concerning media coverage of election campaigns; ld. továbbá Velencei Bizottság állásfoglalását: CDL-EL(2013)006) alapelveként a közszolgálati média információs társadalomban betöltött jelentőségét és függetlenségét, a tisztességes és kiegyensúlyozott beszámolókat biztosítását, a több rétegű szabályozást, a véleménynyilvánítás szabadságát és a szabad és demokratikus választások szolgálatát fogalmazta meg. A média fogalmát ki-

terjesztette a nyomtatott sajtóra, valamint a klasszikusokon túl az új, nem-lineáris és on-line médiaszolgáltatásokra is. A televízió és rádió szerepét azonban még kiemelten kezeli, hangsúlyozza ezen médium-típusok különös felelősségét és szerepét, hogy a vélemények pluralitását megjelenítő, azt biztosító szabályozás jöjjön létre. A választási kampányokkal kapcsolatban a megfelelő, kiegyensúlyozott tájékoztatás kötelezettségét – a szerkesztői szabadság egyidejű tiszteletben tartásával – előírhatónak véli mind az állami (közszolgálati), mind a magántulajdonban levő médiára.

Az ajánlás általános alkalmazási elvei között foglalkozik a sajtó széles értelemben vett szabadságával. Az ajánlás tehát kiindulópontként fogalmazza meg elvárásait a sajtó-média függetlenségének és tisztességes tájékoztatásának területén. Ezek szerint egyrészt az újságírókat az állami hatóságok ne zaklassák, ne törekedjenek a választási eredmények befolyásolására az újságírókra gyakorolt nyomás révén. Hasonlóképpen ne akadályozzák a szabad újságírói és szerkesztői munkát (a médiafelügyeleti tevékenység legyen világosan elkülöníthető a médiatartalom meghatározására gyakorolt befolyástól). Különös jelentőségű, hogy az állami tulajdonban levő médiumok tekintetében a tisztességes, elfogulatlan, kiegyensúlyozott tájékoztatás feltételeit és garanciáit megfelelő eszközökkel biztosítsák az államok. Ha az állami tulajdonú média befogad fizetett politikai hirdetéseket, biztosítani kell, hogy a hirdetőik egyenlő feltételekkel kapják ezt a lehetőséget. Az ajánlás bátorít minden médiaszolgáltatót, hogy dolgozza ki a szakmai és etikai standardjait a választási kampányokról szóló megfelelő tájékoztatás érdekében. Fel kell ismerni ezek kiemelt szerepét és felelősségét a demokratikus társadalmi folyamatok szolgálatában. Elvárható, hogy a médiaszabályozás biztosítsa a politikai jellegű hirdetések, mint olyanok jól felismerhető jellegét a műsorfolyamban. Amennyiben politikusok vagy pártok médiatulajdonosként lépnek fel, az államoknak biztosítaniuk kell, hogy ez nyilvánvaló legyen a közvélemény számára.

A napi hírek és híradó-műsorok szerkesztése során biztosítani kell a kiegyensúlyozott tájékoztatást. Ebbe bele kell érteni az – értelemszerűen több szereplési lehetőséget élvező – állami szervek megjelenését, valamint az elv alkalmazandó a vitaműsorokra, interjúkra is. A kampányidőszakok rövidségére tekintettel fontos, hogy a választásra vagy más jogorvoslatra jogosult jelöltek, pártok ezen jogukat megfelelő időn belül gyakorolhassák.

Az ajánlás megfontolásra javasolja, hogy a választás napját megelőző napon kampánycsend legyen („*day of reflection*”), amelyben a politikai hirdetésekől megkímélt választók felkészülnek a döntésükre.

3. Parlament

A habermasi deliberatív demokrácia-felfogásból kiindulva, a politikai diskurzusok társadalmi elterjedésére, valamint a nyilvános vitákban való szabad és aktív részvételre alapozott konszenzuskeresést állíthatjuk a kommunikációs felületeket felvázoló alkotmányelméleti vizsgálódásunk középpontjába. A habermasi modellnek a kritikusai felhívják a figyelmet arra, hogy a politikai diskurzus és a demokrácia több deliberatív előfeltétele valójában intézményes keretek között, a képviseleti szervezetekben, a képviselők által valósul meg. (Jürgen Gerhards gondolatát idézi: Polyák 2012, 24) A politikai diskurzusok felületeinek számbavételekor nyilvánvalóan megkerülhetetlenek a népképviseleti szervek, kiváltképp a parlament. (Kerékgyártó, 2009) A képviseleti demokrácia győzelme révén a „politika” fogalmilag a törvényhozó testületben megvalósuló vitákat és tárgyalásokat jelenti, ennek eljárási szabályai lehetővé teszik a valódi interaktív részvételt, hozzászólásokat és valójában a konszenzusra jutás igazi esélyét. A „politikai” jellegű eljárásokat az összes lehetséges, a döntések szempontjából releváns aspektus megfontolására alakították ki, még akkor is ha természetesen ezek egyik legfontosabbika a „népre” hivatkozás. (Scott 2013, 2164) Jelen dolgozat szempontjából a parlamenti eljárásokat, a parlamentek politikai aréna funkcióját, a nyilvánosság ezekhez való viszonyát kiemelt jelentőségűnek tartom, több fenntartás ellenére is.

A politikai pluralizmus parlamenti megjelenése a kormánypártok és ellenzéki pártok jelenléte. Fontos megjegyezni, hogy az ellenzék funkcióinak ellátásával valójában a politikai diskurzusok éltető ereje. Az ellenzék funkciói ugyanis – a szakirodalom és a Velencei Bizottság számbavétele szerint (Smuk 2008 és CDL-AD(2010)025) – a következők: politikai alternatívák nyújtása és azok versenyeztetése a kormány javaslataival, a választók érdekeinek képviselése, a parlamenti döntéshozatali eljárások fejlesztése a vitákkal, reflexióval és elmentmondással, a kormány és a közigazgatás, valamint a törvényhozási és költségvetési javaslatok ellenőrzése, és általában a stabilitás, legitimitáció, felelősség és átláthatóság biztosítása a politikai folyamatokban.

3.1. A parlamenti viták nyilvánossága – legitimitáció és ellenőrzés

A polgári átalakulás kulcskérdése volt, hogy a parlamentek miként képesek az uralkodóval szemben meghatározó döntési kompetenciák elhódítására, és hogy a törvényhozó testületek mekkora (és milyen) legitimitációval rendelkeznek. A népszuverenitás lassan előtérbe kerülő alkotmányos elvéből fakadóan a demokratikus legitimitáció azon formájának kellett győzelemre jutnia, amelyet a kiterjesztett választójog alapozott meg. Már a feudális, reprezentáló parlamentek átalakulása polgári népképviseleti testületekké egyebek között azt a fordulatot is jelentette, amelyet Habermas úgy ír le, hogy a 18. századtól kezdve az „okoskodó polgárok” diskurzusai és a parlamenti viták összekapcsolódtak. A kapitalizmus új vezető rétegei szerint (Angliában) anélkül „hogy a parlamentben közvetlenül képviselve lettek volna, a parlamentek valamiféle állandóan bővülő erőterét kezdték kialakítani. Mint kritikai közönség itt kísérik figyelemmel, hamarosan publicisztikai szempontból is megfelelő orgánumokkal ellátva, a parlamenti tárgyalásokat és döntéseket, akár a választók közé tartoztak [...], akár nem. A parlament funkcióváltozását nem elég csak arra visszavezetni, hogy a [...] korábban szuverén király King in Parliamentté fokozódik le. A korábbi rendszerhez képest a minőségi különbséget csak a parlament és a nyilvánosság közötti új viszony teremti meg, mely végül a parlamenti tárgyalások teljes nyilvánosságához vezet.” Megjegyezhetjük, hogy a Speaker csak 1803-ban engedélyezi hivatalosan, hogy újságírók az ülésteremben (a karzaton) tartózkodjanak. (Habermas 1999: 122-123)

Meglátásom szerint a 17-18. századi fordulathoz – a reprezentáló „feudális” parlamenti nyilvánosságból polgári nyilvánosság – hasonló a kelet-közép-európai parlamentek esetében is megfigyelhető. A kommunista rendszerek parlamentjei ugyanis noha az általános választójog alapján jöttek létre, de természetesen nem testesíthették meg a gyakorlatban nem létező politikai pluralizmust. A kommunista parlamentek mintegy a „feudális reprezentáció” testületei voltak, amelyek ritkán ültek össze, ezen „ünnepélyes” alkalmakkor pedig reprezentálták az osztályok nélküli társadalom egyes – munkás, földműves, értelmiségi, osztályellenségé nem minősített – csoportjainak hatalmi helyzetét. A nyolcvanas évek végén ez a reprezentatív testület szembesült a falain kívül egyre szabadabbá váló

sajtóval és közvéleménnyel. Az „utolsó rendi országgyűlések” esetenül reagáltak ezekre a kihívásokra, ám a parlamentek az első demokratikus választások után már a polgári nyilvánosság szerves részeivé váltak. (Smuk 2009: 36-63) Tehát képvisleti funkciójuk már nem a feudális típusú „representáció” volt, hanem a politikai akaratképzés és döntéshozatal demokratikus kiterjesztése. Ezt egyszerre támogatta és közvetítette a gyakorlatban is létező politikai, párt- és sajtópluralizmus, és a parlamenti viták valós összefonódása a közvéleménnyel.

Habermas történeti ívű áttekintése azonban arra a számunkra fontos, modern kori fejleményre is kitér, miszerint a parlamenti közvetítésekkel, a teljes nyilvánossággal a képviselők immár nem egymáshoz, hanem a „közönséghez” beszélnek. A parlamenti vita átalakul show-vá, a kritikai párbeszéd ismét reprezentatív demonstrációvá, az érvek helyét szimbólumok veszik át. (Habermas 1999: 297; ill. Beyme 1999: 275) Ez újabban azonban a parlamenti reprezentáció és a közvélemény közötti kapcsolat alkotmányos garanciáit illetően kevés problémát vet fel, inkább szociológiai háttérként kell kezelnünk. Az alkotmányos gyakorlat ugyanis – mint látni fogjuk – ezen ellenvetéstől függetlenül a teljes nyilvánosság felé mutat.

A demokrácia- és alkotmányelméleti vázlatunkkal az intézmények demokratikus legitimitását a fentiekben már összekötöttük a néprészvétellel és politikai diskurzusokkal. A népszuverenitás a részvételi jogok révén él, azonban e jogokat a megalapozott döntéshez szükséges információk és azok megvitathatósága töltik meg tartalommal. (Gyórfi 2009: 150-152) Az összefüggés természetesen a közérdekű információk megismerésének és megvitathatóságának szabadságával kapcsolatban is érvényes, azonban előbb a parlamenti eljárások és döntések garanciáit, valamint nyilvánosságát tekintjük át, mert ezek hozzák létre egyrészt a politikai vitafórumot, s teremtik meg továbbá a kapcsolatot a parlamenti viták (információk) és a közvélemény között. Hogy ez utóbbinak mekkora jelentősége van, és milyen viszonyrendszerben értelmezhető mind a demokratikus legitimitáció, mind a modern médiaszociológiai viszonyok között, az Európa Tanács 1997-ben elfogadott ajánlása (RES. 1142 (1997) *on parliaments and the media*) nagyrészt jól körülírja.

Az Európa Tanács arra a problémára kívánt megoldást kínálni, amit úgy fogalmazott meg, hogy a parlamentek gondban vannak, hogy to-

vábbra is a demokratikus intézményrendszer kulcszereplői maradjanak. A polgárok ugyanis nincsenek tisztában a törvényhozási munkával, és/vagy nem érzik, hogy közük lenne hozzá. Az ET szerint a tömegkommunikáció modern eszközeit fel kell használni, hogy a választók és a képviselők közötti szakadékot áthidalják. Ennek nehézségei nyilvánvalóak: a média inkább szórakoztatni akar, ezért hangos és látványos hírek szorítják ki a sokszor lassú, hosszadalmas és komplex parlamenti eljárásokról szóló beszámolókat (ez a veszély a minőségi média tekintetében is fennáll). A kormány is előnyben van a törvényhozó testülettel szemben – hiszen gyorsabban és profibban tudja a médiát „használni” céljai érdekében. Mindezek következtében az ET azt állapítja meg, hogy a nyilvános viták legfontosabb fórumai közül kikerültek a parlamentek, ez pedig – a határozat szerint – azzal a veszéllyel jár, hogy a népakarat kinyilvánítása érdekében a polgárok más közvetítő formákhoz fognak folyamodni. Az ET ezért az új információtechnológiai eszközök széleskörű használatát, valamint a minőségi újságírás támogatását javasolta. Konkrét ajánlásai a következők voltak:

a) a parlamenti munka nyilvánosságának széleskörű biztosítása, kiterjedően a bizottsági munkára is – figyelembe véve, hogy ez nem kommunikációs feladat, hanem politikai jelentőséggel bír, a demokrácia megfelelő működését biztosítja;

b) a klasszikus és újszerű információs eszközökkel javítani kell a média, különösen a parlamenti tudósítók munkafeltételeit;

c) a lehető leggyorsabb módon terjeszteni kell az eljárásokról szóló információkat, összefoglalókat; közvetlen, on-line kommunikációs felületeket kell létrehozni az újságírók, s egyáltalán az állampolgárok számára; a végső szavazás előtti társadalmi vita elősegítése érdekében a tárgyalási dokumentumok nyilvánosságát biztosítani kell (Cabrera 2011);

d) kommunikációs szakértőket kell alkalmazni; az átlagolvasó számára érthetővé kell tenni a jogszabályi szövegeket; képzéseket kell szervezni újságírók számára;

e) speciálisan a parlamenti munkával foglalkozó médiacsatornák létrehozását kell támogatni.

A parlamenti munka nyilvánosságával kapcsolatban a vélemények egyébként megoszlanak. Látjuk Habermas kritikus álláspontját, miszerint a modern, a szabad mandátumot illúzióvá változtató parlamentekben a képviselők nem egymást kívánják meggyőzni, hanem a nyilvánosság számára vé-

geznek kinyilatkoztatást. Ez lesújtó helyzetértékelés a deliberatív demokrácia felfogása számára. A közvéleménynek a fogyasztói társadalomban való elkorcsosulását (és Habermas megoldási javaslatát) itt nem kívánom kifejteni, csak felhívnom a figyelmet arra, hogy a világ parlamentjeiben is felfigyeltek erre a jelenségre. Ez éppenséggel a zárt üléselés, de legalábbis a nem folyamatos közvetített parlamenti tárgyalások melletti érveket szaporítja. Nem véletlen, hogy a folyamatos televíziós közvetítések igazából a 20. század vége felé terjednek csak el: az USA képviselőházából 1979, a szenátusból 1986, az angol parlament alsóházából 1989 óta közvetíthet folyamatosan a televízió. (McKay–Johnson 2012: 101-105)

A székszisünket erősíthetik az új médiafelületek használatával kapcsolatos tapasztalatok is. A népszerű közösségi oldalakon nem nagyon jelennek meg a törvényhozások, vagy legalábbis csekély érdeklődés mellett. A magyar Országgyűlés több éves facebook profilját alig pár ezren követik, valószínűleg azért, mert ezt a fórumot általában bulvár-felületként kezeli az igényesebb közvélemény. Sokkal népszerűbbek ugyanakkor a pártok és politikusok profiljai – azonban az épp a parlament háttérbe szorítását demonstrálja. Példaként hozhatunk még egy észet kezdeményezést, a *Tāna Otsustan Mina* („Ma én döntök”), röviden „TOM” portált, amelyet 2001-ben hoztak létre az e-kormányzás egyik zászlóshajó-projektjeként. A portálon a polgárok törvényalkotást kezdeményezhetnek, és bár kezdetben sikeresnek tűnt, egy-két év alatt elsorvad, s inkább kínossá kezdett válni a nevetséges törvényjavaslatok tömege miatt. (Charles 2009: 212-213)

Meg kell említeni a parlamenti nyilvánosság legitimációs funkciója mellett az ellenőrzést támogató funkcióját is. A plenáris vagy bizottsági ülésen lefolytatott viták során az ellenzék kormányzatot érvelésre kényszeríti, de legalábbis döntéseinek alátámasztására, továbbá ügyeket, információkat tárhat a nyilvánosság elé. Ezek a kérdések és válaszok tájékoztatják a közvéleményt a közügyek állásáról és a kormányzat teljesítményéről. A magyar Alkotmánybíróság megfogalmazásában: „a szabad parlamenti vita hozzájárul ahhoz, hogy a választópolgárok megfelelő képet alkossanak az országgyűlési képviselők és más fontos közjogi tisztségviselők tevékenységéről, és kellő információk birtokában vegyenek részt a politikai diskurzusban és döntéshozatalban.” (50/2003. (XI.5.) AB hat.) A nyilvánosság tehát az ellenőrzés általános eszköze,

annak mintegy éltető közege. Ezen belül működnek a parlamenti ellenőrzés specifikus információszerezési eszközei – politikai viták, kérdések, interpellációk, vizsgálóbizottságok. (Nödl 1995: 24)

3.2. A parlamenti viták belső garanciái

Magának az érdemi parlamenti vitának az alkotmányos biztosítékaira is ki kell térnünk. A törvényhozó testület hatásköreinek gyakorlásához elengedhetetlen ugyanis, hogy a képviselők érdemi felszólalási és alternatíva-állítási eszközökkel, lehetőségekkel bírjanak. A parlamenti viták garanciái tehát a felszólalási időkeretek, a rendszeres üléselés és a törvényjavaslatok benyújtásának lehetősége is (12/2006. (IV. 24.) AB hat.), ezen eszközök hasznélvezője, természeténél fogva az ún. ellenzék. (Smuk 2008: 141 skk.)

A közügyek – a napirend – parlamenti megvitatásának demokratikus jellegét az biztosítja, hogy a plénum nyilvánossága előtt minden politikai tényező, akár minden képviselő megszólalhat, véleményét elmondhatja. A parlamenti vita, a szólás szabadság az ellenzék létének egyik legfontosabb közege, hiszen szerepét csak így tudja betölteni. Azonban az eljárási szabályoknak a parlament hatékony működését is szolgálniuk kell azzal, hogy gátat szabnak a döntéshozatal elodázását vagy megakadályozását célzó ellenzéki technikának: az obstrukciónak, a parlamentarizmus történetének legtöbb vitát kiváltó jelenségének. A parlamenti funkciók összeegyeztetése az alkotmányos parlamenti jogi szabályozás egyik legszebb kihívása. Bihari Mihály hívja fel a figyelmet, hogy a parlamentek szerepe átalakul: immár nem kizárólagos terepei a politikai vitáknak és véleménynyilvánításnak. (Különvéleménye a 12/2006. (IV. 24.) AB határozathoz.) Jellinek pedig arra figyelmeztet, ha a házszabályok az elképzelhető összes obstrukciós lehetőséget kiiktatják, akkor a parlamentet egy (le)szavazógép szintjére alacsonyítják, és az obstrukció révén megnyilvánuló politikai küzdelmeket az utcára utasítják (idézi: Grube 1965, 193). Tehát a képviselőknek be kell érniük a rendelkezésre álló szűkös időkerettel, ugyanakkor az eljárási szabályok által garantált (definiálandó, megfelelő hosszúságú) idő biztosíték a megszólalás lehetőségére. A házszabályok által biztosított képviselői jogok megsértésével valójában a demokratikus döntéshozatali eljárás súlyos hibát szenved, a jogalkotás érvényessége is megkérdőjeleződik:

„A demokratikus hatalomgyakorlás alkotmányos követelményei magukba foglalják a jogállami

intézményrendszer (így az Országgyűlés) hatékony működését, és egyben a népszuverenitáson alapuló, a köz érdekében végzendő képviselői tevékenység alkotmányi védelmét is. A parlamenti munka lényegéhez tartozik a tárgyalásra kerülő ügyek minden oldalú beható megvizsgálása, a legkülönbözőbb vélemények meghallgatása. Következésképpen az Alkotmány 2. § (2) bekezdésében deklarált, a képviselő útján való hatalomgyakorlás központi (országos) szinten az Országgyűlés működése által a döntéshozatal — jellemzően a törvényalkotás — folyamatában érvényesül. Ebben a folyamatban a döntés-előkészítés, a törvényjavaslatok megvitatása (a képviselői beszédjog) meghatározó jelentőséggel bír.” (12/2006. (IV. 24.) AB hat., megerősíti a 164/2011. (XII. 20.) AB hat.)

A képviselői jogok áttekintéséhez kapcsolódóan megemlítem azt az alkotmányos kérdést, hogy a törvényhozás tagjainak beszédjogát melyik alkotmányi rendelkezésből vezetjük le: a véleménynyilvánítás szabadságából, vagy pedig inkább a képviselői demokrácia és a szabad mandátum összekapcsolásából származó „tárgyalási jognak” tekintjük-e? A beszédjog parlamenti korlátozásának intézményeit (csak a képviselőket illető jog, az is behatárolt a beszédidő és a kezdeményezési jogok terén, a fegyelmi jog révén a parlamenti eljárások méltóságának és zavartalanságának érdekében, és a diszkriminatív frakciójogok révén a függetlenekkel szemben) ugyanis eltávolítják ezeket a jogokat az „általános” véleményszabadságtól. Más oldalról pedig a képviselők munkájának védelmére szolgáló intézmények (pl. mentelmi jog, információkhoz jutás joga) mindenképpen a politikai diskurzusok, a kommunikációs jogok támogatását szolgálják. A funkcionális megközelítés mellett a jogvédelem is eltérő lehet a két felfogás alapján. Amennyiben a véleményszabadságból levezetett alapjognak tekintjük a képviselői véleménynyilvánítást a parlamenten belül is, az sajátos megvilágításba helyezné az eljárási szabályokat. Ezért a magam részéről a parlamenti eljárásokban megnyilvánuló a képviselői beszédjogot inkább tanácskozási jognak tartom, amelynek alkotmányos háttere a képviselők közreműködési joga, a köz érdekében végzett tevékenységük alaptörvényben rögzített joga, mandátumuk gyakorlása. A politikai diskurzusok alkotmányos védelme, a demokratikus közvélemény kialakulásának követelménye ugyanakkor meglátásom szerint az eljárási keretek között gyakorolt beszédjogot is erős védelem alá helyezi, és több házszabályi intézményt adekvát(abb) módon igazol. (Kukorelli & Smuk 2014: 345-359;

Szente 2009: 697-699; továbbá Salamon László különvéleménye a 3206/2013. (XI.18.) AB határozathoz.)

4. Az utca és a világháló

A politikai diskurzusok felületei között természetesen meg kell emlékeznünk az egyik klasszikusról, valamint a legújabb, a technológiai vívmányok által lehetővé tett fórumról. Az első a közterületek, a második az internet nyilvánossága. Mindkettő felület a szabadság felemelő érzését kínálja, ez adódhat a szabad levegőn vagy a privátszférában való alkalmazás élményéből, vagy a politikai diskurzusokhoz és akaratképzéshez való, gyakorlatilag szinte költségek nélküli hozzáférésekből – ezt azonban a vonatkozó magatartákszabályok vizsgálata is megerősíti. Az előbb említett felületekhez képest máshol húzódnak a jog általi szabályozás határai; ezt normatív illetve gyakorlati, fizikai sajátosságok egyaránt indokolják.

4.1. Az „utcák és terek szabadsága”

A békés gyülekezést a nemzetközi dokumentumok és az alkotmányok egyaránt külön emberi jogként ismerik el, azonban általános felfogás, hogy a kommunikációs jogok közé tartozik. Az EBESZ olyan jogként fogja fel, amely lehetőséget kínál érdemi, hatásos véleménynyilvánításra olyan csoportoknak vagy személyeknek, amelyek kívül szorultak a népképviselői szervekből, a választásokon vagy a médiában nem jelenhettek meg. Ráadásul a nagy tömegek megjelenése hírértékkel bír, így a média nagy valószínűséggel tájékoztat róla – így aztán a politikai diskurzus részévé válik, sokszor azonnali reakciókat kiváltva. (*Handbook on Monitoring Freedom of Peaceful Assembly*, 7-8) A magyar Alkotmánybíróság felfogásában a „[g]yűlések megszervezésének, megtartásának, az azokon való részvételnek a joga nélkül a nézetek, információk megszerzésének és másokkal való megosztásának, a vélemények közösen történő kialakításának a lehetősége ugyanis aligha volna megvalósítható.” (55/2001. (XI. 29.) AB hat.) Ezek a „tüntetések, tiltakozó akciók a képviselői szervek, a kormányzat és a közvélemény számára is jelzik a társadalomban megjelenő feszültségeket.” (4/2007. (II. 13.) AB hat.)

Ennek megfelelően olyan jognak tekintjük, amelynek során a közterületen gyülekezők véleményét nyilvánítanak, a helytől és a rendelkezésre

álló eszközöktől függően sajátos formában. A közterület a cselekvés és a hangos szó területe, azonban gyakran írásos formában (transzparenszek, jelképek, stb.) is megjelennek az üzenetek. A közterületi gyülekezés fogalmilag közösségben való joggyakorlást jelent, s mint ilyen, hangerejében, látványosságban és erődemonstrációban hangsúlyt adhat amúgy egyébként csendesnek tűnő (mert írásba foglalt) nézeteknek. A közterületen való tömeges megjelenés feltételez némi szervezetettséget, koordinációt, azonban a gyűléseken való véleménynyilvánításoknak egészen más az „eljárási” intézményesülése, mint a falak között, a képviselőtestületekben való megszólalásoknak. Az emelvények, vagy megafonok szónokai talán előre megállapított rendben szólalhatnak meg, azonban a tömeg bekiabálásai, a résztvevők szimbolikus cselekményekkel (sípolás, zászlók lengetése vagy éppen égetése, stb.) való véleménynyilvánítása teljesen diffúz, a szervező többnyire a tekintélyéből fakadó ráhatáson kívül nem sokat tehet ezek ellen, vagy ezek kiváltására. Hajas Barnabáshoz (Hajas 2014: 60-62) hasonlóan, magam sem tekintem a gyülekezési jogot egyszerűen a véleménynyilvánítás egyik formájának (az ugyanis politikai részvételt is biztosít, továbbá a térbeli-fizikai jelenlét sajátos dimenzióval gazdagítja a kommunikáció jogát), noha jelen dolgozat vizsgálódási szempontja ezt az aspektust emeli ki.

A szabad levegő nem jelenti a jogi szabályozás hiányát, a közterületek való gyülekezés épp e sajátossága révén több szabályozási igényt támaszt. Ezeket és a velük kapcsolatos, a politikai diskurzusokat érintő alkotmányjogi kérdéseket az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A gyülekezés nyers és direkt kommunikáció, amelynek lefolyása közben az egyébként tiltott véleménynyilvánításra másképp lehet reagálni, mint a nyomtatott vagy közvetített felületek esetében: az erőszakra uszításra, vagy éppen az erőszakos véleménynyilvánításra esetleg fizikailag azonnal be lehet avatkozni (természetesen ennek különböző akadályai lehetnek). A tömeg miatt továbbá a rendezés, a rend fenntartása általában meghaladja a szervezők – sokszor civil szervezetek, mozgalmak – erőforrásait, így a rendőrség eszközeit kell igénybe venni. A rendőrség szerepét indokolja még, hogy a közterületet mások is használják. Az a kisebb probléma most számunkra, hogy ott közlekednek, fontosabb, hogy azonos helyszínen párhuzamos vagy vetélkedő gyűlések lehetnek, ezek résztvevőit is megilleti a gyülekezési jog. Agreszívabb csoportok vagy súlyosabb nézeteltérést

megjelenítő gyülekezések egymás közötti „kommunikációja”, áthatása alapvetően olyan problémát okoz, amely mindegyik oldal alapjogát érinti (korlátozhatja).

A fentiekre tekintettel az állam intézményvédelmi kötelezettsége nyilvánvaló, és ez a felület „direkt” jellege miatt főként fizikai védelmet jelent. A békés jellegét veszített, vagy egyéb törvényi indokot megvalósító gyülekezést a rendőrség akár erőszakkal is feloszlatja; a párhuzamos vagy „ellen-” gyülekezéseket elválasztja egymástól, kordonnal, útzárral, fizikai fellépéssel, stb., annak érdekében, hogy valamennyi gyülekezés zavartalan lefolyását biztosítsa. Az ily módon megóvott, körülzárt gyülekezés esetében felmerül, hogy „bár sikerül a demonstráción résztvevők alapjog-gyakorlását hézagmentesen megvédeni, azonban a gyülekezési jog szubjektív oldala csorbát szenved. A demonstráció egy kiürített, nézők elől hermetikusan elzárt területen történő megtartása alkalmas lehet arra, hogy a megalapozott véleménynyilvánításhoz elengedhetetlen kommunikációs folyamatot befolyásolja. Ez pedig a véleménynyilvánítás szabadságához való joggal összefüggő visszasság közvetlen veszélyét is magában hordozná.” (Hajas 2009b: 37)

A közterületen való véleménynyilvánítás arra is különösen alkalmas, hogy úgy célozzon meg személyeket, a lakosság egyes csoportjait, hogy azok nem tudnak kitérni, végig kell hallgatniuk az őket ért támadásokat. A foglyul ejtett közösség elve megjelent a magyar gyakorlatban és a strasbourggi bíróságnál is. (Vona v Hungary, 2013) Ez a körülmény azt a hatást erősíti, hogy a gyülekezési jog mások jogainak sérelmével járhat, s ezért korlátozása demokratikusan is indokolt lehet.

További gyülekezési korlát, hogy a magyar törvény szerint a népképviselői (és bírósági) szervek működésének zavartalansága érdekében a rendőrség megtilthatja a rendezvény megtartását. (Hajas 2014, 43-45, 269-283) Ezt az alkotmányos szervek működésének zavartalansága, illetve a képviselői demokrácia, a képviselők szabad mandátumának befolyásmentes gyakorlása védelme érdekében igazolhatónak tartjuk. Ez a megengedés arra irányulhat, hogy a népképviselői szervek (NB. az önkormányzatok képviselőtestületei is) ülésének helyszínét adó épület környezete *eo ipso* ne zárja ki a politikai gyűlések tartását, míg a képviselőket fizikailag akadályozó (pl. élőlánc a szavazásra érkező képviselők feltartására a parlament körül) vagy zaklató akciók már túlmutatnak a politikai kommunikáció demokratikus igényeire.

A gyülekezés békés jellege kulcskérdés, annak alkotmányos védelme szempontjából. A véleménynyilvánítás szabadságának egyes határeseit tekintve azonban a rendőri intézkedések ebből a szempontból érdekes igazolási kérdéseket vetnek fel. Felmerülhet, hogy a résztvevők maszkot, vagy más, az arcukat eltakaró dolgot viselve kívánnak véleményt nyilvánítani. Ezt – bár felmerült – indokolatlan lenne az arra való előkészületként értékelni, hogy a rendezvény békétlenség fordulása esetén nehezítsék az illetők azonosítását. (Lápossy 2009: 39) A drasztikus szimbolikus beszéd egyik iskolapéldája továbbá a zászlóégetés. A gyülekezési jog gyakorlása során megvalósított égetés – bár a hatóságok részéről könnyen tűnhet garázdaságnak (amelynek feltétele a kihívóan közösséggel szembe fordított magatartás, amely alkalmas arra, hogy másokban megbotránkozást vagy riadalmat keltsen) – önmagában a véleménynyilvánítás szabadsága alá tartozó magatartás, amennyiben semmilyen további erőszakra vagy gyűlöletre uszítás nem valósul meg. Mint ilyen természetesen nem alapozza meg a rendezvény feloszlatását. Az ECtHR tartós gyakorlata szerint az ilyen sokkoló és felkavaró véleménynyilvánítást is védi a 10. cikk. (Christian Democratic People's Party v Moldova, no. 2., 2010)

A hatóságok gyülekezések általánosan elérhetővé tételének alapján működő média ingerküszöbét is, ezért érdemes összekapcsolnunk a sajtószabadságot és az újságírói tevékenységet a gyülekezési joggal. A sajtó szabad működése érdekében a rendezvényről beszámoló újságírók munkáját a hatóságok nem akadályozhatják, ez akár cenzúrának is minősülhet. Természetesen az újságírók is kötelesek bizonyos magatartási követelményeknek eleget tenni: nem avatkozhatnak be a rendezvénybe, elfogulatlanul kell tudósítaniuk. (*Handbook on Monitoring Freedom of Peaceful Assembly*)

Végül megemlítem azt az alkotmányos problémát, hogy sokszor nem egyértelműen megítélhető, bizonyos közterületi gyűlések a gyülekezési jogról szóló törvényi szabályozás hatálya alá tartoznak-e. Az EBESZ ajánlása szerint, ha tágran értelmezzük a gyülekezés fogalmát, akkor a politikai demonstrációvá alakuló temetések vagy egyházi rendezvények is alá tartoznak. Felmerült a magyar gyakorlatban, hogy a közterületen tartott sajtótájékoztatók esetében a rendőrség fellépett (legalábbis egy igazoltatási intézkedés erejéig). Ezek a sajtótájékoztatók ugyan politikai jelentőségű események, amikor a tájékoztatót tartó szervezet egy jól megválasztott

közterületet használ mondandója nyomtatékosítására (pl. minisztérium épülete, botrányba keveredett politikus háza előtt), ettől azonban az odaseregglő média képviselőinek „gyűlése” nem tartozik a gyülekezési jog hatálya alá. Mi lehet a feltétel ehhez? „A gyülekezési jog szabadságjogi jellegű kommunikációs alapjog, amely szorosan kapcsolódik a véleménynyilvánítás szabadságához: *a rendezvényen részt vevők közös kiállása és véleménynyilvánítása* áll alapjogi védelem alatt.” (Hajas 2009a: 90)

4.2. A szabad Internet romantikája és az információs svédasztal

Az új típusú médiaszabályozások egyik fő jellemzője, hogy kiterjesztik hatályukat a világhálóra, mert felismerik, az internet egy olyan platformmá vált, amely nemcsak alkalmas arra, hogy a hagyományos módon sugárzott műsorok egy új felületen is megjelenjenek, hanem új típusú kommunikációs szolgáltatásokat és formákat tesz lehetővé – amellyel pedig sikerrel veszi fel a versenyt a fogyasztók körében általánosan legnépszerűbb, vezető pozícióban levő televízióval. A médiaszabályozáson túl is megállapítható egyéb jogágak hatása az internetre – bár a kibertér teljes szabályozatlansága a demokrácia modern felfogásában élenként jelen van. (Koltay 2012, 487, 506) A demokratikus eljárások átalakulására is lehet hivatkozni, amikor azt látjuk, hogy a korábbi „egyirányú” média fogyasztásával ellentétben, az internet aktivizálja és mobilizálja az embereket, sokkal több információt és megszámlálhatatlan csatornán képes hozzájuk eljuttatni, pillanatok alatt, akár „valós időben”. Az internet tehát mind hatása, mind szolgáltatásai újszerűsége miatt megkerülhetetlen felület az alkotmányjog számára.

Az internet, vagy gyakran az „online” világ megítélésének a főbb kérdései témánk szempontjából a következők. (Bartóki-Gönczy & Pogácsás 2012: 581-605; Holznagel 2013: 141-156)

Elhatárolási kérdéseket vet fel a médiatartalom-szolgáltatások és az egyéb internetes kommunikáció jelensége, továbbá tisztázandóak szabályozásuk eltérései. Megállapítható, hogy az interneten is támogatandó a véleménynyilvánítás szabadságának érvényesülése. Frank La Rue, az ENSZ különmegbízottja megállapítja, hogy a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 19. cikkét már azzal az előrelátással szövegezték, hogy a technikai fejlődés révén később kialakuló minden

lehetséges felületen biztosított legyen a vélemény-szabadság. (A/HRC/17/27, 7)

Jelen dolgozat témáját tekintve az internetet mint olyan felületet fogjuk fel, amely a politikai diskurzusok számára teret kínál. A téma kidolgozása miatt szükséges megjegyezni, hogy az interneten olyan szolgáltatások és tartalmak is megjelennek, amelyek a médiaszabályozás hatálya alá tartoznak (ld. fentebb). Itt az egyéb tartalmakra és kommunikációs elemekre koncentrálok, így különös jelentőséggel bír a közösségi médiának vagy web 2.0-nek („webkettőnek”) nevezett jelenség. Azokat a tartalmakat és formákat is a politikai diskurzus részeinek tekintem, amelyek talán nem a médiaszabályozás fogalma alá eső tömegkommunikáció elemei, de szociológiai értelemben nagyon hasonló funkciót töltenek be. Meglehet, a felhasználók jelentős köre nem kíván részt venni a politikai diskurzusokban, inkább csak szórakozásra, magánéleti kapcsolatok ápolására használja az Internet nyújtotta lehetőséget. Azonban a két szféra, a felhasználók interaktív közreműködésén, tartalomszolgáltatásán alapuló közösségi és a hagyományos, profi tömegkommunikációs média elhatárolása nehéz. „...a kettő egyre inkább összemosódik – egy-egy politikai vita kapcsán a közösségi oldalakat szinte elárasztják a szórakoztató videók, bejegyzések, kommentek, stb., amelyek elősegítik a véleménypluralizmust, és kétség kívül komoly véleményformáló hatással is bírnak.” (Bartóki-Gönczy & Pogácsás 2012: 587) Az ENSZ szakmai jelentése úgy fogalmaz, hogy az újságírók védelmére szolgáló intézkedéseket ki kell terjeszteni a nem professzionális, ún. „civil újságírókra” is, hiszen ők, a hétköznapi emberek is jelentős és fontos információt oszthatnak meg egy adott helyzetben. (UN General Assembly, 2010, A/65/284, 17-18.)

Szabályozási kérdéseket vet fel az interneten elérhető anonimitás. A hozzászólók bátrabban nyilvánítanak véleményt, amennyiben személyüket nem kell felfedniük, ez még a demokratikus viták minőségét is támogatni látszik – hiszen érvek ütözkönek, a véleményt formáló személy szociális, stb. háttérére tekintet nélkül. Azonban az anonimitás a jogsértőnek minősülő megnyilvánulásokra is bátorítást adhat, márpedig a véleményszabadság korlátait az interneten is számon lehet kérni. (Bartóki-Gönczy & Pogácsás 2012, 588 skk) A kérdés az, hogy az anonimitás és a jogérvényesítés egyéb nehézségei (pl. joghatóság problémája a globális szolgáltatások kusza valóságában) révén jelentkezik-e az internetes kommunikáció nagyobb szabadsága, vagy sajátos jogi rezsimről beszélhetünk-e.

A „hagyományos” kommunikációjogi szabályozás kiterjedt alkalmazásának próbakövei az interneten közzétett tartalmakért való felelősség sajátos esetei. Ezek egyik központi kérdése, hogy az internetes szolgáltatók különféle körei felelősséggel tartoznak-e olyan tartalmakért, amelyeket nem ők hoztak létre, de azok a tartalmak olyan felületen jelentek meg, amelyeket ők alkottak vagy működtetnek (ld. közvetítő szolgáltatók felelőssége, web 2.0 felületeket működtetők felelőssége, kommentekért és blogokért való felelősség kérdései). (Részletesen: Bartóki-Gönczy & Pogácsás 2012, 595-601) A közvetítő szolgáltatók illetve a közösségi diskurzus felületeit biztosítók (legyen az akár a kommentelést lehetővé tevő internetes újság) korlátozott felelőssége látszik meggyőző álláspontnak számomra. Amennyiben a jogsértő tartalomra megfelelő eljárásban felhívják ezek figyelmét, és ez alapján intézkednek az eltávolításról vagy a jog sérelem megszüntetéséről, akkor mentesülésük elfogadható („notice-and-take-down” rendszer). Akár a tartalomfeltöltés üzemszerű szűrése, akár a felhasználók anonimitásának tagadása megoldást kínálhatna, igaz, ez némileg paradigmaváltással járna az internet világára nézve, s gyakorlati megvalósíthatóságával kapcsolatban komoly kétségek merülhetnek fel. Hacsak nem a kommentelési-hozzászólási lehetőségek teljes felszámolását választják. Ez azonban az öncenzúra el nem fogadható változatának tekinthető, és a demokratikus diskurzusok modern felületeinek drasztikus sérelmével járna. Ez az „öncenzúra” valójában azért is veszélyes, mert a tartalomszűrést magáncégek végeznék, jogilag nem követhető és nem átlátható módon. (Frank La Rue jelentés (A/HRC/17/27) 11-14: megfogalmazza, hogy a közvetítő szolgáltatót és felületeket nyújtó magánvállalatoknak alapvetően csak bírósági határozatok alapján kellene beavatkozniuk a kommunikációs folyamatokba, és az ilyen intézkedéseik is legyenek teljesen transzparensek, a visszaélések megelőzése érdekében.)

Visszaulok továbbá arra a gondolatra, amely szerint a politikai diskurzusokban és a közvélemény formálódásában kiemelkedő szerepet játszanak a közösségi média felületei. Ezeket szerintem nem lehet minden esetben szigorúan elválasztani a magánkommunikáció-tömegkommunikáció elvén, mint ahogyan azt a nem eléggé alapos indokolásában a 19/2014. (V.30.) AB határozat megtette.

Az Alkotmánybíróság ebben a döntésében az internetes kommentekért való felelősséget kiterjesztette a fórumokat működtetőkre is, tekintet nél-

kül arra, hogy a kifogásolható, jogsértő hozzászólásokat később szűrték és eltávolították – miközben az internetes kommunikáció körében ismételt elzárkózott a közösségi oldalak és blogok vizsgálatától. A többségi indokolás szerint ugyanis az Alaptörvény IX. cikke a nyilvános szólást védi, a közösségi oldalak hozzászólásai, posztjai pedig regisztrációval érhetőek el, és szűrhető személyi kör számára szólnak. Valójában ez a webkettő időszakának, a virtuális közösségi lét sajátosságainak tényleges megfontolása nélkül fogalmazódott meg. A közösségi oldalakon a magánszféra technikailag konstruálható ugyan, de a praktikus tapasztalat az, hogy ezeket a fórumokat mozgalmak, pártok, politikusok, sajtó- és médiaszervezetek, általában közéleti szereplők intenzíven használják. (Az AB határozat ezt a tényt, mint kivételt, megemlíti, de semmilyen további következtetést nem fűz hozzá – ezt a kritikát megfogalmazta Stumpf alkotmánybíró is különvéleményében.)

A hozzászólások szolgáltatók általi előzetes moderálása lehet kimentő körülmény, ám ezzel az AB határozata a kommentelésben megnyilvánuló diskurzus mint műfaj szolgáltatók általi általános korlátozását vetíti előre. A kommentekért való szolgáltatói felelősség megállapítása miatt így módon ez a restriktív döntés mintha az „internet szabadságának” romantikus felfogását áttolná a „Facebook szabadságának” felfogására.

A kormányok az internet globális lehetőségeiben egyszerre találhatnak fejlesztési perspektívát (jó állam szolgáltatásai, tájékoztatás, stb.), és kockázatokat. Még a demokratikus rendszerek is többször nyilvánvaló ellenségnek tekintik az internetes szabadság köreit, amely felerősíti a nemzetbiztonságra leselkedő veszélyeket. Ezért világszerte elterjedt az internetes tartalmak tartalmi szűrése, sőt az internethez való hozzáférés korlátozása. Ezek körében emlékezzünk a véleményszabadság elfogadott korlátaira, amelyek alapján a tartalmi szűrési szempontok demokratikusan igazolhatóak lehetnek (pl. a gyermekpornográfia).

Az említett emberi jogi előnyök, a demokrácia és a szabadságjogok erősítésének lehetősége miatt felmerült, hogy az internethez való jogot emberi jogként kellene elismerni és védeni. Mivel technikailag nemcsak a tartalomszűrés, vagy az internet-forgalom ideiglenes korlátozása képzelhető el, hanem az is, hogy egy ország teljes egészében lekapcsolja az internetet („*internet kill switch*”), a kérdés az emberi jogok legújabb generációjának valós problémájává válik. A világhálóhoz való hozzáfé-

rés szabadsága igazolható a véleménynyilvánításhoz, a tájékozódáshoz, az önmegvalósításhoz való jog alapján is, de a nyugati demokráciák társadalmainak kiterjedt gazdasági-közéleti internet-függése révén is. Néhány országban már regisztrálhatunk jogi szabályozási előrelépéseket, ezek mind erősítik a világháló azon demokratikus ismérveit és előnyeit, amely szerint szinte költségek nélkül, bárki bekapcsolódhat a politikai diskurzusokba, ott véleményt formálhat, információt oszthat meg és szerezhethet. (Lucchi 2013: 157-173)

Az internet nemcsak a politikai diskurzusok számára kínál felületet, hanem forrásul, információs svédasztalként is szolgálhat. A közérdekű adatok közzététele az interneten hatalmas lehetőségeket kínál az információs szabadság fejlődése számára. Ez abban áll, hogy egyre nehezebb lesz technikai nehézségekre hivatkozni, ha egy állami szerv működésére, kezelésében levő adatokra vonatkozó közzétételi kötelezettség ellenében próbálunk érvelni. Ebből a szempontból a honlapok működtetésének és naprakészen tartásának rendkívül alacsonyak a határköltései, míg a közügyek iránt érdeklődő polgárok és újságírók számára az adatokhoz való hozzáférés válik – anonimitásával, ingyenességével, stb. – egyszerűvé.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott; a projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. (Magyary Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj.)

Felhasznált irodalom

- Bajomi-Lázár P., Stetka V., Sükösd M. 2010. Közszolgálati televíziózás az Európai Unióban. In: Médiakutató, 4.sz. Elérhető: http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_04_tel/01_kozszolglati_televizio_unio
- Bartóki-Gönczy B., Pogácsás A. 2012. A médiatartalom-szolgáltatásnak nem minősülő internetes tartalmak szabályozása. In: Koltay–Nyakas, 581-609.
- Beyme K. v. 1999. Die parlamentarische Demokratie. Entstehung und Funktionweise 1789-1999. (3. Aufl.) Opladen/Wiesbaden, Westdeutscher Verlag GmbH.
- Bodnár E. 2014. A választójog alapjogi tartalma és korlátai. Bp., HVG-ORAC.

- Cabrera A. 2011. Az inkluzív e-parlament modellje. Kirekesztés, inklúzió és demokratikus részvétel az európai parlamentek információs terének világában. PhD-értekezés. Elérhető: http://tatk.elte.hu/component/docman/doc_download/2528-cabrera-alvaro-disszertacioja
- Charles A. 2009. New Media, New Europe: Estonia's E-mediated State. In: Charles A. (ed.) Media in the Enlarged Europe. Politics, Policy and Industry. Intellect Books.
- Grube K. D. 1965. Die Stellung der Opposition im Strukturwandel des Parlamentarismus. Köln.
- Gyórfi T. 2009. 2. § [Alkotmányos alapelvek; ellenállási jog.] In: Jakab A. (szerk.) Az Alkotmány kommentárja. Bp., Századvég.
- Habermas J. 1999. A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp., Osiris.
- Hajas B. 2009a. A gyülekezési joghoz kapcsolódó további kommunikációs kérdések. In: Gyülekezési jogi projekt. ÁJOB projektfüzetek 1. Elérhető: http://www.ajbh.hu/static/beszamolok_hu/2008/pdf/gyulekezesijogi.pdf
- Hajas B. 2009b. Gyülekezési jog – a jogalkalmazás során felmerülő újabb problémákról. (III.) Intézményvédelmi kérdések – Teória és praxis. In: Közjogi Szemle, 3.
- Hajas B. 2014. Utcák, terek szabadsága. Bp., Századvég.
- Holznagel B. 2013. Internet freedom, the public sphere and constitutional guarantees. In: Routledge Handbook of Media Law. In: Monroe E. Price et al. (eds.) Routledge Handbook of Media Law. London/New York, Routledge.
- Keane J. 1999. Média és demokrácia. Bp., Helikon.
- Kerégyártó Á. 2009. A deliberáció esélyei az intézményesült nyilvánosságban. X. RODOSZ Konferencia, Kolozsvár, 2009. Elérhető: <http://www.rodosz.ro/files/Kerekgyarto%20A gnes.pdf>
- Koltay A. 2012. A médiatartalom-szolgáltatások meghatározása és differenciálása a szabályozásban. In: Koltay & Nyakas, 487-508.
- Koltay A., Nyakas L. 2012. Magyar és európai médiajog. Bp., Complex.
- Koltay A., Polyák G. 2012. Az Alkotmánybíróság határozata a médiaszabályozás egyes kérdéseiről. In: JeMa, 1.
- Kukorelli I. & Smuk P. 2014. Véleményszabadság vs parlamenti fegyelmi jog. In: Patyi A. & Lapsánszky A. (szerk.) Rendszerváltás, demokrácia és államreform az elmúlt 25 évben: Ünnepi kötet Verebélyi Imre 70. születésnapja tiszteletére. Bp., Complex Wolters Kluwer.
- Láposy A. 2009. Gyülekezési jog – a jogalkalmazás során felmerülő újabb problémákról. (III.) Egy feltétel mind felett – A rendezvény békés jellege és annak elvesztése. In: Közjogi Szemle, 3.
- Lucchi N. 2013. Freedom of expression and the right of access to the Internet. A new fundamental right? In: Monroe E. Price et al.
- McKay W., Johnson Ch. W. 2012. Parliament and Congress: Representation and Scrutiny in the Twenty-First Century. Oxford University Press.
- Nödl A. 1995. Parlamentarische Kontrolle. Das Interpellations-, Resolutions- und Untersuchungrecht. Wien, Böhlau.
- Nyakas L. 2012. Az Európa Tanács médiapolitikája. In: Koltay & Nyakas, 189-197.
- Nyakas L. & Koltay A. & Mayer A. & Pogácsás A. 2012. Az audiovizuális média szabályozása az Európai Unióban, joghatósági kérdések az európai médiapiacra. In: Koltay & Nyakas, 157-187.
- Pokol B. 2009. Tömegkommunikáció és politika. In: Bihari M. & Pokol B.: Politológia. Bp., Tankönyvkiadó.
- Polyák G. 2012. Párhuzamos valóságok. Az Alkotmánybíróság nyilvánosság- és médiaképe társadalomtudományi eredmények tükrében. In: Fundamentum, 4.
- Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue. United Nations General Assembly, 2011. (A/HRC/17/27) Elérhető: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G11/132/01/PDF/G1113201.pdf?OpenElement>.
- Scott P. 2013. (Political) Constitutions and (Political) Constitutionalism. In: German Law Journal, 12.
- Smuk P. 2007. Pártjog és politikai pluralizmus. In: Politikatudományi Szemle, 3.
- Smuk P. 2008. Ellenzéki jogok a parlamenti jogban. Bp., Gondolat.
- Smuk P. 2009. Az Országgyűlés funkcióinak fejlődéstörténete 1985-1990. In: Jog-Állam-Politika, 3.
- Szente Z. 2009. 20.§ [Az Országgyűlés tagjainak jogállása.] In: Jakab A. (szerk.) Az Alkotmány kommentárja. Bp., Századvég.

Magyarországi jogforrások

2010. évi CIV. törvény a sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól [Smtv.]
2010. évi CLXXXV. törvény a médiaszolgáltatókról és a tömegkommunikációról [Mttv.]
4/2007. (II. 13.) AB határozat. 55/2001. (XI. 29.) AB határozat. 50/2003. (XI.5.) AB határozat. 12/2006. (IV. 24.) AB határozat. 164/2011. (XII. 20.) AB határozat. 165/2011. (XII. 20.) AB határozat. 3206/2013. (XI.18.) AB határozat. 19/2014. (V. 30.) AB határozat.

Handbook on Monitoring Freedom of Peaceful Assembly. OSCE/ODIHR, Warsaw, 2011. Elérhető:

<http://www.osce.org/odihr/82979?download=true>

Az Európai Unió és az Európa Tanács jogforrásai

Az Európai Parlament és a Tanács 2010/13/EU irányelve (2010. március 10.) a tagállamok audiovizuális médiaszolgáltatások nyújtására vonatkozó egyes törvényi, rendeleti vagy közigazgatási rendelkezéseinek összehangolásáról (Audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv, AVMS).

CM/Rec(2007)3 of the Committee of Ministers to member states on the remit of public service media in the information society.

CM/Rec(2011)7 of the Committee of Ministers to member states on a new notion of media.

Res. 1636 (2008) indicators for media in democracy.

CM/Rec (2007) 2 on media pluralism and diversity of media content.

CM/Rec(2007)15 of the Committee of Ministers to member states on measures concerning media coverage of election campaigns.

RES. 1142 (1997) on parliaments and the media.

Velencei Bizottság állásfoglalásai

CDL-AD(2009)031 - Guidelines on Media Analysis During Election Observation Missions.

CDL-EL(2013)006.

Report on the Role of the Opposition in a Democratic Parliament, CDL-AD(2010)025.

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítéletei

Vona v Hungary (2013); Christian Democratic People's Party v Moldova (2010)

EBESZ dokumentumok

NEFRIT KŐESZKÖZÖK KÖZETTANI VIZSGÁLATA RONCSOLÁSMENTES MÓDSZEREKKEL:
TÍPUSOK, LEHETSÉGES NYERSANYAG-FORRÁSOK AZONOSÍTÁSA (ELŐZETES EREDMÉNYEK)

Péterdi Bálint^{1*}, Szakmány György², Bendő Zsolt², Kasztovszky Zsolt³,
T. Biró Katalin⁴, Grzegorz Gil⁵, Harsányi Ildikó³, Mile Viktória³, Szilágyi Szandra³

¹ Magyar Földtani és Geofizikai Intézet, 1143 Budapest, Stefánia út 14.

*e-mail: peterdi.balint@gmail.com

² Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Közöttan-Geokémiai Tanszék,
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C

³ Magyar Tudományos Akadémia, Energiatudományi Kutatóközpont, 1121, Budapest, Konkoly Thege Miklós út 29-33.

⁴ Magyar Nemzeti Múzeum

⁵ University of Wrocław, Institute of Geological Sciences, Pl. Maksa Borna 9, 50-205 Wrocław, Poland

Abstract *Nephrite is mainly known in prehistoric context as raw material for polished stone tools. It is present among archaeological finds in Hungary only in a few numbers. They are known mostly from Transdanubian archaeological sites. The general aim of our investigations is the detailed petrographic and geochemical examination of the nephrite artefacts found on Hungarian sites, and locating the origin of the raw materials. The material was basically investigated by non-destructive methods (PGAA, non-destructive SEM-EDX) to avoid invasive analyses on the complete artefacts. In this study, preliminary results are presented. Based on their chemical composition, most of the artefacts measured so far belong to the S-type (serpentine-related) nephrite deposits. On the basis of their microscopic and mineralchemical features, the artefacts investigated so far can be divided into five raw material types: (1) Almost pure tremolite-nephrite with only a few fine grained magnetite or ilmenite grains and some pseudomorphs after pyroxenes. (2) almost pure actinolite-nephrite with only a few very fine grained magnetite or ilmenite grains. (3) almost pure tremolite-nephrite with a few chlorite and some pseudomorphs after pyroxenes. (4) actinolite-nephrite, with chlorite, relict clinopyroxenes (diopside), pseudomorphs after pyroxenes, spinels and garnets. Magnetite, limonite, apatite and titanite also occur. There is a typical association of chromite spinel and grossular garnet in this type. (5) actinolite-nephrite – sometimes also tremolite - with chlorite, relict clinopyroxenes and spinel (chromite), but garnet is missing. We have already built a database of the possible nephrite raw material sources of Europe - descriptions and survey data: mineral-, textural- and chemical composition. On the basis of our investigations the most probable raw-material sources are the following: type (1) and (3) belongs to Jordanów, Poland. The provenance of the other types are not so clear, but we have candidates from the Swiss Alps. There is a nephrite type in Jordanów, that looks very similar to type (4), but the main amphibole type is tremolite in all Jordanów samples, while actinolite in the type four artefacts.*

Kivonat *Magyarországi régészeti leletanyagban – főként csiszolt kőeszközök nyersanyagaként - nefritet csak kis számban és főként dunántúli lelőhelyekről ismerünk. Munkánk célja a nefrit kőeszközök részletes közettani és geokémiai vizsgálata; nyersanyaguk szerinti csoportosítása, illetve a nyersanyagok származási helyére vonatkozó következtetések levonása. A kőeszközök épségének megőrzése érdekében csak roncsolásmentes vizsgálatokat alkalmaztunk (PGAA, roncsolásmentes SEM-EDX). Cikkünkben előzetes eredményeket közlünk. Teljes közet kémiai összetételük alapján a már megvizsgált nefrit kőeszközök nagy része S-típusú (szerpentinésedett utrabázisos kőzetes-típusú) nefrit-lelőhelyekhez köthető. Eredményeink alapján az eddig megvizsgált kőeszközök – nyersanyaguk mikroszkópos és ásványkémiai jellemzői alapján – öt csoportba sorolhatók: (1) Szinte “tisza” tremolit-nefrit, csak apró magnetit, ritkán ilmenit szemcséket tartalmaz, valamint piroxének utáni pszeudomorfózákat. (2) Szinte “tisza” aktinolit-nefrit, csak apró magnetit, ritkán ilmenit szemcséket tartalmaz. (3) Szinte “tisza” tremolit-nefrit, kevés klorittal és piroxén utáni pszeudomorfózával. (4) Aktinolit-nefrit, klorittal, relikl klinopiroxénnel (diopsziddal), piroxén utáni pszeudomorfózákkal, spinellekkel és gránátokkal. Magnetit, limonit, apatit és titanit szintén megtalálható ebben a típusban. Nagyon jellegzetes képet mutat a spinellek (krómit) és gránátok (grossulár) együttes megjelenése. (5) Aktinolit-nefrit – de néhány esetben tremolit is megtalálható – klorittal, relikl klinopiroxénnel és spinellekkel (krómittal), de a gránátok ebből a típusból hiányoznak. Az európai nefritlelőhelyek nyersanyag típusairól – irodalmi adatok és általunk vizsgált minták alapján –*

általunk készített adatbázist (Péterdi et al. 2014) használtuk a lehetséges nyersanyagforrások azonosításához. Az eddig megvizsgált nefrit kőeszközök makroszkópos megjelenése, ásványos összetétele, szövete, valamint teljes közet kémiai összetétele alapján a legvalószínűbb nyersanyag forrásterületek a következők: Az (1) és (3) típus nyersanyagának forrása Jordanów (Alsó-Szilézia, Lengyelország). A többi típus nyersanyag-eredete még nem tisztázott, de egyes svájci lelőhelyek jellemzői nagy hasonlóságot mutatnak ezekkel a típusokkal. Az egyik jordanói nefrit-típus nagyon hasonlít a (4) típusra, de a fő közetalkotó amfibol Jordanówban a tremolit, míg a 4. típusba tartozó régészeti leletek esetében aktonolit.

Kulcsszavak nefrit, csiszolt kőeszköz, proveniencia-vizsgálatok

Key words nephrite, polished stone tool, provenience studies

Bevezetés, régészeti háttér, a kutatás célja

Magyarországi régészeti leletanyagban nefritet csak kis számban és főként dunántúli lelőhelyekről ismerünk, elsősorban a Mihálydy-gyűjtemény (Szakmány et al. 2001) és az Ebenhöch-gyűjtemény anyagában (Friedel 2008; Friedel et al. 2008, 2011). Ezen gyűjteményekben őrzött régészeti leletek korok és kultúrák szerint már nem azonosíthatók a leletek szórvány jellege (Ebenhöch-gyűjtemény), illetve a hiányzó lelőhely-információk miatt (Mihálydy-gyűjtemény) (Horváth 2001).

Jelenleg is folyó kutatásaink – kapcsolódva modern ásatásokhoz és nemzetközi archeometriai programokhoz (pl. JADE 2) – néhány pontos lelőhellyel, egyes esetekben pontos régészeti kontextussal rendelkező nefrit kőeszköz azonosítását és vizsgálatát is lehetővé tették (1. táblázat, 1. ábra).

Mivel a Kárpát-medencében és közvetlen környezetében nem ismerünk nefrit-lelőhelyet, így a nefrit nyersanyagok (vagy a kész kőeszközök) biztosan nagy távolságról érkeztek a régészeti lelőhelyekre.

Munkánk célja a nefrit kőeszközök részletes közettani és geokémiai vizsgálata; nyersanyaguk szerinti csoportosítása, illetve a nyersanyagok származási helyére vonatkozó következtetések levonása.

Cikkünkben előzetes eredményeket közlünk a Mihálydy Gyűjtemény nefrit kőeszközeinek és az eddig megvizsgált pontos lelőhellyel rendelkező nefrit kőeszközök részletes közettani és geokémiai vizsgálata alapján. A későbbiekben az Ebenhöch Gyűjtemény nefrit kőeszközeinek, illetve további pontos lelőhellyel, illetve régészeti kontextussal rendelkező nefrit kőeszközök vizsgálatát is tervezzük.

Vizsgálati módszerek

A kőeszközök épségének megőrzése érdekében csak roncsolásmentes vizsgálatokat alkalmaztunk. Mindenekelőtt makroszkóposan (szabad szemmel és kézinagyítóval) végeztünk megfigyeléseket (szín, közetszövet). A nyersanyag jellege miatt azonban a nefritek esetében a makroszkópos csoportosítás gyakran nem kivitelezhető kellő pontossággal, mivel a nefrit típusok szabad szemmel nem, vagy csak nagyon nehezen különböztethetők meg egymástól.

A pontos közettani csoportosítás érdekében roncsolásmentes teljes közet kémiai vizsgálatokat (prompt-gamma aktivációs analízis – PGAA) és roncsolásmentes ásványkémiai vizsgálatokat (roncsolásmentes SEM-EDX, “eredeti felszín módszer”) végeztünk.

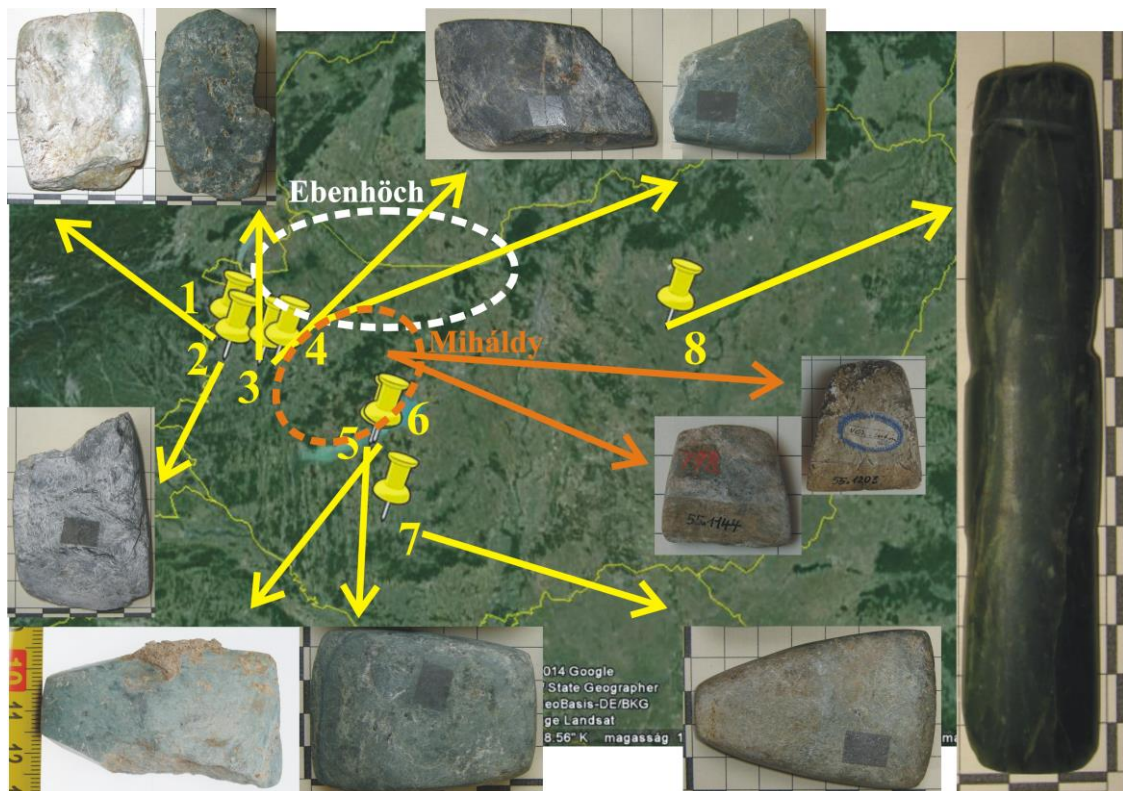
Az európai nefritlelőhelyek nyersanyag típusairól – irodalmi adatok és általunk vizsgált minták alapján - általunk készített adatbázist (Péterdi et al. 2014) használtuk a lehetséges nyersanyagforrások azonosításához.

A prompt-gamma aktivációs analitikai mérések a Budapesti Neutron Centrum PGAA és NIPS-NORMA mérőhelyein készültek. A mérőhelyeken a minta pozíciójában mért termikus ekvivalens neutronfluxus $7.75 \times 10^7 \text{cm}^{-2}\text{s}^{-1}$, ill. $2.75 \times 10^7 \text{cm}^{-2}\text{s}^{-1}$ volt. A PGAA mérőhely mintatartó kamrája maximum $5 \text{cm} \times 5 \text{cm} \times 10 \text{cm}$, míg a NIPS-NORMA mérőhely $20 \text{cm} \times 20 \text{cm} \times 20 \text{cm}$ méretű tárgy befogadására alkalmas. Utóbbinál a vizsgált tárgyakat neutronokkal átvilágítva 2- ill. 3-dimenziós képeket, valamint ún. „elemtérképeket” is készíthetünk a tárgyról. Mindkét mérőhelyen a besugárzásnál alkalmazott neutronnyaláb keresztmetszete 5mm^2 és 400mm^2 között változtatható, és igény szerint egy nagyobb tárgy kiválasztott része is vizsgálható (Kis et al, 2015). Közetek vizsgálata során a neutronok több cm

mélységig behatolnak a mintába, így a módszer tömbi („bulk”) elemzésnek tekinthető, amelynek során a kőszköz jelentős térfogataról kapunk információt, ellentétben más roncsolásmentes kémiai elemzési módszerekkel, amelyek esetében csak a felszínről, illetve annak közvetlen közeléből kapunk kémiai összetételi adatokat. A PGAA és NIPS-NORMA berendezések aktuális jellemzőit Szentmiklósi és munkatársai írják le (Szentmiklósi et al. 2010). Az (n,γ) magreakcióban keletkező fotonok detektálása 16k sokcsatornás analizátorhoz kapcsolódó Canberra HPGe-BGO-detektorrendszerrel, a spektrum értékelése Hypermet PC szoftverrel történik. A főelemek és néhány nyomelem mennyiségi meghatározása standardizáló mérések alapján összeállított ún. „PGAA-könyvtár alapján” zajlik (Révay, 2009). A legtöbb geológiai (kőzet-) minta esetén valamennyi főösszetevő és néhány – nagy érzékenységgel mérhető – nyomelem (B, Cl, Sc, V, Cr, Nd, Sm, Gd) mennyiségileg meghatározható. A PGAA módszer egyedi lehetőséget nyújt pl. a kis

mennyiségű H és B roncsolásmentes meghatározására.

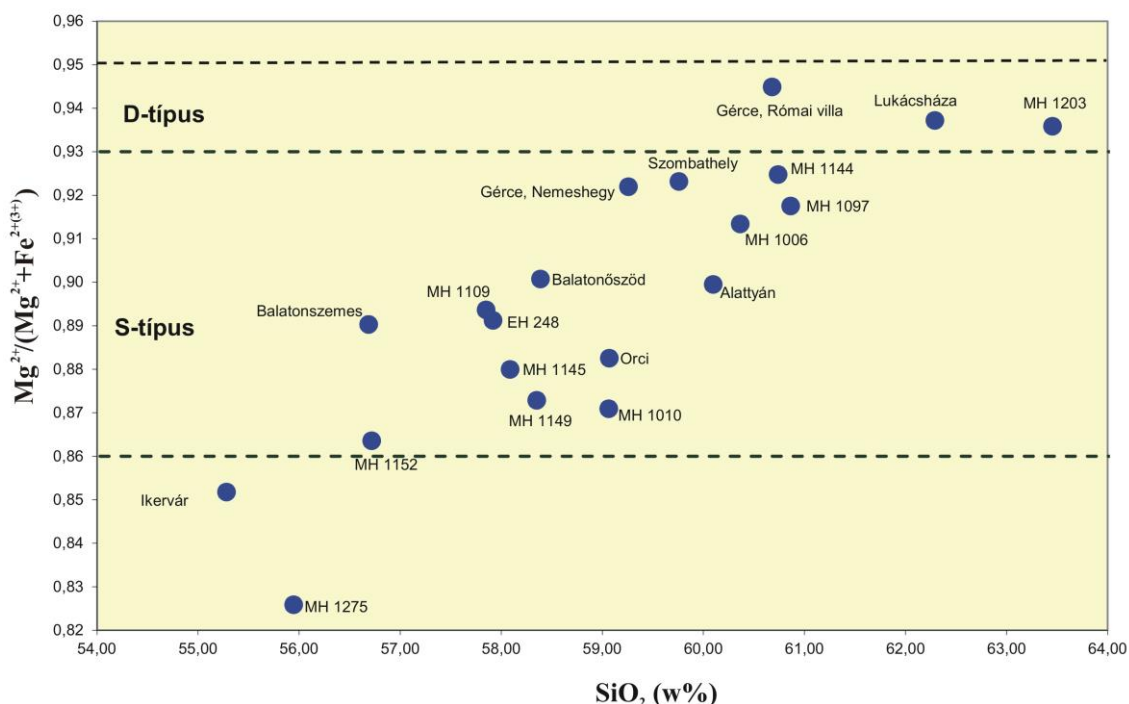
A roncsolásmentes elektron-mikroszkópos (roncsolásmentes SEM-EDX) vizsgálatok az ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézetében, a Kőzettan-Geokémiai Tanszéken készültek, a nemrég kifejlesztett „eredeti felszín módszerrel” (Bendő et al., 2012). A mérésekhez használt műszer EDAX PV9800-as energiadiszipatív spektrométerrel felszerelt AMRAY 1830 típusú pásztázó elektronmikroszkóp. A mérés és a fotózás 20 kV gyorsítófeszültségen, 1 nA mintaárammal történt, a mérési pont átmérője minden esetben megegyezett a fókuszált elektronsugár átmérőjével (~50-100 nm). A mérési idő 100 s (livetime). A mérési körülmények ideálistól eltérő volta miatt (a csiszolt kőszközök felülete nem teljesen sík) az egyes ásványfázisok összetételéről ezzel a módszerrel csak fél-kvantitatív elemzést lehet készíteni, azaz az így nyert ásványkémiai adatok nagyfokú pontatlansággal terheltek, csak tájékoztató jellegűek lehetnek.

1. ábra. A vizsgált régészeti leletek és lelőhelyek (rövidítések: 1. Lukácsháza; 2. Szombathely; 3. Ikervár; 4. Gérce; 5. Balatonszemes; 6. Balatonőszöd; 7. Orci; 8. Alattyan; Ebenhöch – Ebenhöch Gyűjtemény, Magyar Nemzeti Múzeum; Mihályd - Mihályd Gyűjtemény, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém).

1. táblázat. Mintadarabok és elvégzett vizsgálatok. (Rövidítések: DVK – Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája; EH – Ebenhöch Gyűjtemény; LDM – Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém; MH – Mihály Gyűjtemény; MNM – Magyar Nemzeti Múzeum; PGAA - prompt-gamma aktivációs analízis; RRM – Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár; SEM-EDX - roncsolásmentes SEM-EDX, "eredeti felszín módszer"; SM – Savaria Múzeum, Szombathely).

Mintajel	Lelőhely	Kultúra / Kor	Azonosító / Leltári Szám	Pgaa	Sem-Edx
Alattyán	Alattyán, Vízköz	Tisza kultúra	-	+	+
Balatonőszöd	Balatonőszöd, Temetői-dűlő	Badeni kultúra IIB-III	B-991. gödör	+	+
Balatonszemes	Balatonszemes-Szemesi berek	Badeni kultúra vagy DVK	18.3/696.1 (RRM)	+	+
Ikervár	Ikervár, Péterfa major	Badeni kultúra	4.12.5/3, 217 obj. (SM)	+	+
Gérce, Nemeshegy	Gérce, Nemeshegy alja	bizonytalan (terepbejárás)	8.10.6/3 (SM)	+	+
Gérce, Római villa	Gérce, Római villa II.	bizonytalan (terepbejárás)	Gy. 2004 (SM)	+	+
Lukácsháza	Lukácsháza	ismeretlen	4150 (RRM)	+	+
Orci	Orci	ismeretlen	4004 (RRM)	+	+
Szombathely	Szombathely, Táncsics M. u. 44.	Badeni kultúra	70. gödör (SM)	+	+
MH 1006	ismeretlen	ismeretlen	55.1006 (LDM)	+	-
MH 1010	ismeretlen	ismeretlen	55.1010 (LDM)	+	-
MH 1097	ismeretlen	ismeretlen	55.1097 (LDM)	+	+
MH 1109	ismeretlen	ismeretlen	55.1109 (LDM)	+	-
MH 1144	ismeretlen	ismeretlen	55.1144 (LDM)	+	+
MH 1145	ismeretlen	ismeretlen	55.1145 (LDM)	+	-
MH 1149	ismeretlen	ismeretlen	55.1149 (LDM)	+	+
MH 1152	ismeretlen	ismeretlen	55.1152 (LDM)	+	+
MH 1203	ismeretlen	ismeretlen	55.1203 (LDM)	+	+
MH 1275	ismeretlen	ismeretlen	55.1275 (LDM)	+	-
EH 248	ismeretlen	ismeretlen	300/876.248. (MNM)	+	-

2. ábra. Teljes kőzet kémiai összetétel (PGAA-eredmények): vizsgált régészeti leletek. (Rövidítések: MH - Mihály Gyűjtemény, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém; EH - Ebenhöch Gyűjtemény, Magyar Nemzeti Múzeum).

Vizsgálati eredmények – makroszkópos tulajdonságok

A vizsgált nefrit-eszközök színe változatos képet mutat: fehér, halványzöld illetve sötétebb zöld árnyalatok is előfordulnak. A fehér példányok felülete a mállás, eltemetődés hatására világos vagy sötétszürke, esetenként kékeszürke árnyalattá változhat. Egyes példányokon több alapszínváltozat is megjelenik, általában a fehér - halványzöld, halvány kékeszöld árnyalatok. Minden színváltozat felületén megjelenhetnek vörösbarna foltok, de ezek a leletek belsejében (sérült, tört felületeken) hiányoznak. A kőzetek szövetére jellemző az amfibolok szálas megjelenése, a szálak hajladozása, kéve-szerű egymásba fonódása („nefrit-szövet”) (1. ábra).

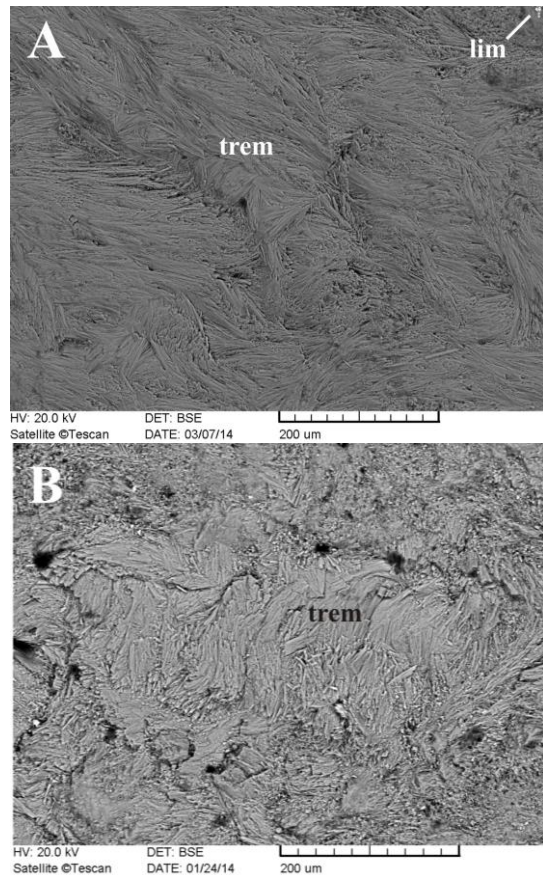
Vizsgálati eredmények – teljes kőzet kémiai összetétel (pgaa)

Irodalmi adatok alapján a nefritek képződésük szerint két csoportba oszthatóak: az első típus kontakt metasomatózis útján jön létre intermediér-savanyú intrúziók és dolomitos márványok között (dolomitos típus, D-típus), a második típus esetében a kontakt metasomatózis a magmás test és szerpentin között megy végbe (szerpentinisedett ultrabázisos kőzetes-típus, S-típus) (Zhang et al 2011). A két típus közötti lényeges geokémiai eltérés mutatkozik a $Mg^{2+}/(Mg^{2+}+Fe^{2+}+Fe^{3+})$ molarányban, amely D-típusú nefritek esetében 0,930-1 között van, míg S-típusú nefritek esetében 0,860-0,930 közé esik (Zhang et al 2011). A két típus közötti határ kijelölése azonban – valószínűleg – önkényesen történt, mivel a kínai geológiai minták értékei közül egy sem esik a 0,920 és 0,950 közötti tartományba. Véleményünk szerint tehát ebben a tartományban máshol is kijelölhető volna a határ.

Az eddig már megvizsgált magyarországi nefrit kőeszközök nagy része S-típusú (2. ábra), csak néhány lelet összetétele esik a D-típusba (de ezek értékei sem haladják meg a 0,950-es értéket). A fentiek alapján meg kell azonban jegyeznünk, hogy kutatásaink alapján a két típus közötti – geokémiai – határvonal nem igazán éles: a roncsolásmentes módszerek hibahatárai miatt a határvonalhoz közeli értékekkel rendelkező leletek egyedi mérlegelést – és más vizsgálatok eredményével való összevetést – igényelnek.

Vizsgálati eredmények – mikroszkópos jellemzők (ásványos összetétel, szövet), ásványkémia (roncsolásmentes sem-edx)

A pontos lelőhellyel rendelkező nefrit kőeszközök mindegyikét, valamint a Mihály Gyűjtemény nefrit kőeszközeinek nagy részét vizsgáltuk az „eredeti felszín módszerrel”. Eredményeink alapján az eddig megvizsgált kőeszközök – nyersanyaguk mikroszkópos és ásványkémiai jellemzői alapján – öt csoportba sorolhatók:

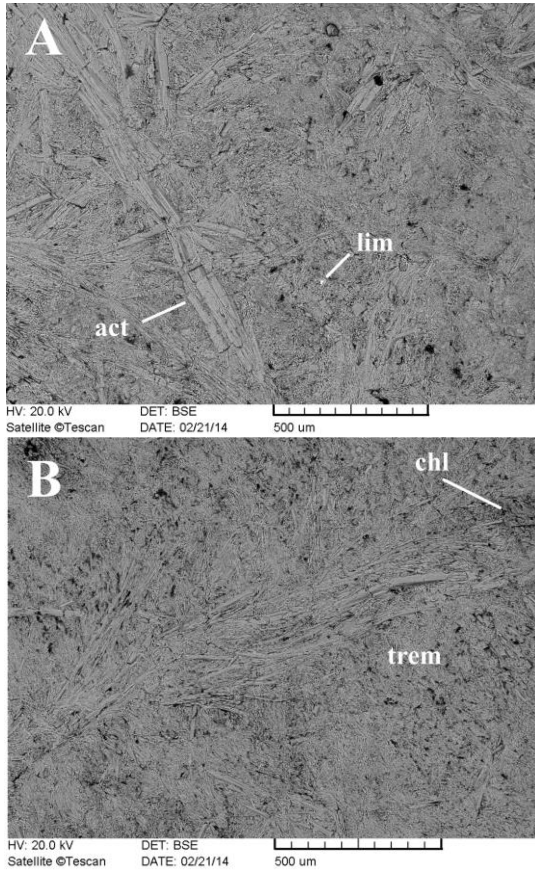

3. ábra. A-B) SEM-fotó: szöveti kép (1. típus). (Rövidítések: trem – tremolit, lim – limonit).

1. típus: szinte “tisza” tremolit-nefrit. Csak apró magnetit (és ebből mállott limonit), valamint ritkán ilmenit szemcséket tartalmaz, de ezek teljesen hiányozhatnak is. Helyenként még felfedezhetőek az eredeti piroxének utáni pszeuromorfózák (álalakok) (3. ábra).

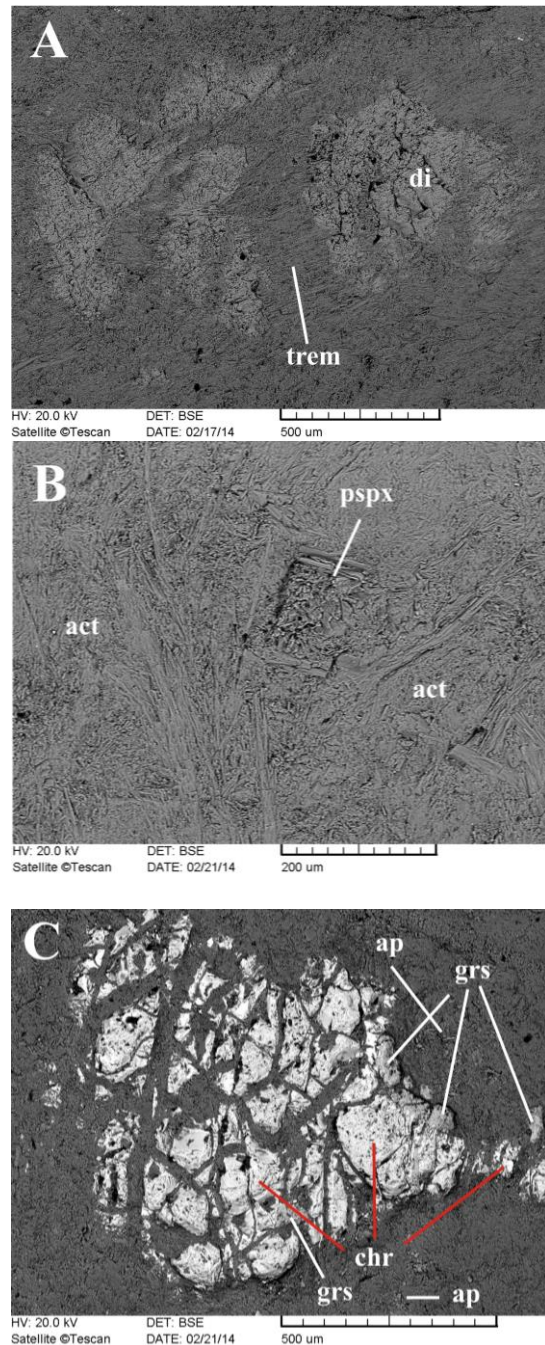
2. típus: szinte “tisza” aktinolit-nefrit. Csak apró magnetit (és ebből mállott limonit), valamint ritkán ilmenit szemcséket tartalmaz (4.A. ábra).

3. típus: szinte “tisztá” tremolit-nefrit, kevés klorittal és piroxén utáni pszeudomorfózával (4.B. ábra).

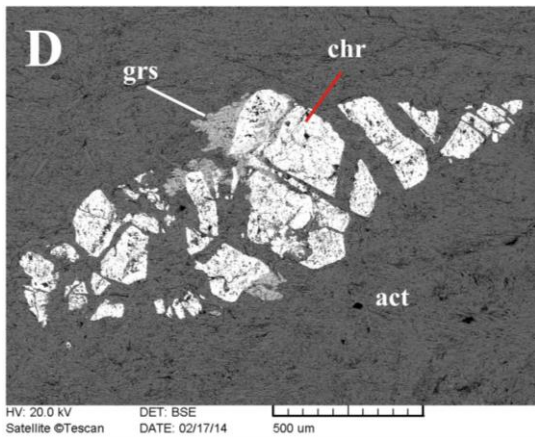

4. ábra. A) SEM-fotó: szöveti kép (2. típus). (Rövidítések: act – aktinolit, lim – limonit), B) SEM-fotó: szöveti kép (3. típus). (Rövidítések: trem – tremolit, chl – klorit).

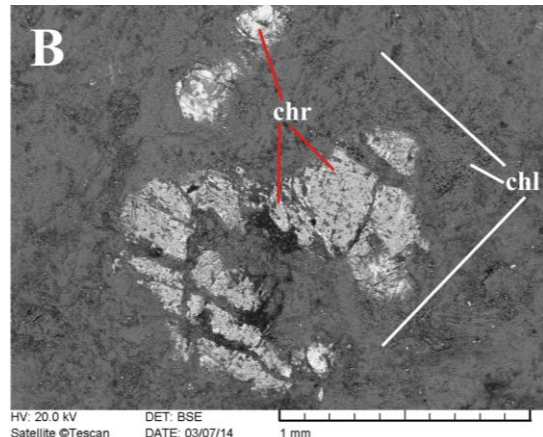
4. típus: aktinolit-nefrit, klorittal, reliktné diopsziddal), piroxén utáni pszeudomorfózásokkal és viszonylag nagyméretű kísérő-ásványokkal: spinellekkel és gránátokkal (5. ábra). A reliktné diopszidokban az amfibol helyenként erek formájában jelenik meg (5.A. ábra: az ábrán megjelenő amfibol összetétele alapján a tremolit/aktinolit határon helyezkedik el). Magnetit, limonit, apatit és titanit szintén megtalálható ebben a típusban, járulékos elegyrészként. Nagyon jellegzetes képet mutat a spinellek (krómit) és gránátok (grosszular, illetve az ugrandit sorba tartozó egyéb gránátok) együttes megjelenése (5.C-D. ábra).

5. ábra. A) SEM-fotó: szöveti kép (4. típus). (Rövidítések: trem – tremolit (a tremolit/aktinolit határon elhelyezkedő összetételű), di – diopszid), B) SEM-fotó: szöveti kép (4. típus). (Rövidítések: act – aktinolit, pspx – piroxén utáni pszeudomorfóza), C) SEM-fotó: szöveti kép (4. típus). (Rövidítések: grs – gránát, chr – krómit, ap – apatit)

5. ábra. D) SEM-fotó: szöveti kép (4. típus). (Rövidítések: grs – gránát, chr – krómit, act – aktinolit)

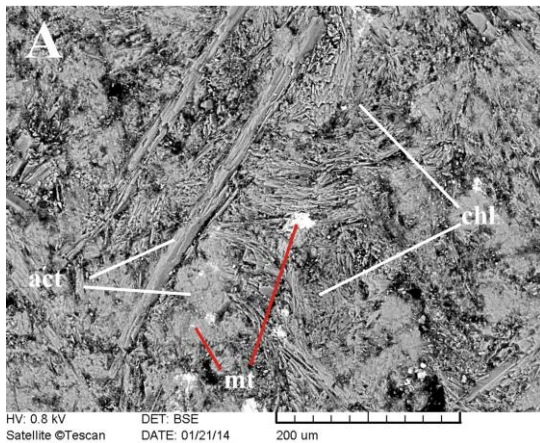

6. ábra. B) SEM-fotó: szöveti kép (5. típus). (Rövidítések: chr – krómit, chl – klorit)

A nefritképződés fő átalakulási folyamata (tremolit/aktinolit képződése diopszidból) mellett a gránátok átalakulása spinellé és kloritá is jellemző (Gil et al. in press) Ebben a típusban tehát még megtalálhatók az eredeti gránátok reliktumai.

5. típus: aktinolit-nefrit – néhány esetben tremolit is található a mintákban – klorittal, reliktklinopiroxénnel és spinellekkel (krómittal), de a gránátok ebből a típusból hiányoznak. (6. ábra). Ebben a típusban tehát már nem található reliktkránát, de spinell és klorit együttese igen.

Összességében elmondható, hogy a nefrit fő kőzetalkotó amfibol típusa (tremolit vagy aktinolit) változó, előfordulnak kevert minták is (7. ábra).

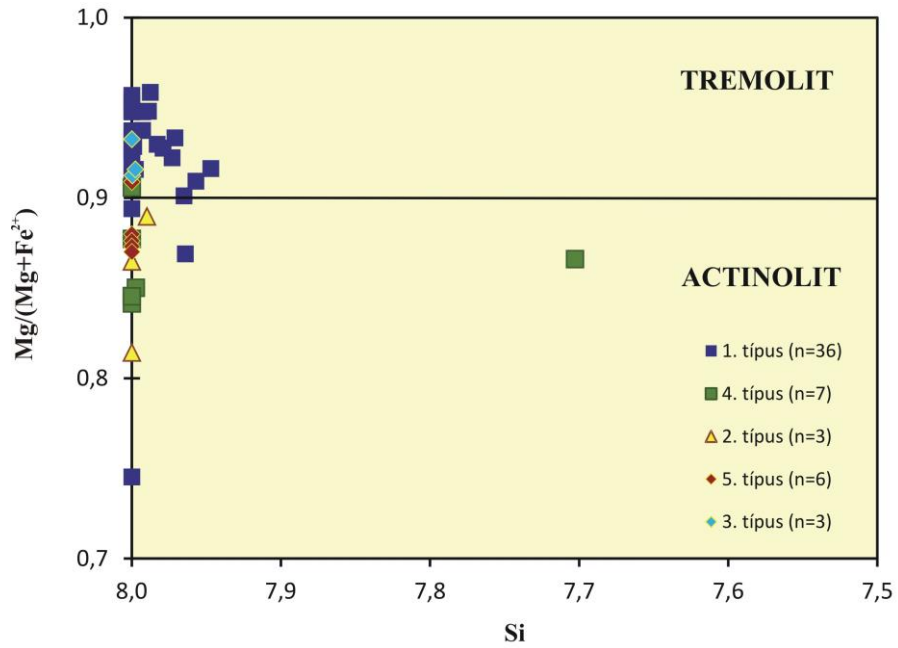
6. ábra. A) SEM-fotó: szöveti kép (5. típus). (Rövidítések: act – aktinolit, chl – klorit, mt – magnetit),

Lehetséges forrásterületek

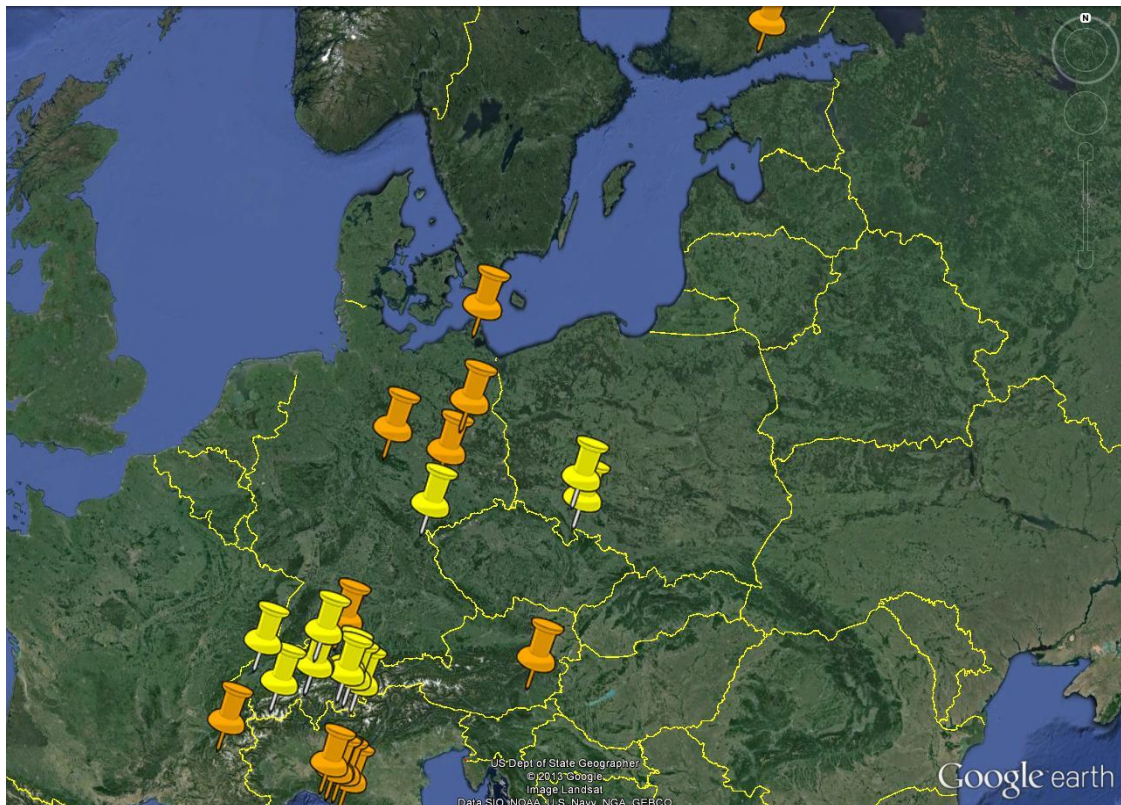
Esztétikus megjelenése és az egymást átszövő vékony amfibol szálakból álló, tömött szövet biztosította szívóssága kiváló csiszolt kőeszköz nyersanyaggá teszi a nefritet, ezért széles körben elterjedt nyersanyag volt Európában a neolitikumban és a rézkorban, bár a nefrit-testek kis mérete miatt nagy tömegben nem használták.

A lelőhelyek azonosítását megnehezíti, hogy a közelebbi és távolabbi múltban igen sokféle zöld színű kőzetet neveztek nefritnek (amelyek zöme nem felel meg a mai – közettani – értelemben vett nefrit-fogalomnak), és a nefritet alkotó amfibolfajták nevezéktana is változott az idők során (azaz nem feltétlenül tremolitot, vagy aktinolitot kell keresnünk a régebbi irodalmakban, hanem pl. „grammatitot”, sőt hornblendét). Segíthet azonban – az ásványos összetétel és szövet összehasonlítása mellett – a néhány lelőhelyről rendelkezésre álló kémiai elemzési eredmények összevetése a vizsgált leletek elemzési adataival.

Európában a nefrit geológiai lelőhelyeinek száma kevés: az Alpokban (Svájc, Olaszország, Franciaország, Németország és Ausztria területén is), az Appenninekben, a Harz-hegységben, Skandináviában, valamint a Cseh-masszívum peremterületein vannak ismert előfordulásai. A Skandináviából az eljegesedési fázisokban jég által szállított vándorkövek között is előfordulnak nefrit anyagúak (Rügen-sziget, Potsdam és Lipcse környéke) (Gunia 2000) (8. ábra).

7. ábra. A fő kőzetalkotó amfibol típusa (roncsolásmentes SEM-EDX eredmények): régészeti leletek. (Amfibol-besorolás Leake et a. 1997 alapján.)

8. ábra. Ismert nefrit nyersanyag-források Európában (sárga jelzés – nefrit lelőhelyek részletes leírásokkal és elemzési adatokkal; narancs jelzés - nefrit lelőhelyek részletes adatok nélkül).

Említést érdemelnek az úgynevezett „Mur Nockerl”-ek, a Mura folyó hordalékából (Leoben és Graz közötti szakasz) származó nefrit-kavicsok, görgetegek. A Drávába ömlő folyócska közelebb esik a Kárpát-medencéhez, mint a többi ismert lelőhely. Annak ellenére, hogy felső folyása mentén (mielőtt áttörne a Glein Alm-on) több szerpentinitedett közettest is található, a nefrit-kavicsok anyaközete nem ismert (Giess 2005). A „Mur Nockerl”-ek tremolit-nefritek (Giess 2005), de részletes leírások illetve elemzési adatok nem állnak rendelkezésre.

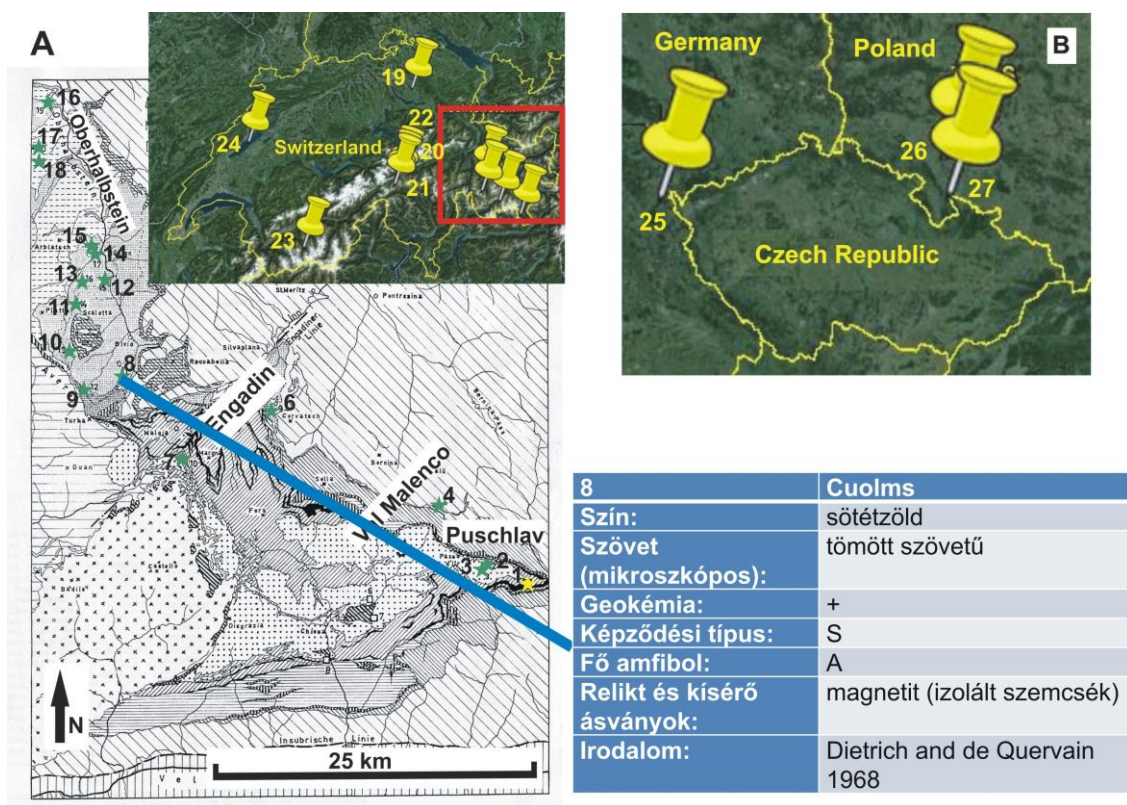
A Balkán-félszigeten előkerült nefrit-anyagú csiszolt kőszeközök jelentős száma miatt régészek feltételeznek egy nefrit nyersanyagforrást a Balkán-félszigeten is, de ezidáig még nem sikerült ezt a geológiai lelőhelyet megtalálni (Kostov 2005).

Két lehetséges nyersanyag-forrásterületről is rendelkezésünkre állnak többé-kevésbé részletes leírások és elemzési adatok (ásványos összetétel, szövet, teljes kőzet kémiai összetétel). Ez a két

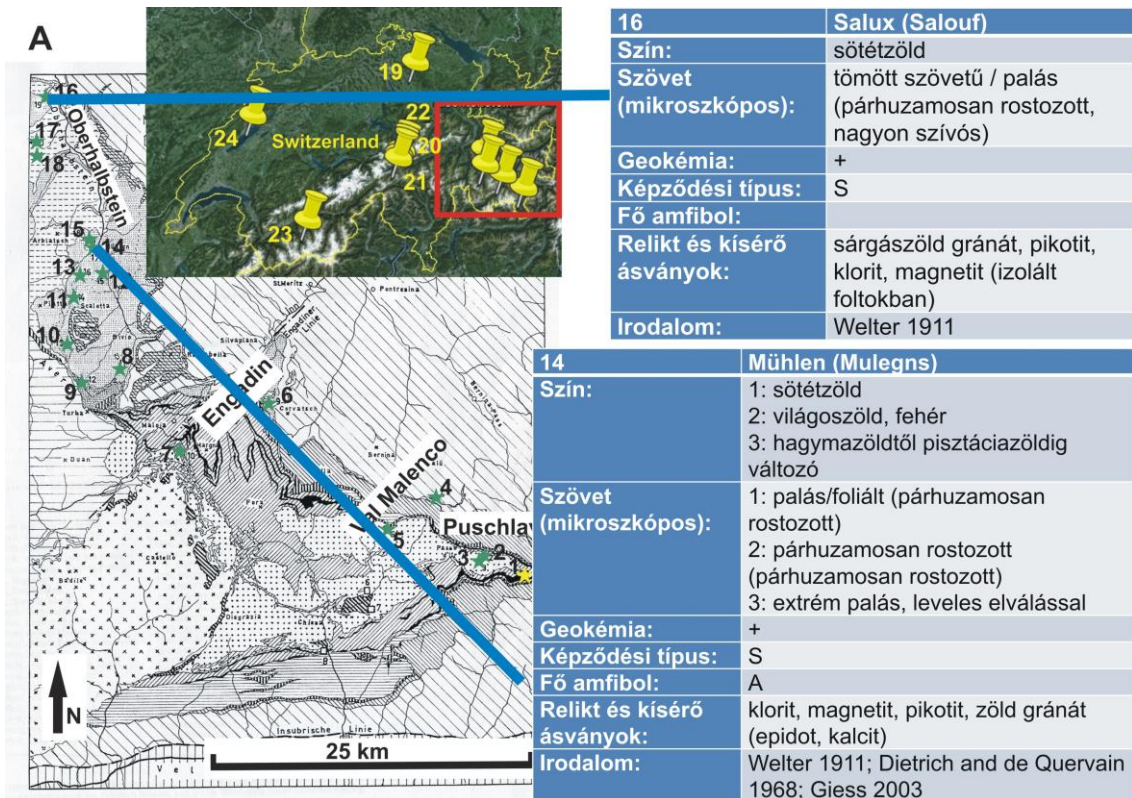
régió a Svájci Alpok (Graubünden / Grisons kanton) és a Cseh-masszívum peremterületei ((Meyer 1884; Traube 1885a, 1885b, 1887; Heierli 1902; Sachs 1902; Kalkowsky 1906; Welter 1911a, 1911b; Schneider 1912; Staub 1915, 1917; Schmidt 1917; Preiswerk 1926; Dietrich and de Quervain 1968; Gunia 2000; D’Amico et al. 2003; Giess 2003, Gil 2013, Gil et al. in press).

Jelen cikkben csak néhány nefrit-lelőhelyet mutatunk be, példaként (9-11. ábra). A teljes adatbázist és a részletes leírásokat lásd Péterdi et al. 2014.

Jordanów és Złoty Stok lelőhelyekről (Alsó-Szilézia, Lengyelország) az elmúlt néhány évben gyűjtött nefrit-minták is rendelkezésünkre állnak, ezeket modern analitikai módszerekkel (PGAA, EPMA, roncsolásmentes SEM-EDX) vizsgáltuk (Gil 2013; Gil et al. in press; Péterdi et al. 2014). Irodalmi adatok és saját vizsgálataink alapján is megállapítható, hogy sokféle nefrit-típus található ezeken a lelőhelyeken.

9. ábra. Példa a „nefrit-adatbázisból” (Péterdi et al. 2014): Cuolms.

10. ábra. Példa a „nefrit-adatbázisból” (Péterdi et al. 2014): Mühlen, Salux.

26	Jordanów (Jordansmühi in Schlesien)
Szín:	fehér; halvány, nagyon világos zöldtől sötétzöldig; zöldeskék, kék, rózsaszín
Szövet (mikroszkópos):	tömött szövetű vagy foliált vagy palás (tipikus irányítatlan szálak, rostos, párhuzamosan rostozott)
Geokémia:	+
Képződési típus:	S
Fő amfibol:	T
Relikt és kísérő ásványok:	1: „tisza” nefrit 2: piroxén utáni pseudomorfózák 3: diopszid, klorit (gyakori) 4: grosszulár, hidrogrosszulár, prehnit, antigorit, Cr-spinell, titanit, apatit, monacit, cirkon
Irodalom:	Traube 1885a, 1885b; Sachs 1902; Gunia 2000; Mazur et al. 2006; Gil 2013; Gil et al. 2015

11. ábra. Példa a „nefrit-adatbázisból” (Péterdi et al. 2014): Jordanów.

Az eredmények értékelése, legvalószínűbb nyersanyag-források

A 12. ábrán a vizsgált kőeszközök teljes kőzet kémiai összetételi adatait tüntettük fel, együtt a lehetséges nyersanyagforrásokról összegyűjtött – irodalmi és saját vizsgálatokból származó - adatokkal.

A 13. ábrán mutatjuk be a vizsgált kőeszközök fő kőzetalkotó amfibol összetételi adatait, együtt a Jordanów és Złoty Stok lelőhelyekről származó általunk vizsgált nyersanyag-minták adataival.

Az eddig megvizsgált nefrit kőeszközök makroszkópos megjelenése, ásványos összetétele,

2. táblázat. Feltételezett nyersanyag-forrásterületek.

Típus	Feltételezett nyersanyag-forrás
1. típus: „tisza” tremolit + apró magnetit, limonit, ± ilmenit ± piroxén utáni pszeudomorfozák	Jordanów (Jordansmühl in Schlesien) (Alsó-Szilézia, Lengyelország)
2. típus: „tisza” aktinolit + apró magnetit, limonit ± ilmenit	Cuolms? (Oberhalbstein (Alpi di Platta), Svájc)
3. típus: tremolit + kevés klorit ± piroxén utáni pszeudomorfozák	Jordanów (Jordansmühl in Schlesien) (Alsó-Szilézia, Lengyelország)
4. típus: aktinolit + klorit, reliktnoklinoprixének (diopszid), piroxén utáni pszeudomorfozák, spinell (krómit), gránát (reliktnokrosszulár) + apró magnetit, ilmenit, ± apatit, ± titanit	Val da Faller (Faller-völgy): Mühlen (Mulegns), Forschella-csúcs, (Oberhalbstein (Alpi di Platta), Svájc) Salux? (Oberhalbstein (Alpi di Platta), Svájc) Jordanów??? (Jordansmühl in Schlesien) (Alsó-Szilézia, Lengyelország)
5. típus: aktinolit és tremolit + klorit, reliktnoklinoprixének, spinell (krómit) + apró magnetit – gránát nincs	??? (Crap Farreras?) (Oberhalbstein (Alpi di Platta), Svájc)

Az egyik jordanóvi nefrit-típus nagyon hasonlít a 4. típusra (pl. krómit-grosszulár ásványasszociáció), de a fő kőzetalkotó amfibol Jordanówban a tremolit, míg a 4. típusba tartozó régészeti leletek esetében aktinolit. Mindazonáltal a jordanóvi zöld nefrit-típusok zöld színét nem csak kis mennyiségű klorit, hanem – elsősorban ereken megjelenő – aktinolit is okozza (Gil et al. in press), ezért lehetséges, hogy ezen típus nyersanyagforrása is Jordanówban keresendő.

Jordanóvi nefritből készült kőbaltákat találtak Jordanówtól mintegy 15 km-re északra (neolitikum), Lengyelország középső területein (Gniezno közelében, ún. „Dunai kultúra”, feltehetően vonaldíszes csoportok), Felső-Sziléziában (Tölcséres szájú edények kultúrája, Zsinegdíszes edények népének kultúrája: Foltyn et al. 2000; Gunia 2000), valamint egy Szilézia csehországi részén feltárt késő neolitikumi lelőhelyen (Přichystal et al., 2012). Kulturális kapcsolatok ismeretese a

szöveve, valamint teljes kőzet kémiai összetétele alapján a legvalószínűbb nyersanyag forrásterületek a következők:

Az 1. és 3. típus nyersanyagának forrása Jordanów (Alsó-Szilézia, Lengyelország). A többi típus nyersanyag-eredete még nem tisztázott, de egyes svájci lelőhelyek jellemzői nagy hasonlóságot mutatnak ezekkel a típusokkal (2. táblázat, 14. ábra). Sajnos a Kárpát-medencéhez legközelebb eső lehetséges nyersanyagforrásról, a „Mur Nockerl”-ekről részletes leírások illetve elemzési adatok nem állnak rendelkezésre.

jordanóvi nyersanyagforrás és a Kárpát-medence között a bronzkorból (a baden kultúra idejéből) (Přichystal 2000).

Mindezek mellett a nefrit-testeket magában foglaló szerpentiniteket bizonyítottan bányászták és kőbalta-készítésre használták a neolitikumban (Wojciechowski 1995; Majerowicz et al. 2000; Skoczylas et al. 2000). A belőlük készített csiszolt kőeszközök nagy távolságra (akár 340 km-re) is eljutottak (Skoczylas et al. 2000). A Zsinegdíszes edények népének kultúrája idejében szerpentin-kitermelő és -megmunkáló központ működött a területen, amelynek legfőbb termékei az úgynevezett „Śleza-típusú” nyéllyukas balták voltak (Skoczylas et al. 2000).

Köszönetnyilvánítás

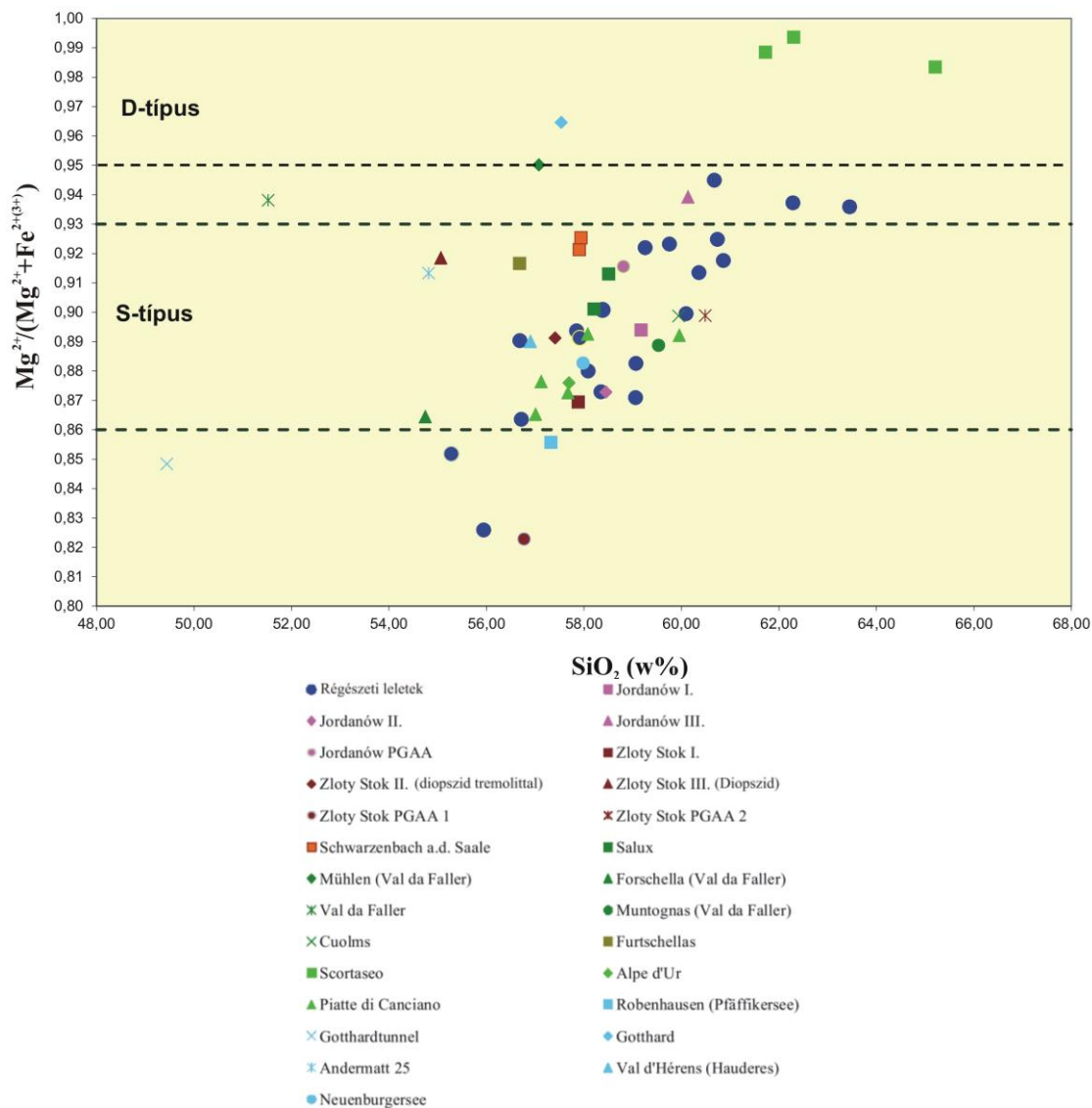
Hálásak vagyunk a kőeszközöket rendelkezésünkre bocsátó régészeknek és gyűjtőknek:

Horváth Lászlónak, Horváth Tündének, Honti Szilviának, Ilon Gábornak, Kerégyártó Gyulának, Kőszegi Ádámnak, Nagy Erzsébetnek, Nagy Marcellának, Németh Péternek, P. Barna Juditnak, Regénye Juditnak, Száraz Csillának és Wolf Ernőnek.

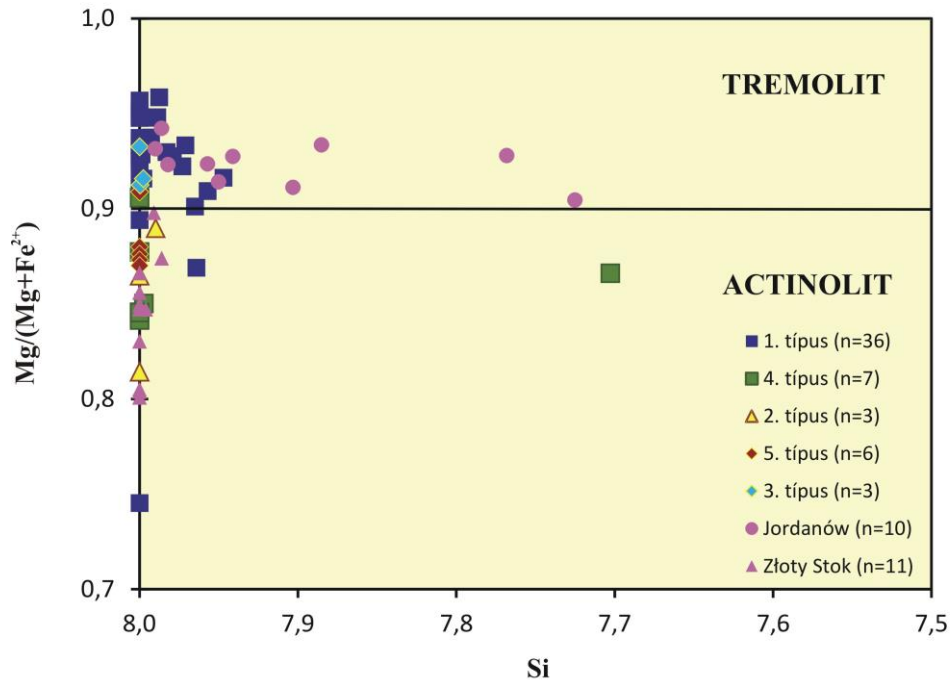
Köszönettel tartozunk a vizsgálatok elvégzésében és a munka egyéb fázisaiban segédkező

kollégáknak: Gméling Katalinnak, Lantos Zoltánnak, Maróti Boglárkának, Papp Péternek, P. Szabó Emmának, Szilágyi Veronikának és Veres Ágnesnek

Köszönjük az anyagi támogatást az OTKA K 100385 sz. pályázatának és a JADE 2 projektnek.

12. ábra. Teljes kőzet kémiai összetétel (PGAA-eredmények): vizsgált régészeti leletek, nefrit-nyersanyagforrások (irodalmi adatok és saját PGAA-mérések, hivatkozásokat ld. a szövegben).

13. ábra. A fő kőzetalkotó amfibol típusa (roncsolásmentes SEM-EDX eredmények): régészeti leletek; nefrit-nyersanyagforrások (roncsolásos és roncsolásmentes SEM-EDX eredmények, hivatkozásokat ld. a szövegben). (Amfibol-besorolás Leake et al. 1997 alapján.)

14. ábra. Legvalószínűbb nyersanyagforrások (előzetes eredmények).

Felhasznált irodalom

- Bendő, Zs., Oláh, I., Péterdi, B. & Horváth, E. 2012. Case studies on a non-destructive SEM-EDX analytical method for polished stone tools and gems. In: Braekmans, D., Honings, J., Degryse, P. (Eds.), 39th International Symposium on Archaeometry: 136. Leuven.
- D'amico, C., Starnini, E., Gasparotto, G. & Ghedini, M. 2003. Eclogites, jades and other HP-metaophiolites employed for prehistoric polished stone implements in Italy and Europe. *Periodico di Mineralogia (Special Issue 3)* 73, 17–42.
- Dietrich, V., De Quervain, F. 1968. Die Nephrit-Talklagerstätte Scortaseo (Puschlav, Kanton Graubünden). Übersicht der Weiteren Nephritfunde der Schweizer Alpen Insbesondere der Vorkommen im Oberhalbstein (Graubünden). *Beiträge zur Geologie der Schweiz, Geotechnische Serie* 46.
- Foltyn, E.M., Foltyn, E., Jochemczyk, L. & Skoczył, J. 2000. Basalte und Nephrite im Neolithikum Mittel-Westpolens und der oberschlesischen Region. *Krystalinikum* 26, 67–81.
- Friedel, O. 2008. Az Ebenhöch csiszolt kőszköz gyűjtemény archeometriai vizsgálatának eredményei. (közöletlen diploma dolgozat, ELTE TTK Közvetlen-Geokémiai Tsz.)
- Friedel, O., Bradák, B., Szakmány, Gy., Szilágyi, V., T. Biró, K. 2008. Összefoglaló az Ebenhöch csiszolt kőszköz gyűjtemény archeometriai vizsgálatának eredményeiről. *Archeometriai Műhely* (<http://www.ace.hu/am>) 2008/3, 1–12.
- Friedel, O., Bradák, B., Szakmány, Gy., Szilágyi, V., T. Biró, K. 2011. Archaeometric Processing of Polished Stone Artefacts from the Ebenhöch Collection (Hungarian National Museum, Budapest, Hungary). – In: Turbanti-Memmi, I (Ed.), *Proceedings of the 37th International Symposium on Archaeometry, 12th–16th May 2008, Siena, Italy*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 211–219.
- Giess, H. 2003. Jade in Switzerland – April 2003. *Friends of Jade* (<http://www.friendsofjade.org>)
- Giess, H. 2005. Mur Nockerln – Austrian Dumplings in Nephrite Jade! *Friends of Jade* (<http://www.friendsofjade.org>).
- Gil, G. 2013. Petrographic and microprobe study of nephrites from Lower Silesia (SW Poland). *Geological Quarterly* 57/3, 395–404. + Appendixes
- Gil, G., Barnes, J. D., Boschi, C., Gunia, P., Szakmány, Gy., Bendő, Zs., Raczynski, P., Péterdi, B. in press. Origin of serpentinite-related nephrites from Gogołów–Jordanów Massif – update. *Geological Quarterly* 59/3.
- Gunia, P. 2000. Nephrite from South–Western Poland as potential raw material of the European Neolithic artefacts. *Krystalinikum* 26, 167–171.
- Heierli, J. 1902. Die Nephritfrage mit spezieller Berücksichtigung der schweizerischen Funde. *Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde Nr 1*: 1–7.
- Horváth, T. 2001. Polished stone tools of the Mihálydy-collection, Laczkó Dezső Museum, Veszprém. (Archaeological investigation). In: Regénye, J. (Ed.), *Sites and stones. Lengyel Culture in Western Hungary and beyond. A review of the current research. Lengyel'99 and IGCP-442 Conference Veszprém, 1999*, Directorate of the Veszprém county Museums, Veszprém, 87–109.
- Kalkowsky, E. 1906. Der Nephrit des Bodensees. *Abhandlungen der Naturwissenschaftlichen Gesellschaft "Isis" in Dresden Heft 1*, 28–44.
- Kis, Z., Szentmiklósi, L., Belgya, T. 2015. NIPS-NORMA station – A combined facility for neutron-based nondestructive element analysis and imaging at the Budapest Neutron Centre, *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research A* 779, 116–123.
- Kostov, R. I. 2005. Gemmological Significance of the Prehistoric Balkan „Nephrite Culture” (Cases from Bulgaria). *Annual of the University of Mining and Geology „St. Ivan Rilski”* 48 (Part I., Geology and Geophysics), 91–94.
- Leake, B. E., Woolley, A. R., Arps, C. E. S., Birch, W. D., Gilbert, C. M., Grice, J. D., Hawthorne, F. C., Kato, A., Kisch, H. J., Krivovichev, V. G., Linthout, K., Laird, J., Mandarino, J. A., Maresh, W. V., Nickel, E. H., Rock, N. M. S., Schumacher, J. C., Smith, D. C., Stephenson, N. C. N., Ungaretti, L., Whittaker, E. J. W., Youzhi, G. 1997. Nomenclature of amphiboles: report of the subcommittee on amphiboles of the International Mineralogical Association, commission on new minerals and mineral names. *Canadian Mineralogist* 35: 219–246.

- Majerowicz, A., Wojcik, A., Gunia, P. & Cholewa, P. 2000. Comparative study of serpentinite textures and rock material of Neolithic artefacts from Lower Silesia (SW Poland). *Krystalinikum* 26, 111–117.
- Meyer, A. B. 1884. Ein weiterer Beitrag zur „Nephritfrage“. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* XV: 1–12.
- Péterdi, B., Szakmány, Gy., Judik, K., Dobosi, G., Kasztovszky, Zs., Szilágyi, V., Maróti, B., Bendő, Zs., Gil, G. 2014. Petrographic and geochemical investigation of a stone adze made of nephrite from the Balatonőszöd – Temetői dűlő site (Hungary), with a review of the nephrite occurrences in Europe (especially in Switzerland and in the Bohemian Massif). *Geological Quarterly* 58/1, 181–192 + Appendixes
- Preiswerk, H. 1926. Nephrit von Haudères (Wallis), Schweiz. *Mineralogische und Petrographische Mitteilungen* 6, 267–277.
- Přichystal, A. 2000. Stone raw materials of Neolithic–Aeneolithic polished artefacts in the Czech Republic: The present state of knowledge. *Krystalinikum* 26, 119–136.
- Přichystal, A., Kovář, J. J. & Kuča, M. (2012): A Nephrite Axe from the Jeseník Museum. *Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B* 60, 153–159.
- Révay, Zs. 2009. Determining elemental composition using prompt gamma activation analysis. *Analytical Chemistry* 81, 6851–6859.
- Sachs, A. 1902. Der „Weissstein“ des Jordansmühler Nephritvorkommens. *Centralblatt für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie, Jahrgang* 1902, 385–396.
- Schneider, A. 1912. Der Diablas–Peridotit und seine Umwandlungsprodukte auf Gigestaffel südlich Andermatt. *Diss. Univ. Zürich*: 7–68.
- Schmidt, C. 1917. Asbest und Nephrit von Poschiavo in Graubünden. *Zeitschrift für praktische Geologie*, 77–81.
- Skoczylas, J., Jochemczyk, L., Foltyn, E. & Foltyn, E. 2000. Neolithic serpentinite tools of west–central Poland and Upper Silesia. *Krystalinikum* 26: 157–166.
- Staub, R. 1915. Petrographische Untersuchungen im westlichen Berninagebirge. *Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich* 60, 55–336.
- Staub, R. 1917. Bericht über die Exkursion der Schweiz. Geologischen Gesellschaft. *Eclogae Geologicae Helveticae* 14, 509.
- Szakmány, Gy., Fűri, J., Szolgay, Zs. 2001. Outlined petrographic results of the raw materials of polished stone tools of the Mihálydy–collection, Laczkó Dezső Museum, Veszprém (Hungary). In: Regenye, J. (Ed.): *Sites and Stones: Lengyel Culture in Western Hungary and beyond*. Directorate of the Veszprém county Museums, Veszprém, 109–118.
- Szentmiklósi, L., Belgya, T., Révay, Zs., Kis, Z. 2010. Upgrade of the prompt gamma activation analysis and the neutron–induced prompt gamma spectroscopy facilities at the Budapest Research Reactor. *Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry* 286, 501–505.
- Traube, H. 1885a. Ueber den Nephrit von Jordansmühl in Schlesien. *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie, Beilage–Band III*, 412–427.
- Traube, H. 1885b. Über den Nephrit von Jordansmühl in Schlesien. *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie, Jahrgang* 1885. II. Band, 91–94.
- Traube, H. 1887. Ueber einen neuen Fund von anstehendem Nephrit bei Reichenstein in Schlesien. *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie, Jahrgang* 1887. II. Band, 275–278.
- Welter, O. A. 1911a. Ein Beitrag zur Geologie des Nephrits in den Alpen und im Frankenwalde. *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie, Jahrgang* 1911. II. Band, 86–106.
- Welter, O. A. 1911b. Nachtrag zu meinem Aufsatz über Nephrit (dies. Jahrb. 1911. II). *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie, Jahrgang* 1911. II. Band, 163.
- Wojciechowski, W. 1995. Die neolithische Serpentin Mine vom Jańka Góra in Niederschlesien, Polen. *Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur– und Frühgeschichte* 29, 201–208.
- Zhang, Z.W., Gan, F.X. & Cheng, H.S. 2011. PIXE analysis of nephrite minerals from different deposits. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 269, 460–465.